

nummer 5 juli 2005

jaargang 46

KLEIO

De Eerste Wereldoorlog

Tijdschrift van de Vereniging van docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN)

Peter Wester

voorzitter (KNHG, VVVO),
Denekamperstraat 28,
7588 PW Beuningen Ov.
Tel. 0541 - 552 061 (thuis)
Tel. 0541 - 585 203 (werk)
westerkok@introweb.nl

Jan-Maarten de Wit

(secretaris, Commissie Basisvorming/ VMBO),
Van den Berghweg 13,
6942 ZL Didam.
Tel. 0316 - 226 568.
jm.dewit@liemerscollege.nl

Maud Knook

penningmeester
(Commissie Havo/Vwo)
Ertskade 133,
1019 ED Amsterdam.
Tel. 020 - 4185 510
piketknook@planet.nl

Marjan de Groot-Reuvekamp

(Commissie PA-BO; SLO)
Rompertdreef 26,
5233 EK Den Bosch.
Tel. 073 - 6420 692.
p.m.degroot@home.nl

Wim Duyff

(Commissie VMBO)
Karnstraat 6,
1445 KT Purmerend.
Tel. 0299 - 649 870.
w.duyff@planet.nl

Wendy Hinke-Michels

(Commissie VAVO)
Anninksweg 72,
7557 AH Hengelo
mwhinke@hotmail.com

Maas van Egdome

(Didactiek- en Activiteiten)
Serenadestraat 19,
2402 JD Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 451 071
mvanegdom@wanadoo.nl

Administratie VGN:

Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlândsyk 50,
9051 DH Stiens.
Tel 058 - 257 5447.
Fax 058 - 257 3999.
henk_adema@hotmail.com

VGN giro: 128701 t.n.v.
penningmeester VGN Stiens.

Kleio is het blad van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis. Wilt u lid worden?

Aanmelding is mogelijk via de VGN-site.

Contributies 2005:

- Salaris t/m LB6 € 50
- Salaris vanaf LB7 € 60
- Docent met drie of meer vakken € 35
- Baan van minder dan 0,6 fte € 40
- Kennismakingslid € 25 (alleen voor studenten)
- Buitengewone leden, € 45 pensioen, VUT
- Partnerlidmaatschap € 70

Abonnement:

- Binnenland € 61
- Buitenland, Europa € 65
- Buitenland, overig € 75
- Losse nummers incl. verzendkosten € 8

E-mail: info@vgnkleio.nl

Website: www.vgnkleio.nl

Redactie

Jan van Oudheusden,

voorzitter,
Massenetsstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.
jan.oudheusden@home.nl

Carla van Boxtel,

Langemeijerstraat 13,
5473 GS Heeswijk-Dinther.
Tel. 0413 - 29 29 96.
c.vanboxtel@fss.uu.nl

Maria van Haperen,

Korte Kerkstraat 14,
5524 AX Steensel.
Tel. 0497 - 517573.
a.vanhaperen@chello.nl

Huib Oattes,

Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.
hfoattes@wxs.nl

Oscar Lanssen,

medewerker en correspondent VS,
History Department UNC
Charlotte.

Stefan Boom,

Graaf Janlaan 46,
1412 GH Naarden.
Tel. 035 - 694 87 42.
s.boom@hccnet.nl

Cees Bol,

Fazantenkamp 387,
3607 XC Maarssenbroek.
Tel. 0346 - 56 57 12
ceesbol@wanadoo.nl

Hans Moors,

Groenewoudseweg 50,
6524 VB Nijmegen.
Tel. 024 - 328 14 36.
hans.moors@hccnet.nl

Joke Noordstrand,

Lorentzplein 18,
2012 HG Haarlem.
Tel. 023 - 532 9904.
j.noordstrand@worldmail.nl

Ger van der Drift,

Bouwlust 193,
3162 SB Rhooon.
Tel. 010 - 4812243.
g.vanderdrift@penta.nl

Hans Pols,

secretaris,
Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.
j.pols@penta.nl

Tineke Bogaerts,

eindredacteur,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
c.bogaerts@hccnet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie.

Berichten voor de Kleiokrant, aktualiteiten, mededelingen van commissies, aankondigingen en dergelijke kunnen naar de eindredacteur.

Neem voor informatie over adverteren in Kleio contact op met de eindredacteur.

Van de redactie

Kleio is er om inspiratie te bieden aan geschiedenisdocenten met hart voor hun vak. Dat die het tegenwoordig moeilijk hebben, valt te lezen in *Beroepszeer* (onder redactie van Gabriël van den Brink e.a.). Schoolmanagers vinden leraren die voor hun vak opkomen maar lastig, aldus Leo Prick in zijn bijdrage. De leraar dreigt te degraderen tot procesbegeleider. Vakkennis is uit. Wat nog slechts telt zijn 'competenties'. Graag geven wij hier tegengas! Ons dikste nummer ooit is gewijd aan de Eerste Wereldoorlog. Het is echt een nummer om te bewaren; de moedercatastrofe van negentig jaar geleden trok immers diepe sporen door de twintigste eeuw. Zij sleepte negen miljoen jonge mannen ten grave, zij bracht leed aan nog veel grotere aantallen nabestaanden, zij baarde duivelse kinderen (fascisme, nazisme, communisme) en legde de kiem voor geweld in het Midden-Oosten, op de Balkan en elders. Gekozen is voor gevarieerde en originele invalshoeken. Extra lesmateriaal en bladen voor leerlingen zijn te vinden via de VGN-website.

Jan van Oudheusden

Rectificatie. In het redactionele voorwoord bij Kleio 4 over ontwikkelingssamenwerking heb ik verzuimd te vermelden dat het bewuste nummer mede tot stand kwam dankzij de waardevolle inbreng van de Historische Eenheid van het ministerie van Buitenlandse Zaken in de persoon van coördinator Bert van der Zwan en medewerkster Meike Bokhorst. Waarvoor alsnog dank.

Op de omslag: 'Voor de gasaanval' (1917), schilderij van Eugen Remsey, gesitueerd aan het front in de oostelijke Alpen.

In dit nummer

- 2 Met open armen
Belgische vluchtelingen in Nederland
CATHRIEN BOL

- 15 De anti-lawaai lobby
Theodor Lessing: het verlangen naar verstilling
ROB DE RUIG

- 22 Balloons en kogels
De Grote Oorlog tussen kaders
KEES RIBBENS EN RIK SANDERS

- 32 'Does it Matter?'
De literaire verwerking van een oorlog
JACO SCHOUWENAAR

- 41 Wilhelm II, de mythe en de realiteit
HANS ANDRIESSEN

- 47 Recente literatuur - handig voor in de les
JAN VAN TONGEREN

- 57 De canon: regionale buitenkansen
TINEKE DE DANSCHUTTER

En verder:

9 Museumnieuws: het Legermuseum in Delft (Hans Pols)	50 Lezen voor de tent (Wim Rongen)
14 De loopgraven van de Linge (Ad van Kempen)	52 Boeken
18 The Green Fields of France (Jan van Oudheusden)	61 Het examen van 2005
28 1914-1918 in films (Jan van Oudheusden)	67 Kleiokrant
46 Kasteel Huis Doorn (Ger van der Drift)	70 VGNatuurlijk (Jan Maarten de Wit)

Belgische vluchtelingen in Nederland

CATHRIEN BOL

Met open armen

Cathrien Bol studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog zochten honderdduizenden vreemdelingen van vele nationaliteiten om uiteenlopende redenen toevlucht in Nederland. In het gedetailleerde proefschrift 'Oorlogsgasten' van Evelyn de Roodt komen zij allemaal aan bod. In dit artikel komt de opvang aan de orde van de burgers en militairen die in 1914 vanuit België naar Nederland vluchtten.

Bombardement van Antwerpen door een zeppelin in de nacht van 25 op 26 augustus. In de stadswaag (het grote gebouw op de boek) vielen negen doden.

Op 28 juli 1914 verklaarde Oostenrijk-Hongarije Servië de oorlog en zette daarmee een onstuitbare kettingreactie van mobilisaties en oorlogsverklaringen in beweging.

Snelheid van handelen was cruciaal om te voorkomen dat de vijand een fatale voorsprong kreeg. Van de klaarliggende scenario's kon niet meer afgeweken worden.

Voor Duitsland was dat het Von Schlieffenplan. Omdat keizer Wilhelm II in 1890 het verdrag met Rusland had laten verlopen, had de generale staf van het Duitse leger voor de taak gestaan een krijgsplan te ontwerpen toegesneden op een oorlog op twee fronten tegelijk. Hiermee werd Alfred von Schlieffen belast.

In de overtuiging dat Rusland veel tijd nodig zou hebben voor het zich op volle sterkte in de strijd zou kunnen werpen, besloot hij te proberen eerst met Frankrijk af te rekenen. Hij accepteerde bewust verliezen in oost Frankrijk en bij het vestingstelsel Verdun, Toul, Epinal, Belfort door daar te weinig troepen heen te sturen. De hoofdmacht van het Duitse leger moest via België in een wijde boog langs de Franse kust om Parijs heen trekken om zo de Fransen in de rug aan te vallen en hun toevoerlijnen af te snijden. Succesvolle afloop van het plan was in hoge mate afhankelijk van de snelheid waarmee het Duitse leger zou kunnen oprukken.

Von Schlieffen bleef tot na zijn pensionering aan het plan sleutelen. Altijd behelsde het schending van de Nederlandse neutraliteit.

In de oorspronkelijke versie van het plan moesten de troepen alleen in Limburg over Nederlands grondgebied trekken. Later stelde Von Schlieffen zelfs voor tot aan de vesting Naarden op te rukken om het gevaar van een aanval in de flank door Nederlandse troepen en het daaruit voortvloeiende tijdverlies uit te sluiten.

De opvolger van Von Schlieffen, veldmaarschalk Helmuth von Moltke, besloot het plan op enkele punten ingrijpend te wijzigen. Nederland zou met rust worden gelaten.

Belgische vluchtelingen op straat in Roosendaal.

Artikel 7 van het Verdrag der xxiv Artikelen (waarmee de onafhankelijkheid van België in 1839 werd erkend) bepaalde dat België een onafhankelijke en eeuwig neutrale staat zou vormen en dat het die neutraliteit tegenover alle andere staten in acht zou moeten nemen. Engeland, Frankrijk, Rusland, Oostenrijk en Pruisen stelden zich hiervoor garant. Later nam Duitsland de door Pruisen gegeven garantie over. Engeland zou na een aanval door Duitsland op België volgens het geldende neutraliteitsrecht de Belgen te hulp mogen snellen zonder zich daardoor zelf aan schending van die neutraliteit schuldig te maken. Nederland zou in dat geval bijvoorbeeld ongestraft doortocht aan Engelse schepen kunnen verlenen als deze via de Schelde zouden willen opstomen.

Nederland zelf had het landonzijdigheidsverdrag getekend waarin de rechten en plichten van neutrale staten nader werden geregeld. Oorlogvoerende staten moesten de handelsactiviteiten van neutrale landen ontsien.

Dit was voor Nederland een belangrijke bepaling; wij mochten hopen niet door een blokkade van Engeland te worden getroffen en we konden de handel met Duitsland voortzetten. Dit was voor Duitsland van levensbelang en daarom een belangrijk argument om Nederland buiten de oorlog te houden.

Augustus 1914

Nederland beantwoordde iedere oorlogsverklaring met een neutraliteitsproclamatie en ging op zaterdag 1 augustus tot algehele mobilisatie over. Waar oorlog voor de grote mogelijkheden een voortzetting van de bestaande politiek met andere middelen was, gold dit voor Nederland voor de neutraliteit. Bij oorlog had Nederland niets te winnen. België zou de dans wel niet kunnen ontspringen, verwachtte men hier in militaire kringen. Wat Nederland betreft hoopte men dat het als neutraal internationaal handelscentrum voor de grote landen van zoveel belang zou zijn, dat het niet door een van hen onder de voet zou worden gelopen. Maar of Limburg door de Duitse troepen zou worden ontsien, was nog maar de vraag. En zo nee, hoe zouden de Fransen en Britten dan daarop reageren?

Ook voor een neutraal land was het belangrijk snel te mobiliseren om een verrassingsaanval te voorkomen. Het moest voor een potentiële vijand geloofwaardig zijn dat de uitgesproken bereidheid tot verdediging van de neutraliteit geen loze frase was. Wij plaatsten dus bewakingstroepen langs de kust en de grenzen, bij spoorwegknooppunten en bruggen. De Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam werden bemand en een veldleger werd paraat gehouden om in te grijpen waar en wanneer dat nodig zou zijn.

België

Het Belgische leger was veel groter dan het Nederlandse, maar het was er slechter aan toe. Toen tot algehele mobilisatie werd besloten met ingang van 31 juli, lagen er in de magazijnen van de kazernes onvoldoende uniformen en wapens klaar om iedereen van een volledige uitrusting te kunnen voorzien. *'In de kazerne van Lier was het een echte overrompeling! Ja, algemene mobilisatie. Al die klassen ineens! Ze waren daar niet op voorzien. De mensen, die daar de leiding hadden, geraakten er niet meer aan uit. De ene kreeg een broek, de andere een paar schoenen, ik kreeg alleen een 'capote' boven mijn burgerskleren. Je kreeg nooit een hele uitrusting ineens. Als er 'rassemblement' was, liepen de enen er nog volledig in burger bij, anderen half-gekleed in soldaat.'*

De artillerie had gebrek aan kanonnen en mensen, terwijl de cavalerie te groot was. Bovendien heerste er een stevige hoeveelheid argwaan tussen Vlamingen en Walen en tussen officieren – voornamelijk franstaligen – en manschappen. De defensie was opgebouwd rond de moderne vestingstelsels bij Luik en Namen, vergelijkbaar met de Stelling van Amsterdam en een tweede linie bij de vesting Antwerpen. Deze laatste was gekozen als hoofdstelling omdat hij even ver verwijderd was van de Franse als van de Duitse grens.

Op zondag 2 augustus werd België door Duitsland voor de keuze gesteld om Duitse troepen op zijn grondgebied te dulden of verder door Duitsland als vijand te worden behandeld. De volgende ochtend bracht België zijn weigering over en beschouwde zich vanaf dat moment in staat van oorlog met Duitsland. Op dezelfde dag was Nederland er formeel van op de hoogte gebracht dat de neutraliteit van zijn grondgebied door Duitsland zou worden gerespecteerd.

De eerste Duitse troepen trokken op 4 augustus België binnen en nog dezelfde dag verklaarde Engeland Duitsland de oorlog.

Tegen de Duitse artilleriebeschietingen waren de vestingen bij Luik en

Namen niet bestand. Zij vielen respectievelijk op 16 en 25 augustus. Koning Albert I trok zich op 18 augustus met vijf van de zes divisies terug achter de vestinggordel van Antwerpen. Dit stelde de Duitsers bloot aan het gevaar van een aanval in de flank. Maar omdat de voortgang van de opmars naar Frankrijk aan een strikt tijdschema gebonden was, bleef een echte aanval op Antwerpen voorlopig uit.

Vanaf 18 augustus moest het veldleger 23 kilometer per dag afleggen. De opmars verliep echter niet zo vlot als verwacht. Het kwam tot geweld tegen burgers, waar van hogerhand niet tegen werd opgetreden. In Dinant werden ter afschrikking 674 burgers afgeslacht. In Aarschot nog eens 150. Dit wekte grote verontwaardiging evenals later het bombardement op Leuven, waarbij een groot deel van de stad werd verwoest en de universiteitsbibliotheek in vlammen opging. Veel mensen zochten een goed heenkomen binnen de vesting Antwerpen. Ook veel vrouwen van militairen reisden hun mannen achterna.

Op 28 september werd met de beschieting van Antwerpen begonnen. Een voor deze klus samengesteld leger van 100.000 man, met de jonge Adolf Hitler in hun gelederen, moest de stelling innemen. Op 30 september viel het eerste fort. Twee dagen later werd al besloten tot terugtrekking van het Belgische veldleger.

De Britse regering zag het hele gebeuren met lede ogen aan omdat het voor de Engelsen en Fransen van groot belang was dat de Belgen zo lang mogelijk stand hielden. Elke dag tijdwinst was er een die zij konden gebruiken om in het noorden van Frankrijk een front te vormen. Men stuurde daarom de minister van marine, Winston Churchill, naar Antwerpen om er bij de koning op aan te dringen vol te houden. Meer dan mooie woorden had hij de Belgen echter niet te bieden. Maar toch schudde Churchill op eigen houtje nog een troefkaart uit zijn mouw. Hij besloot de eerste, tweede en derde Royal Navy Brigade

naar Antwerpen te sturen. De eerste en tweede brigade bestonden uit reservisten van de marine, uit vrijwilligers die zich net hadden aangemeld en soms nog geen geweer hadden mogen vasthouden, en uit hobbyisten, de zogenaamde 'saturday afternoon soldiers' (denk aan 'Dad's Army'). Alleen de derde brigade bestond uit beroepsmariniers.

De brigades trokken Antwerpen binnen onder het zingen van 'It's a long way to Tipperary' en droegen de bijnaam Churchills Little Army. Hun komst legde helaas voor de afloop van de belegering geen enkel gewicht in de schaal. Toen het leger zich op 6 oktober terugtrok, misten de matrozen van de eerste brigade de trein. Omdat zij niet in Duitse handen wilden vallen, vluchtten zij naar Nederland. De stad en de stelling hielden het nog vol tot 10 oktober.

Intussen was er nog een leger weggetrokken. Een enorm leger van een miljoen vluchtelingen. Het waren mensen die naar Antwerpen waren gevlucht en nu verder moesten. En zeer veel Antwerpenaren, die hun voorbeeld volgden.

Nederland in actie voor de vluchtelingen

De eerste dagen van de oorlog waren er al in Limburg vluchtelingen de grens overgekomen. Op 7 augustus werd op het Belgische consulaat in Amsterdam door particulieren het Nederlands Comité tot steun aan Belgische en andere vluchtelingen opgericht. Dit werd later meestal aangeduid met Het Amsterdamse Comité. Al snel kwamen er zo'n vijf-honderd plaatselijke comités die geld en goederen voor de vluchtelingen gingen inzamelen. Zij namen hun taak soms heel ernstig op. Het Groninger comité stuurde bijvoorbeeld een afvaardiging naar het zuiden om zelf te kijken waaraan nu precies behoefte was. Zij gingen zelfs naar Visé om met eigen ogen de totale verwoesting van die plaats te aanschouwen. Het Amsterdamse Comité kreeg een coördinerende functie. Op 15 augustus maakte de regering bekend dat alle onbemiddelde vluchtelingen op rijkskosten zouden worden gevoed.

Op 20 augustus telde Limburg al 6000 vluchtelingen. De commissaris van de Koningin maakte zich zelfs zorgen dat er bij de vluchtelingen ook criminelen zouden zijn. Toen de militaire autoriteiten – in de drie zuidelijke provincies was de staat van oorlog uitgeroepen, waardoor zij het burgerlijk gezag grotendeels hadden overgenomen – voorstelden de minder gewenste elementen dan maar weer over de grens te zetten, ging dit hem toch te ver en hij verzocht de regering om hen in speciale kampen onder te brengen.

De regering stemde hiermee in en besloot op 25 augustus hen naar speciale kampen in Oldebroek en Veenhuizen over te brengen. Wie hiervoor nu precies in aanmerking kwam, was niet duidelijk omschreven. De burgemeesters die verplicht werden deze mensen naar de kampen door te sturen konden naar eigen goeddunken beslissen. De overige vluchtelingen die niet zelf voor huisvesting en voeding konden zorgen werden bij particulieren ondergebracht.

Intussen arriveerden er ook militaire vluchtelingen. Zij werden zoals voorgeschreven ontwapend en geïnterneerd. Bij de grens hingen affiches in drie talen om hen hierop te attenderen.

Zij werden aanvankelijk in kazernes ondergebracht. Eerst in Maastricht, later ook in Alkmaar en Amersfoort. Gewonden van beide partijen werden samen in ziekenhuizen verzorgd. Op 21 augustus werd door de regering de Centrale Commissie tot Behartiging van de Belangen der naar Nederland Uitgeweken Vluchtelingen opgericht. Deze commissie had twee doelstellingen. Erop toezien dat vluchtelingen met middelen van bestaan, voor een redelijke prijs voedsel en onderdak konden krijgen, en het verschaffen van voedsel en onderdak aan vluchtelingen zonder middelen van bestaan. Spaartegoeden op Belgische spaarboekjes zouden door de Nederlandse Bank worden verzilverd.

Er was dus gelukkig al het een en ander geregeld toen de grote stroom vluchtelingen begin oktober de grenzen van de drie zuidelijke provincies overspoelde.

De vloedgolf

Nederland had wel gerekend op nieuwe vluchtelingen, maar zóveel? Er kwamen er ruim een miljoen: 506.000 via Noord-Brabant, 450.000 via Zeeland en 100.000 via Limburg. (Nederland zelf telde 6 miljoen inwoners). Een dergelijke stroom mensen kon niet in deze provincies alleen worden opgevangen. De vluchtelingen kwamen te voet en met alles wat rijden kon, van dure rijtuigen en boerenkarren tot fietsen,

Eenmaal gearriveerd gingen mensen maar uitgeput op straat zitten. Alle huizen zaten vaak al vol. In grote ruimtes zoals fabriekshallen werd stro op de vloer gelegd om de vluchtelingen nog enig comfort te geven. In de chaos raakten veel mensen elkaar kwijt. Men hing briefjes in de bomen om inlichtingen te vragen over anderen en om aan te geven waar men zelf gebleven was. Nog tijden later verschenen er foto's van kinderen in kranten en tijdschriften

Vluchtelingen komen aan in Bergen op Zoom.

kinderwagens en kruiwagens. En behalve allerlei huisdieren sleepte men de vreemdste spullen mee, al kostte dat veel extra inspanning. *'Ondertussen waren wij met madame een kruiwagen gaan kopen voor veel geld. Wij hebben er al ons goed opgeladen. Er was nog een madame van een dokter van Andooie die ook mee was met de kinders, die afen toe ook op de kruiwagen zaten. En dan al die muziekpartituren. Madame was muzikante. 'k Had het allemaal in de gracht kunnen wippen, die muziekbladen wogen zoveel en dan had madame nog drie of vier vellen mantels mee. Dat moest allemaal gevoerd worden naar Sluis. Dat was lastig, maar ja, ik was 17 jaar en je voelt dat zo nog niet.'*

die hun ouders kwijt waren.

Alle Nederlandse gemeenten werd verzocht vluchtelingen op te nemen. De overheid gaf aan particulieren een dagvergoeding op basis van de sociale status van de opgevangen vluchtelingen. Voor een arbeider of arme volwassene kreeg men 35 cent en 20 cent voor een kind. Voor bemiddelden zonder bezittingen 70 cent per volwassene en 50 cent voor een kind.

Op 12 oktober gaf Amsterdam aan vol te zitten; er waren al 20.000 vluchtelingen opgenomen. Nederland telde 1120 gemeenten. Half oktober had de Commissie 719.000 vluchtelingen in 831 hiervan weten onder te brengen.

Aan registratie van de vluchtelingen was men in eerste instantie niet toegekomen. Mede hierdoor konden er soldaten tussen de burgers onderduiken om zich aan internering te onttrekken.

Toen de bureaucratie zich met de zaak bezig ging houden werden alle registers opengetrokken. Dat zou je tenminste kunnen opmaken uit de ervaringen die de burgemeester van Bedum mocht opdoen. Hij liet op 21 november aan de commissaris der Koningin weten dat alle vluchtelingen op twee na uit zijn gemeente waren vertrokken. Die twee hadden geen ondersteuning nodig omdat zij een baantje hadden gevonden. Maar hij werd nog vele maanden hierna met correspondentie bestookt. Keer op keer moest hij dezelfde boodschap weer doorgeven: er is geen behoefte aan werkverschaffing, er zijn geen vluchtelingen die naar Engeland vertrekken en kleding is niet nodig.

Vervolgens

Het Duitse offensief werd bij de rivier de IJzer tot staan gebracht. De Belgische troepen zouden daar vier jaar stand houden. De Duitse autoriteiten maakten bekend dat de vluchtelingen naar huis terug konden keren. Nederland drong daar ook op aan, overigens zonder iemand daartoe te dwingen. Dagelijks vertrokken er gratis treinen richting België.

Nadat men even de kat uit de boom had gekeken, keerde het overgrote deel van de vluchtelingen naar België terug. In december 1914 was het aantal vluchtelingen tot 124.000 gedaald. Enkele Belgen die al voor de oorlog in Nederland gevestigd waren, deden zich nu als vluchteling voor omdat ze daar voordeel van verwachtten. Verder kwamen sommige gewezen vluchtelingen weer terug, al dan niet met smokkelwaar.

De Duitsers plaatsten begin 1915 langs de hele grens met Nederland een prikkeldraadversperring, waarop 2000 volt kon worden gezet. Deze 'draden des doods' moesten voorkomen dat Belgische jonge mannen zich naar het front zouden begeven.

Bijna dagelijks vielen daar slachtoffers. Toch waren er bij smokkelaars trucjes bekend om deze versperring heelhuids te passeren.

Voor de onbemiddelde vluchtelingen die waren gebleven, werden vier vluchtoorden in gebruik genomen. De Belgische militairen kwamen in interneringsdepots terecht. In die vluchtoorden en interneringsdepots werd aan de vluchtelingen een strikte dagindeling opgedrongen. Iedereen moest meewerken aan de kamphuishouding. De kinderen moesten naar school. Bovendien werd er gelegenheid geboden tot het volgen van vakonderwijs voor volwassenen. Er werd aan sport gedaan, toneel gespeeld en gemusiceerd. Men probeerde er het beste van te maken, iets wat natuurlijk niet altijd lukte.

Vluchtoorden voor burgers

Op de hei, ruim een uur lopen van het gelijknamige dorp, werd binnen twee maanden het vluchtoord Ede uit de grond gestampt. Het hele terrein, dertig hectare, was omheind. De enige ingang werd bewaakt. Kinderen mochten het vluchtoord alleen in gezelschap van een volwassene verlaten. Ede was bedoeld voor de meer gegoede vluchtelingen en werd als modelkamp beschouwd. Het lag in de bedoeling er 10.000 vluchtelingen te huisvesten maar er hebben er nooit meer dan 5300 gewoond.

Het kamp werd doorsneden door twee lanen voorzien van straatlantarnen – de Koningin Wilhelminalaan en de Cort van der Lindenlaan – die het in vier blokken verdeelden. In een daarvan bevonden zich een kerk met pastorie, zes scholen, magazijnen, een ziekenhuis, het postkantoor, de administratie, werkplaatsen, de wasserij met badhuis en de voorzieningen voor de commandant en het personeel. Daar stonden ook de elektrische centrale en een enorme ketel voor de centrale stoomverwarming. In de drie andere blokken waren de slaapzalen, waszalen en wc's. Ieder 'dorp' beschikte over een centrale keuken waaromheen steeds drie eetzalen waren gesitueerd. De barak-

ken droegen namen als 'Rubens' of 'Henri Constance'. In Leyedorp werd eetzaal 'Gent' ook als schouwburgzaal gebruikt. Daar bevond zich ook de bibliotheek 'Breughel', tevens biljartzaal.

De slaapzalen waren onderverdeeld in zestig 'kabinen'. In deze met gordijnen afgeschermdes ruimtes was plaats voor vijf personen. De gordijnen moesten tussen negen uur 's morgens en vijf uur 's middags open blijven. Privacy was dus ver te zoeken. In de eetzalen werd 's avonds gekaart of een ander gezelschapsspel gespeeld. Echt gezellig was het er niet.

Buiten het kamp op de nabijgelegen Paasberg richtten twee Edenaren een cafeetje in dat goede zaken deed.

Vluchtoord Uden was net als Ede op 10.000 vluchtelingen berekend. Hier werd het aantal van 7000 bewoners nooit overschreden. De opzet van het kamp kwam grotendeels overeen met de situatie in Ede. Hier werd het eten rondgebracht met een smalspoortreintje, er was een winkel waar de bewoners met door hen verdiende punten konden betalen. De prijzen in de kampwinkel waren lager dan die in het dorp. Er ontstond handel in de kooppunten omdat in de winkel niet alles te krijgen was (bijvoorbeeld bier). Tot de voorzieningen van dit kamp behoorde ook een wielervedbaan.

Vluchtoord Nunspeet was het grootst. Ook hier werd het maximum aantal vluchtelingen van 15.000 nooit bereikt. In januari 1915 telde het kamp 6326 bewoners. Een jaar later nog maar 4038. Het was bedoeld voor wat men 'de heffe des volks' noemde. Hierheen werden ook de bewoners van Oldebroek gestuurd toen dat kamp in januari 1915 als interneringskamp voor uitsluitend militaire vluchtelingen in gebruik werd genomen. Twee barakken, 'Congo' en 'Jan Steen', vormden een kamp binnen het kamp. Achter prikkeldraad en bewaakt door militairen verbleven daar de 'ongewenschten'. Zij mochten voor een periode van meestal vier tot zes weken niet aan het gewone kampleven deelnemen.

Vluchtoord Gouda: het personeel van de centrale keuken (1916).

Onder regeringscommissaris Muller heerste in vluchtoord Nunspeet een soort schrikbewind. De bewoners beklagden zich hierover in een brief aan de minister. Ook in de pers werd veel kritiek op zijn beleid geleverd. Op 1 augustus 1915 nam hij ontslag. Zijn opvolger kreeg van een vluchteling een proces aan zijn broek wegens vrijheidsberoving. Er volgde vrijspraak maar het resultaat was toch dat er geen vluchtelingen meer in isolatie werden geplaatst.

Vluchtoord Gouda werd gevestigd op het terrein van NV Snijgroenkweekerij v/h Gebr. Steentsma. Daar waren door het plaatselijk comité al eerder vluchtelingen in kassen ondergebracht. In december 1914 werd dit complex door de regering van de eigenaar gehuurd en tot vluchtoord gepromoveerd. Het terrein was geschikt voor maximaal 1800 vluchtelingen. Er stonden zes grote kassen van elk duizend vierkante meter, drie kleinere kassen en een aantal houten gebouwen. De kassen waren verlicht en verwarmd en van waterleiding voorzien. Van de grote kassen werden er drie gebruikt als slaapzaal, een als eetzaal, en twee als recreatiezaal. In de kleine kassen kwamen twee waszalen en een keuken. De houten gebouwen dienden als werkplaats, school, kerk, kledingmagazijn, ziekenhuis en keukens.

Het beheer was in handen van de door het plaatselijke comité benoemde Commissie van Toezicht. De voorzitter van die commissie was ook commissaris van de kweekerij. De Tweede Kamer ergerde zich hieraan en wilde, net als minister Cort van der Linden, wegens de hoge huur – 240 gulden per dag – liever van het vluchtoord af. Maar de eigenaar verzette zich hiertegen met steun van de plaatselijke middenstand en eiste een hoge schadevergoeding als het kamp zou worden opgeheven. Toen hij in juli 1915 bereid bleek de huur te verlagen tot f 180,- per dag liet men het er voorlopig bij.

In maart 1916 speelde de zaak opnieuw met een zelfde resultaat. De regering was niet bereid de door de eigenaar geëiste schadevergoeding op tafel te leggen.

Het vluchtoord bleef tot het einde van de oorlog bestaan. Pas toen bleek hoe diep de belangenverstrengeling tussen bij de kweekerij betrokken mensen en de leden van het plaatselijk comité was.

Een voorbeeld ter illustratie: een bevriend confectiebedrijf leverde kleding voor de vluchtelingen op kosten van de overheid. Van de kampeiding mochten de vluchtelingen hiermee doen wat ze wilden inclusief doorverkopen. Nieuwe aanvragen voor kleding werden prompt weer gehonoreerd.

Interneringsdepots voor militairen

De militaire vluchtelingen konden op den duur niet in de kazernes en tentenkampen blijven zitten. Daarom werden er een aantal interneringsdepots voor hen ingericht. Duitsers kwamen terecht in Bergen. De Britten bleven in Groningen. Voor de Belgen werden de kampen Zeist, Oldebroek, Harderwijk en Gaasterland als interneringsdepots aangewezen. Verder kwam er nog een strafkamp in Vlissingen. Britse en Belgische officieren konden zich aan internering onttrekken door op erewoord te beloven niet te zullen ontsnappen. Voor wie dit weigerde

werd op Urk een speciaal interneringsdepot geopend.

Gaasterland was een verhaal apart omdat het hele gebied als interneringsdepot gold. Deze streek ligt tussen de Zuiderzee en de Friese meren en kon, door slechts een paar bruggen van bewaking te voorzien, gemakkelijk van de buitenwereld worden afgesloten. Er werden 4000 Belgen naartoe gestuurd. Zij kwamen per trein aan in Heerenveen en moesten dan nog 25 kilometer lopen. De meesten van hen kwamen terecht in het dorp Rijs, voornamelijk op het terrein van de steenfabriek. Later werden velen van hen gevolgd door hun gezinnen.

De Belgen konden zich vrij in het hele gebied bewegen. Cultuurverschillen met de streng protestante bevolking leidde wel eens tot frictie maar over het algemeen kon men het redelijk met elkaar vinden. Friezen leerden friet eten. De kinderen gingen samen naar school.

De Duitsers pasten zich misschien nog wel het beste aan de omstandigheden aan. Zij gingen de verveling te lijf met bezigheden als houtbewerken, schilderen, lezen en het opzetten van de vogels die ze in de duinen vonden. De officieren mochten zelfs elke dag een wandeling buiten het depot maken. In de recreatieruimte – sjoelbakken – konden de soldaten kennis maken met meisjes uit het dorp. Verder leek het op het leven in

Belgische militairen aan het kegelen in kamp Harderwijk.

een kazerne, zoals men dat gewend was. De afstand tot de officieren was groot, maar dat werd vanzelfsprekend gevonden.

De Britten gaven zich over aan sport, met name voetbal en cricket. Zij wisten te bereiken dat zij hun eigen eten mochten bereiden, want over de Groningse pot waren zij niet zo te spreken. Wel vonden er een aantal ontsnappingspogingen plaats. Toen zij later op erewoord zelfs vier tot acht weken naar Engeland op verlof mochten, bleken ze verzoend met hun lot en keerden inderdaad terug.

Voor de Belgen was de internering het ergste. Slecht gekleed, getraumatiseerd, voor hun gevoel volkomen ten onrechte geïnterneerd, door hun officieren in de steek gelaten en van hun gezinnen gescheiden, voelden velen zich ellendig in de overvolle barakken. Ook aan de strenge discipline konden de Belgen vaak moeilijk wennen. Op den duur kwamen er bij de Belgische interneringsdepots ook kampen voor vrouwen en kinderen.

Ook voor de geïnterneerden werden er, net als in de vluchtoorden, allerlei activiteiten georganiseerd. De mogelijkheid om lezen en schrijven te leren werd door een groot aantal analfabeten aangegrepen.

Ten slotte

Uiteindelijk leek het lot van de geïnterneerden in veel opzichten op dat van de burgervluchtelingen. Ruim tienduizend Belgen vonden betaald werk buiten de kampen. Dit gold ook voor honderden Britten en Duitsers. Men werkte in kleine groepjes met eigen bewakers.

Over het algemeen schikten ook de geïnterneerden zich in de omstandigheden.

Met uitzondering van kamp Zeist. Daar was vanaf het begin de sfeer niet goed. De geïnterneerden saboteerden daar de werkzaamheden en waren brutaal tegen de bewaking. Op 2 december 1914 braken er rellen uit nadat drie mannen gestraft waren na een ontsnappingspoging. De geïnterneerden plunderden de kantine en gaven zich over aan een drankgelag. De volgende dag scholden zij de bewakingstroepen uit. Toen die zich in het nauw gedreven voelden, schoten zij op de menigte. Negen doden en achttien gewonden waren het resultaat.

Een van de doden had niets met het opstandje te maken. Een verdwaald schot trof hem toen hij in een van de barakken als kleermaker aan het werk was.

Naarmate de oorlog langer duurde werd het dagelijks leven voor iedereen in Nederland moeilijker. Met name voedsel werd schaarser. Ook de vluchtelingen kregen kariger rantsoenen. Men begon naar het einde van de oorlog te snakken.

Toen het nieuws over de wapenstilstand op 11 november 1918 binnen kwam, was de vreugde groot. De Belgen konden gelijk vertrekken. Al hadden zij genoeg grieven tegenover de Nederlanders (ook politieke), toch overheerste bij de meesten toch de dankbaarheid.

Koningin Wilhelmina had in de troonrede van september 1914 verklaard dat Nederland alle ongelukkigen die binnen zijn grenzen een toevlucht zochten, met open armen zou ontvangen. Die belofte is naar vermogen waargemaakt.

De citaten op bladzijde 4 en 5 zijn ontleend aan *Van den Grooten Oorlog, volksboek van de Elfnovembergroep* (Malegijs-uitgave, Kemmel z.j.). Dit bevat de letterlijke teksten van bandopnamen van getuigenissen in het kader van een oral history project van genoemde Elf November groep. Het eerste citaat komt uit de getuigenis van Jules Leroy (15), het tweede uit de getuigenis van Maria Govaere (25).

legermuseum

HANS POLS

Verre van vredig

Het heeft iets vreemds; een tentoonstelling over een oorlog in een land dat die oorlog niet voerde. Dat lijkt op een documentaire over een bankoverval die er niet was. Nog vreemder is dat de tentoonstelling van de strijd die nooit gevoerd is, in het Legermuseum gehouden wordt. Beelden van het echte werk hoeft je dus niet te verwachten. Daarvoor zul je naar Ieper, Varennes of Péronne moeten. En toch is in het Legermuseum in Delft genoeg te zien en te horen over de invloed van de Grote Oorlog op de Nederlandse samenleving en op de krijtsmacht in de betrokken jaren.

De Eerste Wereldoorlog is in, daarvan getuigt ook dit themanummer. De boeken over die oorlog zijn niet aan te slepen en bij *Discovery Channel* staat hij vrijwel wekelijks op het programma. Ieder jaar struinen duizenden de modderige velden van West-Vlaanderen en Noordoost-Frankrijk af om indrukken op te doen. Musea daar vestigen records met hun aantallen bezoekers. Ze komen uit alle West-Europese landen, ook Nederland. Wat is die fascinatie?

Als het de romantiek is, heimwee naar de soldateske kameraadschap in de loopgraven, dan is ze vals en wrang. Toegegeven: 's morgens en 's avonds in de file is geen pretje en het jaarlijkse bezoekje aan de Efteling – volwassen kerels in een nagebouwde boomstam in een kunstmatige waterbaan onder de strengste veiligheidsvoorschriften – is een gruwel, maar dat sullige bestaan rechtvaardigt nog niet het verlangen naar een soldatenleven van negentig jaar geleden. We weten allemaal waar de oorlogsromantiek uit het *Belle Époque* toe geleid heeft. Het werd al snel té serieus.

Zou het dan misschien het besef zijn dat deze oorlog identificatie met de slachtoffers aan beide kanten probleemloos mogelijk maakt, omdat ideologie en goed en slecht geen rol speelden? Maar dat geldt voor de meeste oorlogen tot dat moment, dus waarom dan juist die ene oorlog? Waarschijnlijk is het de tragiek van de zinloze oorlog die met de middelen van de moderne tijd massaal en

TUSSCHEN TWEE VUREN.

Holland: „Heeren kunt U die ruzie niet wat verder op uitvechten?”

totaal een einde maakte aan alle grote verwachtingen van de negentiende eeuw. Miljoenen begonnen de oorlog met de mentaliteit van de eeuw daarvoor, maar vochten met de wapens van de nieuwe. En dat gold niet alleen voor de soldaten, maar evenzeer voor de politieke en militaire leiders. Massaproductie en massadestructie gingen hand in hand en wij weten dat dat nog maar de voorbode was van nog veel meer onheil in de twintigste eeuw.

Daar komt nog iets bij: de soldaten uit de loopgraven zijn herkenbaar. Het zijn geen anonieme boeren en schoenlappers uit het leger van Napoleon. Het zijn trambestuurders,

gasfitters, elektriciens en schoolmeesters. Ze leefden in een wereld die al veel op die van ons leek. En ze hebben een verhaal. Ze staan op de foto. We hebben brieven van ze. Ze lijken op ons. Hun lot had het onze kunnen zijn.

Ons land kende geen loopgravenleed. Wel was het leger paraat en waren de gevolgen van de oorlog in het dagelijks leven overal merkbaar. Minder aangrijpend, maar wel vermeldenswaardig. Sommige verhalen uit die tijd zijn nog te horen, al zijn ze meestal niet meer uit de eerste hand. Mijn vader vertelde hoe hij als klein jongetje voor op het paard van zijn oudere halfbroer, die als huzaar gemobiliseerd was, gezeten had, met diens kolbak op het hoofd. En mijn oma had de bakkerswagens met militaire begeleiding door de straten van Den Haag zien gaan. En de tekens van die tijd zijn nog in het dagelijks straatbeeld te lezen, zoals het monument voor de honderden, 'in nacht en nevel', omgekomen Scheveningse vissers of de huizen bij mij in de straat waar geïnterneerde Engelse officieren in verbleven. Het Legermuseum gebruikt ook dit soort kleine herinneringen om duidelijk te maken wat de impact van de oorlog op de Nederlandse samenleving is geweest.

Een populaire these luidt dat de twintigste eeuw in ons land pas begon met de Duitse inval in 1940. In het Legermuseum wordt duidelijk dat de grote wereld ruim vijftientig jaar eerder al de Nederlandse samenleving was binnengedwongen en dat rechtvaardigt ook een aparte tentoonstelling over de Eerste Wereldoorlog in Nederland.

'Het Vredespaleis is geopend...

Uit noodzaak of uit missiedrang, ook vóór de Eerste Wereldoorlog al probeerde Nederland, voorzichtig laverend tussen zijn grote buren, de weg te wijzen naar de wereldvrede. Dus reageerde men enthousiast op het initiatief van tsaar Nicolaas II een vredesconferentie te houden. De tentoonstelling begint dan ook met beelden van de twee Haagse vredesconferenties uit 1899 en 1907. Vierenveertig van de zevenenvijftig soevereine staten die de wereld toen telde namen er aan deel. De verwachtingen waren hooggespannen. Maar toen het Vredespaleis, waarvan de eerste steen tijdens de tweede conferentie was gelegd, in 1913 door koningin Wilhelmina werd geopend, voorspelde Domela Nieuwenhuis: 'Het Vredespaleis is geopend, de oorlog kan beginnen'.

Toen de spanningen tussen de Europese staten in de zomer van

1914 almaar opliepen, stuurde Den Haag officieren de grens over om te zien of er verdachte troepenbewegingen zichtbaar waren. Van een van hen kreeg men op al op 25 juli een gecodeerd telegram: 'API, API.' Men wist genoeg: Duitsland had besloten de oorlog te beginnen. Vijf dagen later mobiliseerde Nederland, als eerste West-Europees land, om duidelijk te stellen waar men voor stond.

Dat Nederland uiteindelijk niet rechtstreeks bij het conflict betrokken raakte, was echter eerder een gevolg van de door Londen en Berlijn gemaakte belangenafweging, dan van het door de Nederlandse regering afgegeven signaal. Zowel Duitsland als Groot-Brittannië hadden er meer belang bij dat Nederland neutraal bleef. Voor Duitsland was

Nederland belangrijk voor de invoer van levensmiddelen – van de Duitse voedselimporten kwam bijna 50 procent uit Nederland – en Groot-Brittannië wilde dat de Nederlandse Noordzeehavens niet in Duitse handen kwamen.

De mobilisatie zette het hele land op zijn kop; nog in september reden de spoorwegen met een zeer beperkte dienstregeling. Overigens kan de bezoeker de consequenties van het Von Schlieffenplan en de Von Moltke-variant daarop in het museum met behulp van een computeranimatie onderzoeken en zo als het ware de beraadslagen van de Duitse legerleiding naspelen.

...de oorlog kan beginnen.'

Op 2 augustus 1914 verklaarde minister-president Cort van der Linden in een gezamenlijke vergadering van de Staten-Generaal in de Ridderzaal: 'Wij zijn gereed en besloten om onze onzijdigheid en moet het, ons volksbestaan te handhaven met al onze krachten'. Voor die handhaving had de legerleiding duidelijke instructie ontvangen; indien ons land door een van de partijen aangevallen zou worden en de andere partij ons te hulp zou willen schieten dan zou ook die hulp gezien moeten worden als inbreuk op onze neutraliteit. In het ergste geval moest het leger zich dus tegen beide partijen verdedigen.

Dit was natuurlijk een onmogelijke opgave en dat besefte ook de opperbevelhebber van de land- en zee-strijdkrachten, generaal Snijders. Hij was er bovendien van overtuigd dat een oorlog tegen Duitsland neerkwam op zelfvernietiging. Dus als het tot een confrontatie zou komen, kon Nederland maar beter de kant van Duitsland kiezen.

Dat inzicht werd niet door de regering gedeeld en daar lag de kern van het conflict tussen Snijders en de regering. Zuiver militair had Snijders natuurlijk gelijk, maar de regering wilde de neutraliteit met politieke middelen verdedigen en beschouwde het leger als een van de instrumenten dat daarbij kon helpen. Het wachten was dus op het moment dat men zich van generaal Snijders kon ontdoen.

Uiteindelijk moest hij naar aanleiding van de soldatenrellen in de Harskamp in oktober 1918 het veld ruimen.

Afwachtingopstelling

In het museum kan de bezoeker de verschillende mogelijkheden voor de opstelling van het veldleger actief onderzoeken. De legerleiding had er in ieder geval voor gekozen vier divisies van het veldleger met miliciens in de afwachtingopstelling langs de grenzen in het oosten en zuiden te leggen. Achter de Maas en de IJssel moest de eerste serieuze tegenstand geboden worden. Vervolgens moest het veldleger zich terugtrekken achter de Hollandse

Een hongeroptocht in Amsterdam, juni 1916

Waterlinie, die 85 kilometer lang en 5 kilometer breed was en onder water kon worden gezet. De hoge delen bij de rivierovergangen en de Utrechtse heuvelrug werden beschermd door forten.

Vervolgens de Hollandse Waterlinie, die bemand was met vestingtroepen van de landstorm en als een gordel rond Noord en Zuid-Holland lag. Het laatste bolwerk was de vesting Amsterdam, een ring van 42 forten die de hoofdstad moesten beschermen. Een panoramaschets in het museum toont het uitzicht vanuit een van die forten. Dit soort schetsen werd gemaakt om het schootsveld van het vestinggeschut te bepalen.

Naast het bewaken van de grenzen, het luchtruim en de territoriale wateren moest het leger ook zorg dragen voor de smokkelbestrijding, de internering van de 50.000 buitenlandse militairen in ons land en het uitoefenen van militair gezag in de grensstreek. Dit alles kostte veel man-schappen. In een barakkenkamp in Harderwijk zaten al zo'n 13.000 man

uit België. Op het einde van de oorlog had het Nederlandse leger een sterkte van bijna 450.000 man.

Voedselschaarste

De gevolgen van de oorlog waren direct te merken in het dagelijks leven. De Britse blokkade en Britse en Duitse mijneenvelden bemoeilijkten de invoer. Vanaf februari 1917 kwam daar ook de onbeperkte duikbootoorlog bij en tot overmaat van ramp legden de Amerikanen in het voorjaar van 1918 beslag op een groot deel van de Nederlandse handelsvloot. De reders moesten voor een vergoeding voor de geallieerden gaan varen.

Het gevolg was een toenemende schaarste aan vrijwel alle noodzakelijke levensbehoeften.

De greep van de overheid op het economische leven werd noodgedwongen groter en groter; het begon in 1914 met uitvoerverboden en en maximprijzen voor levensmiddelen, daarna volgde in 1916 de Distributiewet. Boeren verkochten hun producten liever in Duitsland,

waar veel meer te verdienen viel dan in het vaderland of hielden hun voorraden achter, in de hoop dat de prijzen verder zouden stijgen. De landbouw kwam geheel onder overheidstoezicht te staan: er verschenen militairen op de boerderijen; oogsten werden in beslag genomen en tegen vaste prijzen verkocht.

Ondanks de schaarste moest de uitvoer van voedsel naar Duitsland doorgaan; Duitsland zou het stopzetten van de uitvoer opvatten als een breuk met onze neutraliteit. Maar de bevolking voelde alleen de honger en de armoede; het levenspeil van de arbeiders viel terug naar het niveau van 1880.

Toen Nederland in 1917 de aardappelluitvoer naar Duitsland moest vergroten, als compensatie voor de gegroeide invoer van Duitse steenkool, eiste Groot-Brittannië ook meer aardappelen op. De regering durfde de legervoorraden niet aan te spreken, uit angst voor muiterij. De bevolking moest honger lijden om de neutraliteit te kunnen handhaven.

In het najaar van 1917 kwam het tot relletjes en werden schepen met aardappelen bestemd voor Duitsland geplunderd. De overheid greep hard in tegen het aardappeloproer. Militairen werden ingezet; er vielen tien doden en de voedseltransporten werden voortaan bewaakt. De SDAP maakte ondertussen de afweging of ze een felle oppositie

moest voeren tegen het regeringsbeleid, waarvoor ze de volledige steun zou krijgen van de achterban, of dat ze een gematigde koers zou varen, waarvoor ze op veel kritiek zou kunnen rekenen van de aanhang, maar waardoor het algemeen kiesrecht, als beloning, wel dichterbij zou komen. In het museum is deze afweging, maar ook die van de overheid bij het te voeren economische beleid, interactief na te spelen. Tevens zijn er interviews te zien met ooggetuigen van het aardappeloproer in Amsterdam. Verder de gevolgen voor de zeevaart: afbeeldingen van getorpedeerde schepen en de kegel van zeildoek die schepen van neutrale landen voerden om aan te geven dat ze geen verboden lading vervoerden.

Het passagiersschip *Tubantia* werd in 1916 getorpedeerd. De Duitsers ontkenen dat het moedwillig was gebeurd. De betrokken torpedo zou al een week eerder afgevuurd zijn op een ander schip! Minister van Finan-

ciën Treub schreef: 'Wie in zo'n torpedo gelooft, is van z'n verstand beroofd.'

Overlijdensadvertenties in een Vlaardingse krant van omgekomen vissers. Uiteindelijk verloren 1200 opvarenden op de Noordzee hun leven en gingen er driehonderd schepen verloren.

Manoeuvre Chocolaad

Uiteraard wilde de legerleiding de indruk wekken dat de Nederlandse krijgsmacht in staat was het eigen grondgebied krachtig te verdedigen. In het museum is een speciaal daarvoor gemaakte propagandafilm van zes minuten uit 1917 te zien waarin de gevechtendheid en de uitrusting van het leger zichtbaar gemaakt werden. Veel gedraaf en schieten en verder wat postduiven en de eerste vliegtuigen, met drie metertjes in de cockpit, onze onderzeeboten en een torpedoboot. De laatste beelden in de film laten militairen zien die op het strand de letters van de woorden

'Nederland Neutraal' vormen. Het zal beslist bedoeld zijn om een boodschap van kracht en onverzettelijkheid af te geven en misschien kwam dat op de tijdgenoot ook zo over, maar voor ons overheerst een indruk van gezapigheid. In ieder geval krijg je ook uit de afbeeldingen in de geïllustreerde pers niet de indruk dat men overtuigd was van de gevechtskracht van het leger. Volgens een advertentie ging het grootste vertrouwen nog uit naar chocoladerepen: 'De beste vredestichter, Kwatta's Manoeuvre Chocolaad'.

Militaire diplomaten bezochten vanuit de hoofdsteden van de strijdende landen de fronten en verzamelden daar gegevens over de ontwikkelingen in de oorlog. Stereoscopische foto's van de oorlog aan het Westfront maakten het mogelijk een indruk te krijgen van de strijd. Onduidelijk is of de foto's uit het museum tijdens de oorlog ook al beschikbaar waren voor de Nederlandse legerleiding.

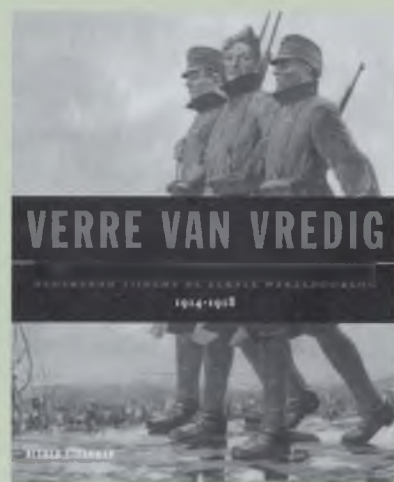
Haar was ondertussen wel duidelijk dat men veel te kort kwam. Er werd gemoderniseerd waar dat mogelijk was, maar voor kanonnen, tanks en vliegtuigen had Nederland simpelweg de industrie niet. Wapens en grondstoffen moesten geïmporteerd worden, maar dat was door de oorlog vrijwel onmogelijk. Zo ontving Nederland van de in de Verenigde Staten bestelde 1500 Colt-mitrailleurs er slechts vier. De rest nam het Amerikaanse leger in 1917 zelf in bedrijf. Rubber was zo'n schaars artikel geworden dat er nauwelijks gasmaskers gemaakt konden worden. Uit aangespoelde mijnen haalde men de springstof om die opnieuw te gebruiken. Van oude spoorstaven werden stormdolkjes gemaakt en luchtdoelartillerie moest uit omgebouwd veldgeschut vervaardigd worden. Dat laatste had echt wel urgentie, want de Engelsen gebruikten in de laatste oorlogsjaren het Nederlandse luchtruim om naar België te vliegen en de Duitse legerleiding dreigde, dat als Nederland zijn luchtruim niet verdedigde, de Duitsers genoodzaakt waren in te grijpen.

Ondanks alle materiele problemen werden bij de Nederlandse infanterie in 1917 stormtroepen geformeerd. Die moesten op kleine schaal door de vijandelijke linies kunnen breken. De Duitsers waren daar in 1916 mee begonnen. Ze beschikten over een heel assortiment van wapens: stormdolkjes, vlammenwerpers, geweermitrailleurs en kleine mortieren. Ze droegen alles wat in de loopgravenstrijd van pas zou kunnen komen met zich mee. Of de Nederlandse stormtroepen ook zo volledig waren uitergust, valt niet op te maken uit hetgeen in de vitrine uitgesteld is. Het merendeel van het wapentuig is, zoals de vlammenwerpers en de geweermitrailleurs, van buitenlandse makelij. De kleine granaatwerpers en een handgranaat met een touw eraan voor de stabiliteit in de lucht, zijn wel in Nederland gemaakt.

Als 't moet

In november 1918 dreigde het op de valreep toch nog fout te gaan; nu was het echter geen vijand meer van buiten die het land bedreigde, maar kwam het gevaar van binnen. Er was onrust in het land en er waren stakingen. In de Harskamp kwamen soldaten in opstand. Dit alles leek de voorbode van nog kwadere tijden; men dacht aan gebeurtenissen in Duitsland en Rusland.

Op 12 november deed Troelstra zijn oproep aan de gevestigde orde het gezag over te dragen aan de arbeidersklasse en hoewel enige respons van betekenis uitbleef waren regering en legerleiding verontrust. Kon men nog rekenen op marine en leger? Meer dan ooit was er behoefte aan een betrouwbare gewapende macht om de orde te handhaven. Snel werd een organisatie van militaire vrijwilligers in het leven geroepen, de Bijzonder Vrijwillige Landstorm. Binnen een week stonden zesduizend loyale vrijwilligers uit alle delen van het land op het Malieveld om regering en koningshuis, onder het motto 'Als 't moet', te beschermen. De grote haast waarin de plaatselijke afdelingen van de BVL waren opgericht laat zich aflezen aan de grote verscheidenheid aan vaandels en de opschriften erop waarmee men naar

De tentoonstelling *Verre van Vredig. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* is tot 7 augustus 2005 te zien. Het museum is geopend van maandag t/m vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur. Op zaterdag, zondag en feestdagen van 12.00 tot 17.00 uur.

Bij de tentoonstelling is een prachtige, rijk geïllustreerde catalogus verschenen: Alfred Staarman, *Verre van Vredig. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Het boek is uitgegeven door het museum en kost € 29,95.

Legermuseum,
Korte Geer 1
2611 CA Delft
Tel. 015 2150500
www.legermuseum.nl

Den Haag toog; van enige uniformiteit, wat je toch zou verwachten, was geen sprake. Wie goed kijkt naar de film die gemaakt is van de manifestatie, ziet, naast een verbaasd om zich heen kijkende prinses Juliana, vooral hoe betrekkelijk leeg het Malieveld was. Het toneelstukje met-koets blijkt alleen aan de stadskant opgevoerd te zijn.

Uiteindelijk bleek de grootste zorg van de regering de gedemobiliseerde soldaten zo snel mogelijk thuis te krijgen, want dan zou het leven weer snel zijn gewone gang nemen. De afgezwaide soldaten werden opgeroepen niet naar de kroeg, maar, in hun eigen belang, regelrecht naar huis te gaan.

De loopgraven van de Linge

AD VAN KEMPEN

Je gaat niet op vakantie naar de Vogezen om sporen van de Eerste Wereldoorlog te vinden. Je bezoekt ze vanwege *les vignobles et les collines* – de wijngaarden en de hellingen. Al het andere is afgeleide daarvan. Boerenstadjes met stedelijke allure als Riquewihr, Equisheim, Kayersberg en Turckheim ruiken naar wijndroesem.

En toch kom je ook daar de loopgraven uit 1914-1918 tegen, op plekken waar je eigenlijk geen graafwerk uit die tijd verwacht: hoog boven het Rijndal, op de toppen van de Vogezen.

De grens lag na 1871 midden door de Vogezen, bij de passen Col de la Schlucht en Col du Bonhomme. De steden Lunéville, St-Dié, Gérardmer en Belfort waren Frans gebleven. Het Rijndal met de steden Straatsburg, Sélestat, Colmar en Mulhouse was Duits.

De aanvallen van de Fransen in de zomer van 1914 verliepen vanaf de passen in de richting van de Rijn, door de zij dalen van Munster en Kayersberg. Tussen deze zij dalen lagen de bergtoppen, zoals de Vieil-Armand van Hartmannwillerkopf, Tête des Faux, Tête du Violu, Hilsenfist en vooral op de Collet du Linge. Juist op deze toppen, op hoogtes van boven de duizend meter, werd in het eerste jaar van de oorlog zwaar gevochten.

Dit maakt het slagveld de Linge betrekkelijk uniek. Denk je aan de Eerste Wereldoorlog, dan denk je toch in de eerste plaats aan de loopgraven van Verdun, Ieper, de Somme en de Marne en vooral aan niemandsland. Oneindig niemandsland met moddervelden, granaatrechters, afgeknapte boomstammen, prikkeldraad, lucht van verrotting en de dood.

De loopgraven van de Linge beantwoorden slechts ten dele aan dat beeld. Een zinvol patroon valt in het graafwerk nauwelijks te ontdekken. Ze cirkelen over de berg hellingen en houden zich niet eens aan de hoogtelijnen. Niemandsland was er nauwelijks. Linies van de Fransen lijken probleemloos over te lopen in de Duitse linies, ongelooflijk dicht bij elkaar. Etens- en latrinegeuren van de ene partij moeten goed te ruiken zijn geweest voor de andere.

Het klinkt merkwaardig, maar deze hooglandloopgraven zien er minder naargeestig uit dan hun tegenhangers in laagland. Het waren ook geen gewone soldaten die hier vochten. Ze werden 'bergjagers' genoemd: elitetroepen met een sterk gevoel van eigenheid, kameradschap en patriotisme. Franse *Chasseurs alpins*, bijgenaamd 'de blauwe duivels', vochten hier tegen *Gebirgsjäger*, vaak in sneeuwpakken en op ski's.

Tijdens de winter van 1914-1915 lag er meer dan twee meter sneeuw. De zomer van 1915 was de meest bloedige, toen ook op dit front de strijd veranderde in een positiecoorlog. Meer dan 10.000 soldaten sneuvelden op de top van de Linge, die sindsdien bekend staat als 'het graf van de chasseurs'.

Een bezoek aan de Linge is grandioos, door het uitzicht dat de loopgraven bieden op het Rijndal. Behalve monumenten, oorlogskerkhoven en herdenkingskruizen is ook het *l'Eperon de Linge* te bezoeken, een informatiecentrum en openluchtmuseum tegelijk. Vooral de tocht door de loopgraven met mitrailleursnests en kazematten is avontuurlijk en spannend, juist door het chaotische patroon en het geaccidenteerd landschap. En als de bezoeker zich buiten dit labyrint wil begeven, dan kan hij het spoor van de skipatrouilles volgen met een boek over de *randonnées des chasseurs*.

Dit zijn natuurlijk allemaal belevenissen die weinig met piëteit en oorlogshedenking te maken hebben, maar gelukkig weten we sinds de opening van het Berlijnse Holocaustmonument dat een bezoeker van een monument niet eeuwig hoeft stil te staan, maar van tijd tot tijd best mag hollen.

Dr. A.F.J. van Kempen is verbonden aan de opleiding Geschiedenis van Fontys Lerarenopleiding Tilburg.

Website:

www.abri-memoire.org/linge.php

Mooiste boek:

Daniel Roess en Eric Balmier, *Scènes de tranchés dans les Vosges. La mémoire des photos et des cartes postales 1914-1916* (Strasbourg 2002).

Theodor Lessing:
het verlangen naar verstillig

ROB DE RUIG

De anti lawaai lobby

'Het was zo onschuldig, zelfs feestelijk begonnen toen onafzienbare rijen Duitse soldaten aan de kroonprins en de generale staf voorbijtrokken en de kroonprins zijn lievelingsterriër over een rijzweep liet springen en het personeel om de hoge heren geschaard aan elke soldaat een feestelijk welkomstgeschenk uitreikte, een pakje met een sigaar van Ludendorff en een honinggebakje van Hindenburg, "denn der Alte hat ein gutes Herz". Vervolgens trokken jullie verder, de grote weg liepen jullie af, weerom komen jullie nooit meer', schreef Lessing.

De vader van Theodor Lessing (1872-1933) was in Hannover een gerespecteerd gynaecoloog. Zijn grootvader had nog Leibl geheten, maar uit bewondering voor de grote 18de-eeuwse Lessing die voor tolerantie tussen de godsdiensten had gepleit, had de vader tot naamsverandering besloten en daarmee zijn verlangen tot assimilatie tot uitdrukking gebracht.

Ook de jonge Lessing had medicijnen gestudeerd, maar gynaecoloog is hij niet geworden. De vader had tientallen jaren een medische praktijk gehad, de zoon hield het na een met angst en beven uitgevoerde operatie op de voet van een aan alcohol verslaafde landloper voor gezien. Zelden had zijn supervisor zoveel aarzeling bij een beginnende medicus meegemaakt. Wanneer je de

gehele voet had verwijderd had je de patiënt de aanschaf van kostbaar verband kunnen besparen, luidde het commentaar.

'Was ik nog doortastender was geweest, dan had ik ook het hoofd van de romp kunnen scheiden', schreef Lessing in één van zijn columns waarmee hij zijn matig gesalarieerde betrekking aan de Technische Universiteit van Hannover placht aan te vullen: voor aankomende ingenieurs verzorgde hij er een studium generale. 'Misschien is aan mij toch geen groot chirurg verloren gegaan', besloot hij. Wie moet handelen, zo luidde de les die hij er voor zichzelf uit trok, kan dat het beste wanneer hij zich niet laat storen door teveel introspektie. Kennelijk werkt die verlamdend.

Naar zijn aard was Lessing eerder een waarnemer dan een deelnemer, maar dan wel één die niet voor zich hield wat hij zag.

Zonder risico was een dergelijke loslippigheid in woord en geschrift

allerm minst. In één van zijn vermaardste columns uit 1925, in het *Prager Tageblatt*, had hij zijn lezers gewaarschuwd toch vooral niet op maar-schalk Hindenburg te stemmen. Deze held uit de Eerste Wereldoorlog, eveneens woonachtig in Hannover, was in zijn persoonlijk leven ongetwijfeld een door en door brave man, gedienschtig als geen ander, maar hierin schuilt nu juist het probleem, aldus Lessing. Zo'n man is net als een sint bernard hond, alleen maar nuttig als een verstandig mens hem orders verstrekt en leert apporteren. Onder leiding van een schurk richt zo'n vriendelijke onnozelaar als Hindenburg rampen aan.

Je zou kunnen zeggen 'beter een nul dan een Nero', besloot hij, 'maar de geschiedenis laat zien dat achter een zero altijd een Nero schuil gaat'.

De verontwaardiging kende na de verschijning van deze column geen grenzen, studenten gooiden bij Lessing de ruiten in. Sommigen stonden hem zelfs naar het leven.

Dr. R. de Ruig is freelance historicus.

Links columnist

Al was Lessing een generalist en bewoog hij zich op het gebied van literatuur, geschiedenis, antropologie en criminologie, zijn invalshoek bleef die van een arts die eerst het individu ziet en dan de soort.

Wat weet die papieren wereld van meningen en leuzen, in spreekkoren vervat, eigenlijk van het leven? Hoe minder wij weten, des te sterker verschansen wij ons in meningen die alleen dan verstommen als wij werkelijk door de complexiteit van mensen en dingen worden geraakt, meende hij.

Als arts in de Eerste Wereldoorlog was hij van deze waarheid nog sterker overtuigd geraakt. 'Wat een gezwets allerwegen over nationale eigenaardigheden! In een lazaret zoals dit hier, te midden van stervenden, voelt men dat wij uiteindelijk allemaal volledig aan elkaar gelijk zijn en als individu toch weer met niemand helemaal te vergelijken'.

Op politiek gebied zou je Lessing pragmatisch links kunnen noemen. In zijn preoccupatie met gezondheid pleitte hij voor schoon water, sociale woningbouw en arbeidstijdverkorting. Al gauw lieten hem in een industriestad als Hannover de belangen van de arbeidende klasse niet onverschillig, ook al was de SPD hem veel te tam en stemde hij doorgaans op splinterpartijen.

Je zou Lessing een ecooloog avant la lettre kunnen noemen. Die ecologische beweging heeft haar wortels in de late negentiende en de vroege twintigste eeuw, toen een kleine minderheid begon te ontdekken dat industrialisering ook verontreiniging op grote schaal betekende en het van groot belang was de sociaal ongewenste gevolgen van een overigens onvermijdelijke ontwikkeling zoveel mogelijk te beperken.

Lessing koos getrouw aan zijn habitus als arts heel bewust voor opvoeding en voorlichting, ook al besefte hij dat de overgrote meerderheid van de bevolking andere prioriteiten had. Zelfs zijn activiteiten in het kader van de door hem opgerichte anti-lawaailobby zijn een uitvloeisel van zijn preoccupatie met het thema gezondheid.

Op 1 augustus 1914 werd in Duitsland de algemene mobilisatie afgekondigd. Met uniform over de arm en lachende gezichten kwamen de mannen zich melden. Hun zoontjes dragen trots de helm op het hoofd.

Zijn eigen belang verloor hij daarbij overigens niet uit het oog. Waarom, zo vroeg hij zich af, kiest de overheid niet voor openbare reinigingsplaatsen ver buiten de stad zodat elke geleerde tenminste rustig thuis kan werken, ongehinderd door huisvrouwen met smetvrees die hun vloerkleed met zoveel gedrevenheid bewerken dat de met tuberculosebacillen bezwangerde stofwolken mijn longen aantasten?

Aan de trivialiteit van alledag die hij als stukjesschrijver breed uitmaat knoopte hij cultuurhistorische overpeinzingen die de lezer ervan moesten doordringen dat zo'n lobby geen vrijetijdsbesteding was van een aantal wereldvreemde intellectuelen. Lawaai, zo luidde de boodschap, is niet alleen afwezigheid van stilte, maar ook een sterk onderschatte dreiging: in een sluipend proces wordt aangetast wat nog amper de kans heeft gehad tot wasdom te geraken. Voortdurend onderworpen aan een mitrailleurvuur van indrukken van auditieve, maar ook visuele aard, zonder een moment om tot bezinning te komen, wordt de mens gemakkelijk een willoos slachtoffer van allerlei vormen van massasuggestie: 'Het wordt niemand vergund dicht bij zich zelf te blijven, ja wat is dat eigenlijk, dat zelf? Is het dan onze bestemming altijd maar overgeleverd te zijn aan indrukken van buitenaf?'

Deze anti-lawaailobby heeft bij velen destijds op de lachspieren gewerkt, maar de vragen die Lessing zichzelf en anderen stelde hebben een actualiteitswaarde die je het lachen spoedig doet vergaan.

In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog slaagde hij erin zowel in binnen- als buitenland vele medestanders te vinden. Tot in de Verenigde Staten was men zeer actief. Ook formuleerde hij concrete voorstellen, bijvoorbeeld tegen geluidsoverlast bij ziekenhuizen en sanatoria. Zelfs een pleidooi voor het invoeren van stiltegebieden in de natuur treft men in Lessings geschriften aan, hem ongetwijfeld ingegeven door zijn levenslange fascinatie voor de Duitse laagvlakte – met name de veengebieden vlak bij zijn geboortestad Hannover vormden voor hem een onpeilbaar, oeroud mysterie.

'Hoed je voor het veengebied met zijn zwarte, stille, oneindig diepe poelen waaruit de zon bleek als een dode opblik en 's nachts blauwe dwaallichten gloeien. Hier liggen doden sinds millennia in het veen. Hier slapen nooit opgeloste misdaden en lotgevallen waar geen sterveling weet van heeft. Hier vergingen hele wouden die duizenden jaren geleden zijn ontstaan. Hier huizen de laatste draken en reptielen'.

Voor hem – het blijkt ook uit de rest van zijn werk – symboliseerde dat

veen in feite de woestenij die onder het vernis van de civilisatie verschoolen ligt. Diep van binnen was een stem die niet afliet hem te waarschuwen: bos, zee, oerwoud, kreupelhout, veen, wie er te diep in doordringt komt niet weerom. 'Alle leven, verschrikking die het verstand te boven gaat.'

Norbert Elias

Aan Lessings voorstellen ligt een civilisatietheorie ten grondslag die hij nog voor de Eerste Wereldoorlog in diverse artikelen in wetenschappelijke tijdschriften uitwerkte en die in feite amper verschilt van die van Norbert Elias. Zoals bekend ontwikkelde deze zijn theorieën vlak voor de Tweede Wereldoorlog. Ook al gebruikt Lessing geen termen als 'Affektregulierung' en 'Triebhaushalt', hij bedoelt hetzelfde wanneer hij opmerkt dat met het voortschrijden van de civilisatie de spontaniteit telooftgaat en plaats maakt voor een samenleving waarin met name bij de bovenlaag de onderlinge betrekkingen indirecter zijn geworden. Emoties worden niet of minder snel geuit. Impulsen die het individu in een vroegere fase van de cultuur ertoe hadden gebracht onmiddellijk stelling te nemen in hevige sympathie of afkeer, worden onderdrukt of afgezwakt.

Toen de mensheid nog jong was, was de mens zo onontwarbaar met zijn omgeving verstrikt, dat elke indruk die hij ontving hem onmiddellijk deed oordelen en elk oordeel hem terstond tot handelen noopte. In onze tijd daarentegen is het individu tot een betrekkelijke staat van onbeduidendheid vervallen in een wereld die volstrekt onverschillig staat tegenover al het subjectief gevoelsmatige: 'darum wird die Seele immer einsamer'.

Toch is de veronderstelling dat wij nu, in het begin van de twintigste eeuw, een fase hebben bereikt waarin de bovenlaag haar idealen met zachte, haast geluidloze dwang ook aan de lagere klassen zal kunnen opleggen, volstrekt onjuist, aldus Lessing. 'Onze' wereld is fragiel en wordt slechts door een façade van bordkarton gescheiden van die wereld daarbuiten: wat gebeurt er als grote maatschappelijke en politieke beroering die *wüste Demolierungssucht*, die in het alledaagse leven blijft verborgen, aktiveert? Blijkt de hele civilisatie dan niet op drijfzand gebouwd? In de oorlog werd het bewaarheid. Scheur het individu los uit alles waaraan hij tot dusverre is gewend, jaag hem, van doodsangst vervuld, het artillerievuur in, drijf hem samen met anderen en laat Magere Hein

erop los... Niets blijft er van hem over dan een kluwen verwarde instincten, waaruit de drang tot zelfbehoud zegeviert, aldus Lessing.

De Eerste Wereldoorlog

De Duitse historicus Rainer Marwedel, die ook een biografie van Lessing publiceerde, maakte in 1986 een keuze uit de feuilletons onder de titel *Ich warf eine Flaschenpost ins Eismeer der Geschichte*. Het boek verscheen bij Luchterhand.

Lessings belevenissen in de Eerste Wereldoorlog beslaan slechts enkele tientallen pagina's, maar misschien was het juist zijn werk als arts in de betrekkelijke afgescheidenheid van een veldhospitaal, dat hem in staat stelde het totalitaire karakter van de oorlogvoering te onderkennen. Ook het veldhospitaal immers had veel weg van het knekelveld aan het front. Het werk was volledig zinloos, mensen werden stuk geschoten om ze vervolgens weer op te lappen. Men deed wat men kon, maar het eindresultaat was en bleef dat degene die werd gered vervolgens toch weer naar het front werd gestuurd en alsnog om het leven kwam.

In één van zijn columns typeert Lessing een vrolijke, bij iedereen geliefde ordonnans die zich van het leven beroofde toen hij ervan werd verdacht allerlei tot dan toe raadselachtige sterfgevallen in het hospitaal op zijn geweten te hebben. Zou er iets "sexueels" achter hebben gestoken? vroeg men zich onder invloed van de psychoanalyse af. De zaak is verschrikkelijk eenvoudig, aldus Lessing. De jongen voerde experimenten uit en verwonderlijk is dat allerm minst. Hoorde hij ooit iets anders in zijn naaste omgeving? Wat was de mens en de ziel? Toch niet meer dan materiaal voor politieke en militaire experimenten? Deze *frischfröhliche* onwetende jongen deed wat de oorlogsjaren met allen deden. Hij knutselde aan menselijk materiaal en was daarbij niet minder harteloos dan de grote veldheren die er tienduizenden de dood in sturen en hartelijke brieven naar hun familie schrijven ...

Duitse soldaten tijdens de slag aan de Marne.

The Green Fields of France

Geschiedenis, daar zit muziek in!! Op gezette tijden inspireert dit motto me om mijn geschiedenislessen op te luisteren met muziekfragmenten, ongeacht het onderwerp. Dat ook de Eerste Wereldoorlog een inspiratiebron is geweest voor auteurs van songteksten en zanggroepen, daarop attendeerde een collega mij een aantal jaren geleden, toen hij me een geluidsbandje leende waarop het gevoelige lied *The Green Fields of France* voorkomt van de Ierse Folkgroep the Fureys. *The Green Fields of France* werd begin jaren zeventig geschreven door de in Australië woonachtige, van oorsprong Schotse folkzanger Eric Bogle. Hij zette zijn songtekst op de melodie van een traditioneel Schots klaaglied.

Wat hem bewoog, was waarschijnlijk dezelfde emotie die menig een van ons voelt, dwalend over de dodenakkers van de Eerste of de Tweede Wereldoorlog. Je staat dan stil bij een willekeurig uitgekozen grafsteen, één van de vele duizenden, en je leest naam, regimentnummer, land en leeftijd van de gesneuvelde. Negentien! Wat was hij jong! Amper geleefd! Hoe is hij aan zijn eind gekomen? Heeft iemand nog een herinnering aan deze mens, al is het maar een foto? Of is hij niet meer dan een nummer op een marmeren grafsteen?

Regel voor regel

Emotie is voor mij een vitaal element bij geschiedenis op school. In

lessen over de Eerste Wereldoorlog laat ik doorgaans op een gegeven moment dia's zien; onder meer afbeeldingen van monumenten met opschrift, totaaloverzichten en detailopnames van de begraafplaatsen bij Verdun en Ieper. Zij vormen een dankbaar hulpmiddel om fundamentele vragen aan de orde te stellen over de gesel van de oorlog. Welk doel rechtvaardigt het massaal sterven van jonge mannen in oorlogstijd? Hebben deze jongens wel echt geleefd? Beseften ze dat ze een waarschijnlijke dood tegemoet gingen?

Dan volgt het moment waarop ik de tekst uitleed van *The Green Fields of France* en de muziek aanzet. De begintonen klinken.

De versie van The Fureys is getoonzet met de klanken van gitaar, mandoline en cello. Een zuivere, maar allengs steeds cynischer en rauwer klinkende zangstem vertolkt de tekst. Leerlingen volgen de tekst regel voor regel.

Na het laatste refrein vertaal ik de tekst per couplet van begin tot eind, en stel er enkele vragen over. Welke gevoelswaarde heeft de uitdrukking 'the Great Fallen'? Hoe kon het dat al die lotgenoten van Willie 'answered the call'? Wat voor ironie zit er in de uitgesproken wens dat de dood van Willy zich *well* en *clean* heeft voltrokken? Welke boodschap klinkt sterk door in het derde en vierde couplet?

De tekst blijkt bij leerlingen beslist aan te slaan. Vaak krijg ik na enkele lessen de vraag om het liedje nog eens te laten horen. Het refrein is dan inmiddels zo bekend, dat een deel van de leerlingen dat spontaan meezingt.

Tien Willy's

Pas veel later ontdekte ik de website *The heritage of the Great War*, die ook een Nederlandstalige sectie heeft, met een pagina over dit lied. Piet Chielens, medewerker van het In Flanders Fields Museum te Ieper, vertelt daar dat William McBride geen gefingeerde naam is, zoals ik steeds aannam. Er bevonden zich maar liefst tien van deze Willy's onder de 1.700.000 namen die geregistreerd staan bij de Commonwealth War Commission. Drie jongens met de naam William McBride vielen in het jaar 1916. Twee van hen maakten deel uit van de *Royal Inniskilling Fusiliers* uit Noord-Ierland en ze stierven vlak bij elkaar in de buurt, aan de Somme. De één was eenentwintig, de ander negentien jaar oud. De negentienjarige Willy ligt begraven op de Britse begraafplaats in het bos van Authuille, niet ver van Albert.

In de *Velden van Weleer* van Kees en Chrisje Brants krijg ik vervolgens (op blz. 146) enige aanwijzingen over de dood van Willy. Die is vermoedelijk allerm minst 'clean' geweest, maar helaas juist 'slow and obscene'.

'Hier in het bos, dat in Britse handen was, werden de gewonden die de eigen linies wisten te bereiken verzameld en, als het kon, geëvacueerd. De meesten bleven echter dagenlang in het niemandsland liggen, en in de nacht van 1 op 2 juli (1916) steeg daarvandaan langs de hele lengte van het front een erbarmelijk gekerm op; vanuit de betrekkelijke veiligheid van het bos hoorde luitenant Hornshaw van de West-Yorkshires een geluid als 'het geschraap van enorme natte vingers over een enorme ruit'. De herinnering aan dit treurige gehuil zou hem zijn leven lang achtervolgen.'

Het lied is direct van de webpagina te downloaden, in twee versies. Ze zijn zonder restricties voor niet-commerciële doeleinden te kopiëren. De ene versie is een trage, gevoelige a capella-vertolking door de zangeres June Tabor, opgenomen tijdens een concert in Passchendale in 1992, zij het onder een andere titel: *No Man's Land*. De andere is de originele versie van Eric Bogle. Nog attractiever voor leerlingen is de versie van de Ierse band The Fureys, met meer instrumenten en met hier en daar een iets afwijkende tekst. Ook staat het nummer op de cd's *The essential Fureys* en *Twenty Years On*. Het duurt ruim zes minuten.

Toetsvragen

Omdat ik in de regel alles wat in de les ter sprake komt, ook wil toetsen in het eerstvolgende proefwerk, stelde ik enkele meerkeuzevragen samen over *The Green Fields of France*. Die zitten verpakt in het proefwerk over de Eerste Wereldoorlog, dat doorgaans veertig tot vijftig meerkeuzevragen bevat. De Engelse tekst krijgen de leerlingen daarbij nog een keer uitgereikt, tussen de overige proefwerkopgaven. Probeer u het zelf eens!

De Nederlandsstalige website is:
www.greatwar.nl
 Voor het lied:
www.greatwar.nl/frames/default-mcbride.html

De toetsvragen en de Engelse liedtekst staan op de VGN-website.

THE GREEN FIELDS OF FRANCE

1. Well how do you do, young Willy McBride,
 Do you mind if I sit here, down by your grave side
 And rest for a while 'neath the warm summer's sun,
 I've been walking all day and I'm nearly done.
 I see by your gravestone you were only nineteen,
 when you joined 'the Great Fallen' in nineteen-sixteen,
 I hope you died well, and I hope you died clean,
 Or, young Willy McBride, was it slow and obscene?

REFREIN:

Did they beat the drums slowly, did they play the fife lowly
 Did the rifles fire for ye, as they lowered you down?
 Did the band play 'The Last Post' and Chorus?
 Did the pipes play 'The Flowers of the Forest'?

2. And did you leave a wife or a sweetheart behind?
 In some faithful heart is your memory enshrined?
 Although you died back in nineteen-sixteen,
 to that faithful heart are you always nineteen?
 Or are you a stranger without even a name,
 Forever enshrined in an old glass frame,
 in an old photograph, torn, battered and stained,
 and faded to yellow in a brown leather frame?

REFREIN

3. The sun is shining now on the green fields of France,
 there's a warm summer breeze that makes the red poppies dance,
 and look how the sun shines from under the clouds,
 There's no gas, no barbed wire, there's no gun firing now.
 But here in this graveyard, it's still no man's land;
 The countless white crosses stand mute in the sand.
 To Man's blind indifference to his fellow man,
 and a whole generation who were butchered and damned.

REFREIN

4. Ah, young Willy McBride, I can't help wondering why,
 do all those that lie here know why did they die?
 Did you really believe, when you 'answered the call',
 did they really believe that 'this War would end wars'?
 Well, the sorrow, the suffering, the glory, the pain,
 the killing and dying were all done in vain.
 For young Willy McBride, it all happened again
 and again and again and again and again...

REFREIN

Mijn favoriete WO-I-boek

JAN VAN OUDHEUSDEN

Sebastian Faulks, *Het lied van de loopgraven* (Arbeiderspers, Amsterdam 1997/1998; Archipel 2001). Antiquarisch verkrijgbaar of in de bibliotheek.

Toen ik in 1998 *Het lied van de loopgraven* van de Britse schrijver Sebastian Faulks kocht voor in de tas met vakantielectuur, werd de koop mede bepaald door wat de ondertitel belooft: 'Een onmogelijke liefde in een onmogelijke oorlog'. Een liefdesgeschiedenis tegen het decor van de Eerste Wereldoorlog.

Zo kon je, onderuitgezakt in je kampeerstoel, het aangename met het nuttige verenigen. De liefdesgeschiedenis uit het eerste hoofdstuk (jonge Engelsman Stephen Waysworth vat een hartstochtelijke liefde op voor Isabelle, de jonge vrouw van een rijke industrieel) kan ik niet meer precies navertellen, maar de scènes uit de vervolghoofdstukken zijn mij des te sterker bijgebleven. Het is 1916 en Stephen is gelegerd aan de Somme. Hij maakt deel uit van een compagnie van tunnelgravers. Ik wist eerlijk gezegd weinig van dit aspect van de loopgravenoorlog: dat er tienduizenden mineurs maandenlang als mollen een meter of vijftien onder de grond zaten te ploeteren om tunnelsystemen aan te leggen onder de vijandelijke loopgraven, teneinde die op het beslissende moment te laten exploderen.

Luchttoevoer regelen, stutten plaatsen, ladders op- en afklimmen, duisternis, enge klop geluiden, de klamme geur van de aarde ... Het is een no-nonsense-bestaan daar in het onderaardse. Hoofd van de ploeg is een zekere Jack Firebrace, een ruwe bonk die het vak heeft geleerd bij de aanleg van de Londense metro. Zijn vrouw en zoontje schrijft hij brieven, tot het moment dat hij moet vernemen dat het zoontje aan difterie is gestorven.

Jack haalt het eind van de oorlog niet. Stephen wel, we zien hem door de loopgravenervaring veranderen van een schuchtere jongeman in een geharde officier wiens cynisme een pantser vormt om emotioneel overeind te blijven. Stephens dagboeken vormen een spoor naar de laatste hoofdstukken die zijn kleindochter zestig jaar later vindt en ontcijfert.

Het boek bezit de kracht om de lezer de beklemming te laten voelen. Vooral op momenten dat de Britse mineurs door krijgen dat ze zich vlakbij Duitse tunnels bevinden.

Sebastian Faulks (1953) ruilde in 1978 het onderwijs in voor de journalistiek. Hij verloor zijn hart aan Frankrijk. *Het lied van de loopgraven* verscheen in 1993 onder de titel *Birdsong*. Het boek werd door critici enthousiast ontvangen, net als het vervolg, *Charlotte Gray*, dat in de Tweede Wereldoorlog in het bezette Frankrijk speelt.

Al is de compositie van de roman wellicht wat gekunsteld, *Het lied van de loopgraven* kan ik aan alle in WO I geïnteresseerde lezers van harte aanbevelen, behalve degenen onder hen die kampen met claustrofobische aandoeningen.

Zwart-wit en bloedrood

HUUB OATTES

Hoewel ik zelf weinig op heb met stripverhalen, kan ik niet heen om *Loopgravenoorlog* van Jacques Tardi (1993).

'Van angst uitpuilende ogen / van pijn verwrongen gezichten / obsceen verminkte soldatenlichamen / geteisterde en geblakerde landschappen / vernietigde dorpen ...'

Tekenaar en tekstschrijver Tardi draait er zijn hand niet voor om. Vanuit zijn verontwaardiging over de slachtpartijen aan het Westelijk front, tekent hij op onnavolgbare wijze de gruwelen van de Grande Guerre waar Franse frontsoldaten, waaronder zijn opa, mee te maken krijgen. Met zijn zwaar aangezette en fel realistische tekenstijl weet hij te overtuigen hoe angst, woede, berusting en de dood het leven van de frontsoldaten beheerste.

Loopgravenoorlog is een felle aanklacht tegen de zinloosheid, grofheid en stompzinigheid waarmee militaire en politieke leiders honderdduizenden letterlijk de dood in joegen.

Tardi's werk is aangrijpend voor zowel de 'kenner' als voor de leek. Leerlingen kunnen zich in korte tijd enigszins inleven in het leven in de loopgraven en de achtereelzaamheid waarmee mensenlevens werden opgeofferd voor onbetekenende doelen. Gefascineerd, maar ook geschokt door het gewelddadige karakter van de strijd, zitten ze stiltejes te lezen en te kijken. Maar ook wie klassiekers als *Le Feu*, *Good-bye to all that*, *Im Westen nichts Neues* gelezen heeft, of de boeken van Lynn McDonald, zal zien dat Tardi een historisch verantwoorde en pakkende strip maakte. Het kan haast niet anders dan dat hij naast de oorlogsliteratuur ook de schokkende stereofoto's uit die tijd goed bestudeerd heeft (sommige van zijn tekeningen heb ik pas nog gezien in de 'bakskes' van het beruchte Hill 62 museum-cafetje in Ieper. Op zijn beurt heeft J.P. Jeunet, filmregisseur van *Un Long Dimanche de Fiançailles* (2004) het werk van Tardi goed bestudeerd, ook dat is wel duidelijk).

De laatste zomer

JOKE NOORDSTRAND

David Fromkin kwam vorig jaar met een nieuw en goed leesbaar boek over het voorspel dat uiteindelijk tot de Eerste Wereldoorlog leidde. In *De laatste zomer* komt hij niet met nieuwe gegevens, maar ordende hij ze vanuit een ander perspectief.

In Fromkins visie is de Eerste Wereldoorlog niet voortgekomen uit de oorlog tegen Servië, maar uit de wens van Duitse generaals om Frankrijk en Rusland te verslaan. Ze waren voorstander van het voeren van een preventieve oorlog, omdat ze hun militaire voor-
sprong bij te lang wachten wellicht zouden kwijt-

raken. Er was als het ware sprake van twee oorlogen: een kleine tegen Servië en een grote tegen Rusland en Frankrijk. De generaals deden daarbij net alsof de lokale oorlog tegen Servië zodanig uit de hand was gelopen dat een wereldoorlog niet meer was te voorkomen. De lokale oorlog van Oostenrijk-Hongarije tegen Servië werd echter zelfs afgeblazen voor de grote oorlog tegen Rusland en Frankrijk.

De Duitse keizer Wilhelm II die aanvankelijk de strijd steunde – omdat zijn vriend aartshertog Frans Ferdinand was vermoord – was niet in staat het uit de hand lopende conflict te keren.

Volgens Fromkin hing de oorlog dus al lang 'in de lucht'.

Op de Balkan was de situatie gespannen omdat Servië steeds meer macht kreeg, hergeen een doorn in het oog was van Oostenrijk-Hongarije. De reden dat de oorlog in augustus 1914 uitbrak, was dat er toen een duidelijke aanleiding was. Toen de oorlog eenmaal een feit was leek iedereen opgelucht omdat er een einde was gekomen aan de al jaren geprikkelde stemming in Europa.

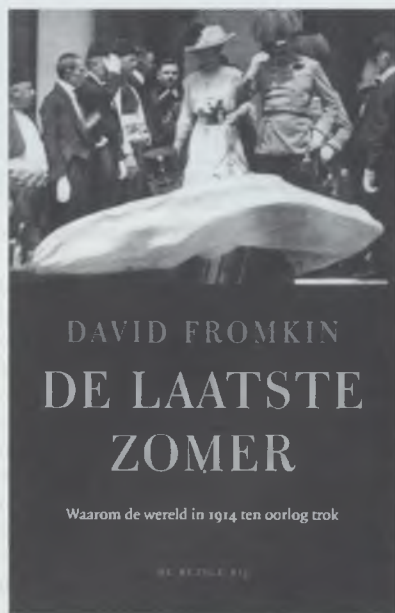
Het boek bestaat uit een groot aantal korte hoofdstukken. Dat leest prettig en houdt de spanning erin. Daarnaast zijn er veel boeiende sfeerbeschrijvingen opgenomen. Het was de bedoeling van de auteur

om *De laatste zomer* als een soort detective te presenteren, maar dat is, onder andere door de gedetailleerde gegevens over diplomatiek overleg, niet echt gelukt. Ook is jammer dat Fromkin af en toe in herhalingen vervalt.

Midden in het boek is een aantal foto's opgenomen. Het kaartenwerk laat te wensen over: er is bijvoorbeeld maar één kaartje van de Europese situatie in 1914 te vinden.

Al met al is het een zeer lezenswaardig boek dat een bondig overzicht van 'De Groote Oorlog' geeft en de gebeurtenissen vanuit een recente invalshoek benadert. (Zie ook Boeken, bladzijde 65.)

David Fromkin, *De laatste zomer, Waarom de wereld in 1914 ten oorlog trok.* (De Bezige Bij: Amsterdam 2004), 397 blz., prijs € 24,90.

Loopgravenoorlog is een serie losse verhalen in zwart-wit uitgevoerd, maar tijdens het lezen en kijken kleuren de bladzijden rood van het bloed, de lucht wordt geelgroen van het gas en de stank van ontbindende liken en het angst-zweet van de soldaten walmt je tegemoet. Wie Tardi leest stapt rechtstreeks de Eerste Wereldoorlog binnen. (Zie ook bladzijde 25 hierna)

J. Tardi, *Loopgravenoorlog* (Casterman 1993).

De Grote Oorlog tussen kaders

KEES RIBBENS EN RIK SANDERS

Balloons en kogels

De sporen die de Eerste Wereldoorlog heeft achtergelaten in het beeldverhaal zijn niet wijd en zijd verspreid. Als dankbaar onderwerp voor veel tekenaars en scenaristen uit het gilde der stripmakers heeft de Tweede Wereldoorlog veel meer bekendheid verworven. Toch blijkt uit dit overzicht dat er een levendige, nog steeds voortdurende productie bestaat, uiteenlopend van patriottistisch tot cynisch, en van humoristisch tot poëtisch.

Historische strips zijn er in soorten en maten. Aan de ene zijde van het spectrum beschouwt de maker van een stripverhaal het verleden als een strak korset waarvan hij zich niet wenst te onttrekken. Dat kan leiden tot gedegen maar soms ietwat braaf aandoende biografische strips over Napoleon of een canonieke overzichtsgeschiedenis van 'Vlaanderen van nul tot nu'. Het andere uiterste wordt belichaamd door verhalen waarin het verleden niet meer is dan een ondergeschikte achtergrond waarop hedendaagse verschijnselen worden geprojecteerd, zoals bij de *Flinstones*. En als derde is er, in talloze varianten, de tussenvorm waarbij de belevenissen van fictieve personages worden ingekaderd in een veelal vrij realistisch voorgesteld verleden.

De historicus Rik Sanders is journalist en redacteur van Stripschrift, Kees Ribbens is verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Utrecht en aan de FHKW van de Erasmusuniversiteit.

Wie zijn historische wereldbeeld uitsluitend zou baseren op de belevenissen van striphelden krijgt ongetwijfeld een ietwat curieus, zo niet ronduit vertekend beeld van het verleden. Karikaturale en anachronistische voorstellingen, het inzoomen op uitzonderlijke gebeurtenissen, de romantisering van het verleden, het vereenvoudigen van situaties en de vermenging van uiteenlopende periodes zijn slechts enkele kanttekeningen die er te maken zijn. Maar wie oog heeft voor de contextgebondenheid van strips en hun makers moet die opmerkingen eerder beschouwen als uitingen van reserve dan als een algemene verbodsbepaling voor het gebruik van strips in het onderwijs. Strips zijn in staat de historische belangstelling en verbeeldingskracht van de lezer te stimuleren, met name als ze een persoonlijk gezicht geven aan het verleden.

Behalve de stripverhalen die verslag doen van een zekere historische periode, is er nog een categorie die vermelding verdient. Zoals elke stripmaker een kind van zijn tijd is, vormt ook elk stripverhaal een pro-

duct ervan. Zo tonen bijvoorbeeld de *Kuifje*-albums, op indirecte wijze, een twintigste-eeuwse geschiedenis van katholicisme, kolonialisme en anti-communisme.

Dergelijke tijdsbeelden zijn vaker terug te vinden: voor het interbellum in *Bulletje en Boonestaak*, voor de jaren vijftig in *Kick Wilstra* en wat betreft de familiemoraal vanaf de jaren 1970 en 1980 in strips als *Jan, Jans en de kinderen* en de *Familie Doorzon*. Dat maakt de stripproductie van de twintigste eeuw, met al haar tijdsgebonden clichés en artistieke vrijheden, tot een prachtige bron voor cultuurhistorisch onderzoek die nog nauwelijks is ontgonnen.

Van beide vormen van stripvertellingen – contemporain en achteraf – zijn diverse voorbeelden uit de nieuwste geschiedenis te vinden. Zo is de Tweede Wereldoorlog er een van. De Eerste Wereldoorlog komt daarentegen minder uitvoerig aan bod, zeker in de Nederlandse stripproductie. Toch heeft ook deze wereldbrand gevarieerde sporen nagelaten in het beeldverhaal.

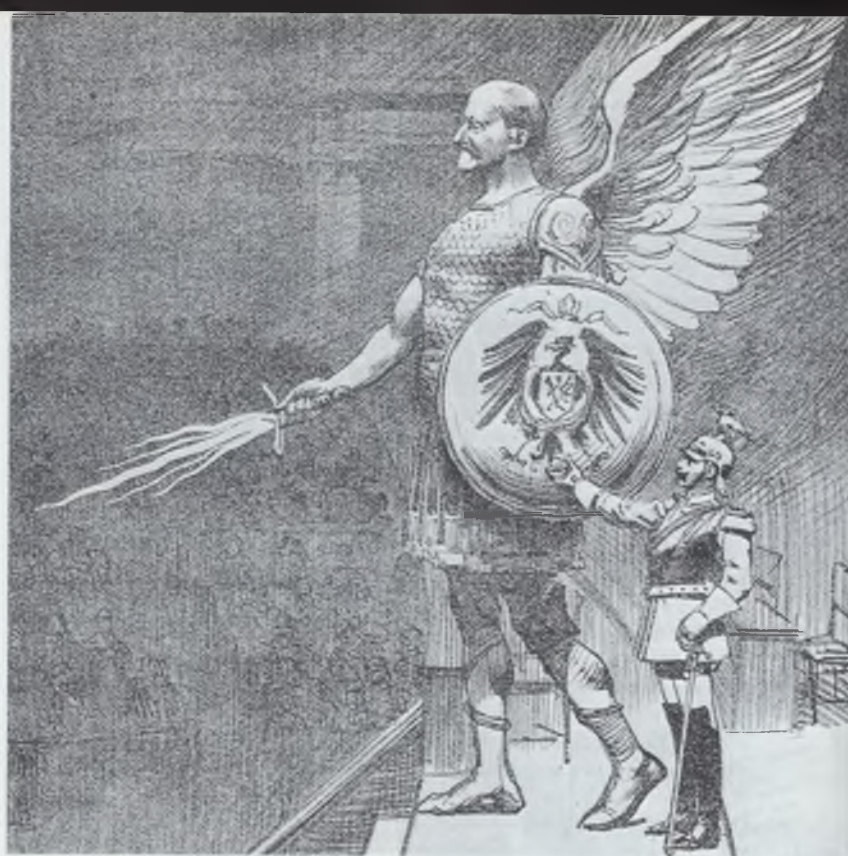
Karikaturen

Aan het begin van de twintigste eeuw was het stripverhaal in tal van westerse landen al een redelijk bekende verschijning. Dat gold weliswaar nog nauwelijks voor Nederland, maar wel voor de Verenigde Staten, waar strips vooral via kranten tot het grote publiek doordrongen, en voor landen als Groot-Brittannië en Frankrijk waar humoristische tijdschriften voor jong en oud stripverhalen publiceerden.

In Duitsland ontwikkelde de karikatuurtekening zich verder, vooral in satirische tijdschriften zoals de *Fliegende Blätter*; strips waren er in de eerste decennia van de twintigste eeuw nog vrij zeldzaam. Wel kende men daar nog de eeuwenoude traditie van de *Bilderbogen*, goedkope prenten die al sinds de zestiende eeuw op soms grote schaal verspreid werden. Deze losse bladen bestonden, onder de benaming cents- of volksprenten, ook in Nederland en België, maar waren hun ondergang nabij. Toch bracht de firma Brepols in Turnhout, in de negentiende eeuw het grootste productiecentrum van volksprenten voor de Belgische en Nederlandse markt, rond 1914 nog industrieel vervaardigde gekleurde prenten uit waarin ook de actualiteit van de Eerste Wereldoorlog een rol vervulde.

Spotprenten en soortgelijke tekeningen, die geregeld betrekking hadden op de oorlogsgebeurtenissen, verschenen in Nederlandse tijdschriften als *De Notenkraker* en *De (Groene) Amsterdammer*. Sommige van deze tekeningen hadden door hun opeenvolgende karakter veel weg van een klein stripverhaal. Dat gold bijvoorbeeld voor het werk van Felix Hess in *De Amsterdammer*. Verschillende afleveringen van zijn sinds 1916 wekelijks verschijnende bijdrage 'Uit het kladschrift van Jantje' werden in 1918 gebundeld uitgegeven. Met name de opstelling van Duitsland, en vooral die van keizer Wilhelm en admiraal Tirpitz moesten het daarin geregeld ontgelden.¹

Van dagbladen of tijdschriften waarin met regelmaat strips verschenen, was in Nederland amper sprake

De Amsterdammer, 21 juli 1917. De keizer en kanselier Michaelis, bijna striphelden.

tijdens de Eerste Wereldoorlog. In België verscheen sinds 1911 wel het weekblad *De Kindervriend* waarin strips uit Engelse en Franse bladen waren overgenomen. Het valt echter te betwijfelen of dit op kinderen gerichte blad tijdens de Duitse bezetting de actuele oorlogsgebeurtenissen geschikt achtte om te verwerken in de bijdragen.

Vroege strips: Frankrijk

In het niet-bezette deel van Frankrijk lag dat anders. Sinds het begin van de twintigste eeuw werden daar humoristische tijdschriften uitgegeven met een behoorlijke hoeveelheid stripverhalen, meestal humoristisch van toon (overigens nog zonder de – in de vs meer gebruikelijke – tekstballonnen). Tot de bekendste behoorden *Le Bon Point*, *Cri-Cri*, *L'Épatant* en *La Semaine de la Suzette*. 'La Grande Guerre', voorgesteld als een heroïsche strijd voor het vaderland, kwam daarin geregeld aan bod. Zo verscheen in het humoristische blad *L'Épatant* sinds 1908 het stripverhaal *Les Pieds Nickelés*. Daarin werd wekelijks verslag gedaan van de avonturen van drie onbetrouwbare schavuiten, getekend door Louis Forton, die tijdens de oorlogsjaren zowel met Franse als Duitse militairen in aanraking kwamen.²

In het behoudende meisjesweekblad *La Semaine de Suzette* was sinds 1905 een vooraanstaande maar pretentie-loze rol weggelegd voor het in traditionele Bretonse klederdracht gehulde personage Bécassine. Deze creatie van tekenaar Emile-Joseph Porphyre Pinchon en de scenaristen Maurice Languereau en Jacqueline Rivière bleek al spoedig een groot succes. Het tijdschrift werd ondenkbaar zonder deze toegewijde dienstbode die uitblonk door naïviteit en onbeholpenheid. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werden de belevenissen van de getekende Française al snel betiteld als *Bécassine pendant la (Grande) guerre*. Tekenaar Pinchon ontkwam hierdoor evenwel niet aan mobilisatie en moest zijn werk nog in 1914 overdragen aan collega François-Édouard Zier. Van dit verhaal, een soort overgangsvorm tussen een uitbundig geïllustreerd kinderboek en een stripverhaal, verscheen in 1915 ook een bundeling in boekvorm, één van de meer dan 25 goedverkopende albums die zouden uitkomen en die gezamenlijk een kroniek vormen van Frankrijk in de eerste helft van de twintigste eeuw.³ Later volgden ook nog de evenzeer patriottisch getinte albums *Bécassine chez les Alliés* (1917) en *Bécassine mobilisée* (1918).⁴

Engeland en de VS

Het patriotisme dat zo sterk doordrong in de vroege Franse beeldverhalen, was in Engeland evenzeer aanwezig. *Comic Cuts*, opgericht in 1890 en daarmee behorend tot de oudste Engelse strijdbladen, voorzag al in 1912 een Duitse invasie van Engeland, die met kwajongensachtige inventiviteit bestreden diende te worden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwamen de anti-Duitse sentimenten volop voor het voetlicht, zoals in een gekleurde strip op de voorpagina van *Comic Life*, waarin de vijand werd aangeduid als 'the Germ-hun'. Dat was mede een uitvloeisel van het veelvuldige gebruik van spreektaal in zowel de Engelse als Amerikaanse strips, waarbij fonetische weergave van 'slang' en verschillende accenten geenszins gemeden werd. Maar uiteindelijk kwam de rauwe en vaak gruwelijke werkelijkheid van de oorlog noch in de tekst, noch in de illustraties tot uitdrukking.

De Wereldoorlog had ook gevolgen voor enkele strips in de Verenigde Staten, de bakermat van de twintigste-eeuwse krantenstrip. Een populaire strip was de vanaf 1897 verschijnende *The Katzenjammer Kids* van de door Wilhelm Busch geïnspireerde Rudolph Dirks. Moeder Katzenjammer, haar tweelingzonen Hans en Fritz, en The Captain, het geregelde slachtoffer van het broederlijke wangedrag, waren de hoofdfiguren. De stripfiguren behoorden evenals hun maker tot de Duitse migrantengemeenschap, een gegeven dat opzettelijk manifest werd door de fonetische accenten in de tekstballonnen. Zo werd 'the Captain' steeds 'der Captian' en werd 'we' consequent vervangen door 've'. Vanwege een overstap naar een andere uitgevergroep moest Dirks zijn creatie in 1915 omdopen in *Hans*

und Fritz. Maar nadat de Verenigde Staten in 1917 de zijde kozen van de Geallieerden, waardoor alles wat Duits was minder welwillend werd bekeken, werd de naam in de zomer van 1918 uiteindelijk geneutraliseerd in *The Captain and the Kids*.⁵

Ook inhoudelijk liet de oorlog zijn sporen na. Eén van de oudste dagelijks verschijnende strips in de VS, *Mutt and Jeff*, was tevens een van de meest verspreide beeldverhalen. Via het Wheeler Syndicate verscheen de strip van Harry Conway 'Bud' Fisher dagelijks in een groot aantal kranten. Daarnaast werden de avonturen in de jaren 1910 ook in boekvorm gepubliceerd. In 1916 werd deel 5, *Mutt and Jeff – In the Trenches* op de markt gebracht door Ball Publishing uit Boston. Nog voordat de Amerikanen officieel besloten deel te nemen aan de militaire strijd werden de avonturen van de twee mannelijke hoofdpersonen verplaatst naar de Europese slagvelden.

De oorlogsstemming zou in 1917 ook haar weerslag vinden in een dun stripboekje met verhalen over *Charlie Chaplin in the army*, dat verscheen bij M.A. Donohue & Co. in Chicago. Het tekenwerk kwam voor rekening van Elzie Crisler Segar, die later faam zou verwerven met zijn geesteskind Popeye. Chaplin zelf zou zijn roem als filmster niet lang daarna, in september 1918, verder vergroten met zijn oorlogsfilm *Shoulder Arms* waarin hij eveneens de spot drijft met de conventies omtrent leger, oorlog en heldendom.⁶

Op de *cross-over* tussen film en strip, de eveneens in een startfase verkerende tekenfilm, had de oorlog eveneens invloed. Winsor McCay, een zeer getalenteerd pionier van de Amerikaanse krantenstrip die vooral

bekendheid verwierf met zijn creatie *Little Nemo in Slumberland*, was tevens actief op het terrein van de animatiefilm. In 1918 werd zijn tekenfilm *The Sinking of the Lusitania* uitgebracht, door sommigen beschouwd als een meesterwerk in anti-Duitse oorlogspropaganda.⁷ De elf minuten durende film brengt de aanval in beeld van een Duitse U-boot op het Britse passagierschip *Lusitania*, op weg van New York naar Liverpool in mei 1915. Meer dan 1100 opvarenden, waaronder 128 Amerikanen, kwamen daarbij om het leven.

De bedoeling van de film, het versterken van een anti-Duitse opinie in de destijds nog neutrale VS om zo de Amerikaanse afzijdigheid te beëindigen, was evident, maar toen de film in mei 1918 werd uitgebracht kwam het in zekere zin als mosterd na de maaltijd.⁸

Latere weergaves van WO I

Na afloop van de Eerste Wereldoorlog bleven de oorlogsgebeurtenissen een inspiratiebron voor (onder meer) striptekenaars. In de eerste naoorlogse decennia was daarvan aanvankelijk maar weinig te merken. Pas ten tijde van de Tweede Wereldoorlog keerde het onderwerp veel frequenter terug. In de Noord-Amerikaanse strijdbladen die sinds eind jaren dertig sterk waren opgekomen, verschenen geregeld biografische schetsen van heroïsche voorbeeldfiguren. Diverse gevechtspiloten uit de Eerste Wereldoorlog werden daarbij ten tonele gevoerd. Zo verscheen in oktober 1941, kort voordat de VS ook in de nieuwe wereldbrand werden betrokken, het verhaal van kapitein Roy Brown, de tegenstander van de fameuze Rode Baron, als 'The Man Who Downed the Red Knight' in *True Comics*.

Ook na het beëindigen van de vijandelijkheden verschenen er nog dergelijke beknopte stripbiografieën. Een van de bekendste voorbeelden uit deze Amerikaanse school is de door Maurice del Bourgo getekende stripversie van Erich Maria Remarque's *Im Westen nichts Neues*, die in 1952 – ten tijde van de strijd in Korea – werd uitgebracht in de pedagogisch verantwoord geachte stripserie *Clas-*

sics Illustrated onder de titel *All Quiet on the Western Front*. De desolate indruk die Remarque biedt van de waanzin van de strijd aan het West-front sluit goed aan bij het werk van Jacques Tardi, die vanaf halverwege de jaren zeventig in Frankrijk een nieuwe invulling geeft aan het thema 'strips en Eerste Wereldoorlog'.

Jacques Tardi

De Fransman Tardi is zonder twijfel de ultieme 'Grote Oorlog'-strip-tekenaar. Zijn serie *Isabelle Avondrood*, die zich afspeelt in het Parijs van voor, na en tijdens de oorlog, borduurt er vanaf 1976 op voort. Bij het grote publiek is hij bekend geworden door zijn geïllustreerde versie van Celine's *Reis naar het einde van de nacht*.

Strips als *Loopgravenoorlog* (1993) en *Soldaat Varlot* (1999) staan synoniem voor de gruwelverhalen en zinloosheid van deze manier van oorlogvoering. Een aantal jaren geleden was tijdens de zogeheten Stripgidsdagen in Turnhout nog een tentoonstelling georganiseerd waarin het album *Loopgravenoorlog* centraal stond. Aan de hand van een aantal uitvergrote tekeningen van Tardi probeerden de samenstellers van de tentoonstelling een indruk te geven van een loopgraaf, waarbij men voor het realistische gehalte ook een soort lijkenlucht verspreide. De stank die de bezoekers tegemoet kwam, was

Uit Tardi, 'De laatste der laatsten' – makke schapen, makke soldaten.

– naar verluidt – zo erg dat de spray na een aantal dagen weer moest worden verwijderd.

In de *International Journal of Comic Art*⁷ plaatsen historicus Allen Douglas en kunst- en literatuurwetenschapster Fedwa Malti-Douglas de strips van Tardi in perspectief. Dat doen zij aan de hand van zijn verstripping van de roman *De laatste der laatsten* (1997) van de Franse schrijver Didier Daeninckx. Zij geven aan dat de visie van Tardi (en die van Daeninckx) in lijn ligt met die groep mensen die een ander geluid willen laten horen dan de geldende patriottische, heroïsche versie van de Franse Republiek. Beide stromingen benadrukken de immense menselijke offers die zijn gebracht.

Het officiële verhaal laat de donkere kanten liever links liggen. Tardi is hierin juist mateloos geïnteresseerd: troepen die als kanonnenvoer dienden in militair-hopeloze aanvallen op vijandelijke stellingen, de muitelingen in 1917 (onder andere van Russische soldaten die meevochten met de Fransen), de executies van soldaten vanwege vermeende lafheid of desertie, de gevallen van zelfmutilatie en zelfmoord, gendarmerie die als militaire politie optreedt, doden die

vallen door 'friendly fire' etcetera. In de *De laatste der laatsten* is Eugène Varlot (in Daeninckx' roman heet hij René Griffon) oudstrijder en anno 1920 werkzaam als privé-detective in Parijs. Van een kolonel van het 296e regiment infanterie, het meest gedecoreerde maar ook meest gedecimeerde regiment, krijgt hij een opdracht. Een simpel gevalletje van overspel, zo lijkt het. Maar schijn bedriegt: Varlots naspeuringen brengen hem terug naar de loopgraven aan de Somme. Het blijkt dat de kolonel uit angst een soldaat van zijn eigen regiment had neergeschoten. Een groep anarchisten heeft het bewijs ervan in handen – een ooggetuigenverslag van een andere soldaat – en chanteert hem hiermee, wat een spiraal van geweld teweegbrengt.

Hoewel de gebeurtenissen zich na de oorlog afspelen, vormt die oorlog wel het thema van het verhaal. De wetenschappers stellen dat de Eerste Wereldoorlog in deze detective fungeert als de centrale bron waaruit alle misdadige handelingen in het verhaal voortvloeien. Kortom, de oorlog is een misdaad. Symbolisch daarvoor is het tragisch einde van speurder Varlot. Hij komt om bij een granaataanslag en de crimineel van het verhaal – de kolonel – gaat vrijuit.

In zijn beeldtaal maakt Tardi dan ook diverse allusies op het gruwelijke van de oorlog. Hij laat bijvoorbeeld in een scène Varlot in zijn auto stoppen voor een kudde schapen die op weg zijn naar het abattoir, gevolgd door een plaatje van een peloton soldaten. ('De oorlog als slachthuis'). Ergens anders in de strip komt Varlot terecht in een orgie, maar de lust om er aan mee te doen, vergaat hem op het moment dat de kriolen-de lichamen hem doen denken aan een slagveld.

Andere Franse tekenaars

Tardi's obsessie voor de duistere kant van de Grote Oorlog blijkt een inspiratiebron voor andere Franse tekenaars, zonder dat er sprake is van kopieergedrag. Auteurs gebruiken andere invalshoeken en tekenstijlen om hun ideeën op papier kwijt te kunnen. *Le Front* van Nicolas Juncker bijvoorbeeld, een woordloze, beklemmende strip over frontervaringen. Of de striproman *Het alfabet der ruïnes* van David B, waarin meer dan bij Tardi macabere loopgraven en bizarre verwikkelingen het beeld bepalen. Manu Larcenet stuurt in zijn *La Ligne de Front* zelfs de in zijn verbeelding nog voortlevende Vincent van Gogh naar de loopgraven om de ooggetuigenissen van de soldaten op het doek te krijgen.

Ook Fabrice le Henanff & Henri Fabuel laten zich inspireren door Van Gogh (en zijn broer) in hun *De Kameleons*. Dat blijkt de bijnaam van een Frans regiment schildersoldaten

Uit de tekstloze strip 'Le Front'

die in de Eerste Wereldoorlog aan het front camouflagemateriaal maakten om de Duitsers voor de gek te houden. In het verhaal – een thriller en oorlogstrip tegelijk – draait het om het conflict tussen kunstenaar Vincent le Gagneur en zijn vermeende vriend Theo de la Roche Gouanvic.

Minder schatplichtig aan Tardi zijn de strips *Ange-Marie* en *Het Kruis van Cazenac*. *Ange-Marie* van Eric Stalner en Aude Ettori is een bitterromantisch verhaal over de waanzin van oorlogsvoering en de bevrijden-de werking van de liefde. Eric Stalner en Pierre Boisserie gebruiken in de reeks *Het Kruis van Cazenac* de oorlog als een kapstok om een spannende spionageserie te maken.

Corto Maltese en andere hoofdpersonen

Naast Frankrijk kent ook Italië zijn Eerste Wereldoorlog-klassieker: de strip rond de avonturier/zeeman Corto Maltese van Hugo Pratt. Corto's wereldwijde avonturen spelen zich af in uiteenlopende uithoeken van de wereld tot aan de lagune van Venetië. De serie beperkt zich niet tot de periode 1914-1918, en hoewel Pratt meer gedreven wordt door magisch-realisme, weemoed, heldendom en melodrama, is een aantal episodes wel typisch 'Eerste Wereldoorlog'. Zo voert hij in de korte strip *Onder de vlag van het geld* uiteenlopende troepen op – Schotten, Italianen, Duitsers, Oostenrijkse Ulanen, Fransen en Amerikanen – in een zoektocht naar de schat van

Montenegro. Ook de schrijvende ambulantier 'Hernestway', bezig aan zijn boek *Vaarwel Bataljon*, krijgt een rolletje (een evidente verwijzing naar Ernst Hemingways boek *A Farewell to Arms*).

Andere stripmakers die zich aan de Eerste Wereldoorlog gewaagd hebben, zijn Attilio Micheluzzi en het echtpaar Marco Tomatis en Cinzia Ghigliano, dat in 2001 *Eté 1914* publiceerde.

Vermeldenswaard is ook nog de recente striproman van Britse makerlij die zich afspeelt aan het Italiaans/Oostenrijkse front. *White death* van Charlie Adlard en Rob Morrison toont de gevechtshandelingen in de Alpen, waarbij de witte dood uit de titel verwijst naar lawines die als wapen werden ingezet.

In België lijkt de historische strip minder te leven dan in landen als Frankrijk en Italië. Wat ooit beschouwd werd als 'the war to end all wars' heeft hier opmerkelijk genoeg niet geleid tot beeldbepalende series, zoals van Tardi en Hugo Pratt. De oorlog fungeert eerder als decor voor het vertellen van een algemeen spannend avontuur, zoals in *Het dagboek van een bos*: *Koffie met melk* van Servais (over een smokkelaar) of *Falkenberg* van George van Linthout en Yves Leclercq (over een speurtocht naar de schat van de middeleeuwse Tempeliers). Van Philippe Glogowski verscheen *Henry's dagboek (Ieper 1916-1918)*, een 'geautoriseerde' strip, want gepromoot door de gemeente Ieper. Het is een uitgave geworden, waar Tardi zo'n hekel aan heeft: de ellende van de loopgraven verwordt tot oubollige, brave heroïek. Dan is de poging van Marvano (pseudoniem van Mark van Oppen) en Marcel Rouffa beter geslaagd. Die hebben in *Ver van Ieper* – een geïllustreerde vertelling met een stripverhaal – gepoogd de waanzin van de oorlog voor kinderen begrijpelijk te maken.

Een opmerkelijk strip is nog *Victor Sackville*, een Belgisch/Franse co-productie van Carin, Borile en Rivière. De serie start bij het uitbreken van de oorlog, maar er vinden in latere delen naoorlogse verwikkelin-

gen plaats die hun oorsprong hebben in de periode 1914-1918.

Sackville, een spion van de Britten, komt telkens terecht in een web van spionage en contraspionage waarin niemand te vertrouwen is. Het aardige van de strip is dat de setting niet gebonden is aan de frontlinie in Europa; de verikkelingen spelen overal in de wereld.

Saillant is verder de verschijning van de Belgische humorstrip *Wat n' klotet*

Meer op. Het eerste album van Victor Sackville (deel 1 van *De Zimmerman-code*) opent met een politieke moord, begaan op de fiets (!), in de buurt van Delft. En in de serie *Petra Cherie* van Micheluzzi belandt deze pilote, die spookvluchten uitvoert om de Duitsers te verwarren, nota bene in Sluis. Zou het de invloed van Mata Hari zijn geweest? Stripheld Steven Severijn bracht ooit *Rozen voor Mata Hari*

meest verbazing; enerzijds gezien het feit dat deze streken zo ernstig geleden hebben onder het oorlogsgeweld (wat talloze sporen heeft nagelaten), terwijl ze anderzijds vooral na dit desastreuze conflict een rijke oogst aan stripverhalen van uiteenlopend karakter hebben opgeleverd. Van uniformiteit in de Europese stripcultuur is dan ook weinig sprake.

Uit *Corto Maltese*

dag van Louis-Michel Carpentier en Laurent & Lawrence Moorcroft. Deze halfslachtige poging tot loopgravenhumor staat in schril contrast met *De schaduw van de raaf*, een anti-oorlogstrip van Didier Comès.

De lijst met strips van na 1945 die betrekking hebben op de Grote Oorlog kan uitgebreid worden met talloze andere voorbeelden. Nemen we de Rode Baron nogmaals, de beroemde Duitse piloot Von Richthoven, – die komt ook na de Tweede Wereldoorlog in diverse verhalen terug (waaronder in de sublieme gagstrips *Snoopy* en *Casper & Hobbes*). Het geeft in ieder geval aan dat de Eerste Wereldoorlog blijvend tot de verbeelding van striptekenaars spreekt, al spelen narratieve en fictieve elementen in hedendaagse producties een nadrukkelijker rol.

Aardig nog is om te signaleren dat ook Nederland, ondanks zijn neutrale rol, geregeld terugkeert in stripverhalen. 'Onze' schilder Van Gogh is al eerder genoemd, maar in *Het alfabet der ruïnes* van David B. duikt bijvoorbeeld de zogenaamde Nederlandse oorlogskundige Jan van

mee (een verhaal van René Follet en Gerard Soeteman).

Een realistischer benadering van de Nederlandse bemoeienis met de Grote Oorlog staat in deel drie van *Van nul tot nu* (Co Loerakker en Thom Roep), een educatieve strip over onze vaderlandse geschiedenis.

Ten slotte

Wie in Nederland kennis wil nemen van de stripverbeelding van de Eerste Wereldoorlog is dus grotendeels aangewezen op vertaald werk. De oorspronkelijke publicaties uit de jaren 1914-1918 zijn slechts in een klein aantal bibliotheken voorhanden of – nog minder toegankelijk – bij verzamelaars.

Geïnteresseerden die het Frans machtig zijn, hebben zonder enige twijfel de grootste keuze uit een nog steeds groeiende stroom aan publicaties. Het areaal aan (veelal vrij korte) Engelstalige strips is daarentegen karig, wellicht ook onder invloed van de veel voorkomende, nogal tijdsloos aandoende superhelden die juist daar grote populariteit genieten. Dat het aandeel verhalen uit zowel Wallonië als Vlaanderen relatief zo gering is, wekt eigenlijk nog het

Noten

- 1 <http://www.lambiek.net/artists/index.htm>
- 2 Patrick Gaumer, Claude Moliterni, *Dictionnaire mondial de la Bande Dessinée* ([Parijs] 1998) 621-622.
- 3 Gaumer, Moliterni, *Dictionnaire mondial de la Bande Dessinée*, 66; Maurice Horn ed., *The world encyclopedia of comics* (New York 1976) p.103-104.
- 4 B. Lehembre, *Bécassine, une légende du siècle* (Paris 2005).
- 5 James R. Lowe, <http://www.geocities.com/~jimlowe/katzies/katzdex.html>
- 6 <http://chnm.gmu.edu/features/episodes/chaplin.html>
- 7 De hausse aan politieke karikaturen die er op dit terrein in verschillende landen verscheen blijft in dit artikel grotendeels buiten beschouwing
- 8 <http://www.lambiek.net/mccay.htm>; <http://www.bcdm.com/bcdm/cartoon.cgi?film=24946&cartoon=The%20Sinking%20of%20the%20Lusitania>
- 9 Allen Douglas & Fedwa Malti-Douglas, 'Tardi and Daeninckx: Comic Strips, Detective Novels, and World War I', *The International Journal of Comic Art* vol.5, no.1 (Spring 2003).
- * Zie voor de verkrijgbaarheid van de strips de Kleiokrant.

1914 – 1918 in films

In tegenstelling tot de Tweede Wereldoorlog, die vanaf 'The Longest Day' tot aan 'Saving Private Ryan' aanleiding gaf tot de productie van een hele reeks geheide bioscoopkaskrakers, wordt ons beeld van de Eerste Wereldoorlog nauwelijks gevormd door de cinema, maar des te meer door boeken en documentaires. Deze bespreking belicht drie speelfilms die elk op eigen wijze licht werpen op de oorlog van 1914-1918.

'All quiet on the western front' van Delbert Mann (1979)

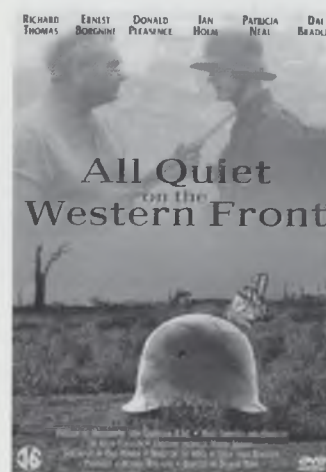
Het boek *Im Westen nichts Neues* van Erich Maria Remarque was vanaf de eerste druk in 1929 een bestseller. Meteen kwamen er vertalingen, zoals *Van het westelijk front geen nieuws*, waar ik nog een beduimd exemplaar uit hetzelfde jaar 1929 van bezit (vertaling: Annie Salomons) en waaruit ik in de les elk jaar weer dankbaar enkele passages voorlees. Het boek komt ter sprake in het artikel van Jaco Schouwenaar in dit nummer.

De eerste verfilming was al in 1930 (Lewis Milestone, VS; Oscars voor beste film en regie), en de zwartwitbeelden waren zo dwingend en suggestief, dat ze sindsdien door velen voor authentieke opnames van het Westfront worden aangezien. Het was tevens een van de eerste anti-oorlogsfilms, uit de beginjaren van de geluidsfilm.

In 1979 verscheen een nieuwe versie, uiteraard in kleur, onder regie van Delbert Mann, met de bekende acteur Ian Holm (later Bilbo uit *Lord of the Rings*) in de rol van de lachwekkende dienstklopper korporaal Himmelstosch. De film werd oorspronkelijk voor televisie vervaardigd. Opnames in Tsjechoslowakije bieden een authentiek, realistisch decor.

De film begint met de klassenleraar Kantorek die in 1914 net zo lang inpraat op de ik-figuur Paul Baumer en de rest van diens examenklas, dat

de jongens zich als één man melden als vrijwilliger bij de plaatselijke commandant. Eentje wil er eigenlijk niet mee, Joseph Behm, een gemoeidelijke kerel, maar hij laat zich overhalen, anders zou hij zich tegenover de groep onmogelijk maken. Behm zal een van de eersten zijn die sneuvelt.

Op de speech van de klassenleraar volgt de basistraining waarin de jongens leren dat een gepoetste knoop belangrijker is dan vier delen Schopenhauer; dat niet het verstand de doorslag geeft, maar de schoenborstel.

In de trein naar het front beginnen de verschrikkingen zich al aan te kondigen, en eenmaal in de loopgraven, onder de vaderlijke hoede van de oude rot Katczinsky, komen ze

oog in oog te staan met de dodelijke realiteit.

Eén voor één sneuvelen de jongens.

De film geeft een prima introductie tot de harde realiteit van de loopgraven. Niet alleen vanwege de realistisch weergegeven gevechtsscènes (al zijn we sinds *Saving Private Ryan* op nog wel wat heftiger taferelen getrakteerd); ook vanwege de diverse bespiegelingen en dialogen, die aan de roman van Remarque recht doen. Met name de cultuurkloof tussen de jonge idealistische kerels en de cynische overlever Katczinsky wordt geloofwaardig uitgebeeld.

Maar ... niets gaat er toch boven de zeggingskracht van de roman! Wanneer je als docent de woorden voorleest waarmee de klassenleraar Kantorek zijn schoolklas bestookt, terwijl hij de jongens met priemende ogen aankijkt ('*Julie gaan toch ook mee, vrienden?*'), dan is dat effectiever dan wanneer je alleen maar de overeenkomstige scène uit de dvd laat zien.

Hoe komt dat? Misschien omdat zo'n gefilmde scène nét te weinig ruimte overlaat aan de fantasie en de verbeeldingskracht van leerlingen. Zo'n filmfragment krijgt namelijk al snel iets karikaturaals. Leerlingen consumeren deze beelden bovendien zoals ze dagelijks zoveel andere producten van de beeldbuis tot zich nemen. Het zakt net zo snel weer weg. Maar leest de docent voor uit Remarque, en de condities zijn goed (juist gekozen passages; het is muisstijl; niemand mag ook maar een pen in de hand hebben; docent heeft geoefend op juiste dictie ...) dan is de kans groot dat er een vonk overslaat. Elk jaar zijn er wel leerlingen die naderhand het boek integraal gaan lezen.

Wat niet wil zeggen dat de film onbruikbaar is! Ze vormt wel degelijk een heldere aanklacht tegen de waanzin van de oorlog, en ze kan leerlingen heel goed motiveren om er méér over te weten te komen.

'Gallipoli' van Peter Weir (1981)

Een van de vele verhalen over de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog betreft een afgerukte arm. Ooit werd dit lichaamsdeel bij een granaatinslag tijdens een vergeefse stormloop op het slagveld opgeraapt. Een van de terugtrekkende soldaten kreeg het macabere idee om het te bevestigen in de wand van zijn loopgraaf. De hand met de verstijfde vingers stak horizontaal uit de zandzakken, en elke soldaat die het attriboot passeerde, op weg naar de volgende aanval, schudde hem. *Rendez-vous* met de dood zelf.

De scène komt ook voor in de speel-

film *Gallipoli* en vormt een pregnante illustratie van de absurditeit van de oorlog, die eerbare jongemannen verandert in beesten.

Het slagveld op het schiereiland Gallipoli aan de Dardanellen vormde in het totale theater van de Eerste Wereldoorlog slechts een 'side-show', die dan ook helaas al lang niet meer deel uitmaakt van het standaardpakket in de gemiddelde schoolmethode.

In 1915 besloot de Britse marineleiding (verantwoordelijk minister: Winston Churchill) tot uitvoering van een stoutmoedig plan: een landing niet ver van Constantinopel,

De site www.geocities.com/Broadway/Alley/5443/gal.htm toont het gedicht *And the band played Waltzing Matilda*, een rechtstreekse toespeling op Gallipoli.

When I was a young man I carried my pack,
And I lived the free life of a rover,
From the Murray's green basin to the dusty outback,
I waltzed my Matilda all over,
Then in 1915 my country said 'Son,
it's time to stop rambling for there's work to be done.'
So they gave me a tin hat and they gave me a gun,
And they sent me away to the war.

And the band played 'Waltzing Matilda'
As we sailed away from the quay,
And amidst all the tears and the shouts and the cheers,
We sailed off for Gallipoli

How well I remember that terrible day,
When the blood stained the sand and the water
And how in that hell that they call Suvla Bay,
We were butchered like lambs at the slaughter,
Johnnie Turk, he was ready, he'd primed himself well,
He showered us with bullets and he rained us with shells,
And in five minutes flat he'd blown us all to hell,
Nearly blew us right back to Australia.

And the band played 'Waltzing Matilda'
As we stopped to bury our slain,
And we buried ours and the Turks buried theirs,
And it started all over again.

Now those who are living did our best to survive,
In that mad world of death, blood and fire,
And for seven long weeks I kept myself alive,
Though the corpses around me piled higher,
Then a big Turkish shell knocked me arse over tit,
And when I awoke in my hospital bed,
And saw what it had done, Christ,
I wished I was dead,
Never knew there were worse things than dying.

And no more I'll go 'Waltzing Matilda'
To the green bushes so far and near,
For to hang tents and pegs,
A man needs two legs,
No more waltzing matilda for me.

dichtbij het hart van het zwak geachte Ottomaanse Rijk. Allerlei motieven speelden mee. De *Royal Navy* zou eindelijk prestige oogsten. De val van Constantinopel zou een ommekeer in de oorlog vormen. De Balkan zou aan de Geallieerden toevallen, de Russische bondgenoot uit zijn isolement worden gehaald. De Britse landingstroepen bestonden voor het grootste deel uit soldaten uit Australië en Nieuw Zeeland.

Vanaf het eerste moment ging het mis. De landing verliep in zo'n traag tempo dat de Turkse verdedigers hun stellingen konden betrekken en de arme mariniers vanaf hun hoge posities met de modernste Duitse wapens konden beschieten. De verdedigers waren – net als aan het Westfront – in het voordeel. Onder hen bevond zich een jonge officier Mustafa Kemal, de latere Atatürk, vader des vaderlands van het moderne Turkije.

Er stierven in acht maanden tijd een kleine dertigduizend geallieerde soldaten. Het totale aantal doden in dat gevechtsgebied is echter vier tot vijf keer hoger. Het schiereiland Gallipoli veranderde in een gigantisch soldatenkerkhof.

De speelfilm *Gallipoli* (1981) brengt een eerbetoon aan de tienduizenden jonge militairen van ANZAC (het expeditieleger van Australiërs en Nieuw-Zeelanders) die twintigduizend kilometer van huis hun graf vonden.

De Australische regisseur Peter Weir (die hierna naar Hollywood vertrok

en later onder meer tekende voor films als *Witness*, *Dead Poets Society*, *The Truman Show*, *Mosquito Coast* en *Green Card*) toont in dit vroege meesterproduct reeds zijn handelsmerk: compassie met het lot van de oprechte, integere, enigszins naïeve hoofdpersoon die terecht komt in een absurde omgeving.

Archie Hamilton en Frank Dunn, twee jonge sportieve kerels (gespeeld door Mark Lee en de piepjonge Mel Gibson) hebben hun zinnen gezet op een atletiekmedaille, juist op het moment dat de oorlog uitbreekt en ze de roep van 'King & Country' horen klinken.

Het lange eerste deel van de film speelt zich af op het Australische platteland, waar de jonge helden onbekommerd paardrijden en zich op een gouden toekomst voorbereiden, in vriendschap en onderlinge rivaliteit. De schone ongerepte landschappen van West-Australië vormen een metafoor van de provinciale onschuld en onbekommerdheid die op het punt staat geofferd te worden. Aanvankelijk komen de berichten over de oorlog in Europa nog vaag en diffuus binnen. Uiteindelijk kan de bloem van de Australische natie echter geen weerstand bieden aan de lokroep. Het biedt een unieke kans om vanuit *Down Under* iets van de wereld te zien. Bovendien is het de eerste keer dat Australiërs en Nieuw-Zeelanders, nog niet lang zelfstandig, onder eigen vlag mogen strijden. Roem en eer lokken. Beide vrienden Archie en Frank hebben net als hun tijdgenoten nog een negentiende-eeuws idee van oorlog: een evenement met oogverblindende cavaleriecharges, waar het aankomt op inventiviteit, snelheid en ridderlijke kameeradschap. Ze nemen dienst, en onderweg in Egypte waar ze elkaar in een trainingskamp weer tegenkomen wordt de vriendschap hernieuwd. Hoe konden Archie en Frank ooit vermoeden dat zij voor generaal Haig en de andere cynische opperbevelhebbers van het Britse leger niet meer waren dan kanonnenvlees?

Peter Weir trekt in het laatste deel van de film alle registers open om zijn anti-oorlogsstandpunt te verkon-

digen. De onbekwaamheid van de bevelhebbers, de klungelige uitvoering van de plannen, de onverschilligheid tegenover het sterven van grote aantallen jonge mannen, de desperate posities in de zanderige loopgraven onderaan de duinen van het strand van Gallipoli zijn met een documentalistische precisie gefilmd. Weir bestudeerde nauwkeurig het overvloedige foto- en filmmateriaal dat voorhanden was.

Onlangs is dat materiaal opnieuw gecompileerd. De Turkse regisseur Tolga Örnek vervaardigde eerder dit jaar een twee uur durende documentaire over Gallipoli uit archiefbeelden en dagboekfragmenten en brieven van soldaten van beide kanten. De officiële vertoning daarvan in het bijzijn van onder meer de Nieuw-Zeelandse ambassadeur is een teken dat negentig jaar na dato de oorlog nog altijd sterk in de collectieve herinnering leeft. Ook websites worden druk bezocht.

Zie bijvoorbeeld voor alle achtergronden en details:
www.anzacsite.gov.au

'Un long dimanche de fiançailles' van Jean-Pierre Jeunet (2004)

Vijf soldaten worden door een veldrechtbank ter dood veroordeeld vanwege onbenullige vergripen. Eén omdat hij zichzelf per ongeluk door de hand heeft geschoten. De doodstraf wordt niet meteen voltrokken, maar het ongelukkige vijftal wordt gedoemd in het niemandsland tussen de vuurlinies te verblijven, in een vooruitgeschoven post, Bingo Crépuscule. Zodat er tot op het laatste moment een theoretische mogelijkheid overblijft dat eentje (of meer?) van hen het er levend heeft afgebracht. De verloofde van een van de soldaten krijgt na afloop van de Eerste Wereldoorlog een signaal dat haar vriend nog in leven is, en stelt vervolgens alles in het werk om hem te vinden.

Dit gegeven is uitgangspunt voor een bijzonder ontroerende, spectaculair vormgegeven speelfilm. De filmtitel *Un long dimanche de fiançailles* betekent zoiets als: een zeer lange verloving.

De film is gebaseerd op het gelijknamige boek van Sebastien Japrisot. De regisseur Jean-Pierre Jeunet schreef ook het script en bewerkte dat tot een pakkend drama. De dragende rol van de twintigjarige manke Mathilde is weggelegd voor de actrice Audrey Tatou, beter bekend als de weergaloze, ontwapenende Amélie in de kaskraker *Le fabuleux destin d'Amélie Poulain*.

Tatou zet andermaal het onweersaanbare vechtertje neer dat niet opgeeft, voordat ze het finale antwoord heeft gevonden. In dit geval op de vraag: is haar geliefde, de des-

sen, zoals de executie van een hoertje dat een generaal op macabere wijze ritueel heeft vermoord als wraak voor de nonchalance waarmee hij jonge kerels de dood heeft ingejaagd.

Hét kenmerk van de film is echter de voortdurende scènwisseling tussen oorlogs- en vreedstijd. Enerzijds zijn er de arcadische taferelen van het naoorlogse Franse platteland en niet te vergeten de stad Parijs, vervat in sepiakleuren, ogenschijnlijk als een tot leven gekomen, vergeelde prentbriefkaart anno 1920. Anderzijds is er de hel van de loop-

UN LONG DIMANCHE DE FIANÇAILLES

tijds negentienjarige Manech (Gaspard Ulliel), nog in leven? Mathilde, een weeskind dat bij haar bejaarde oom en tante in huis woont, is niet te stuiten. Ze maakt een uitgebreide rondgang langs allerlei personen, ze gebruikt een privé-detective, ze bezoekt staatsarchieven en uiteenlopende andere locaties die een deel van de puzzel voor haar kunnen oplossen. De meest sympathieke en de meest weerzinwekkende figuren passeren de revue.

Een mooi rolletje is hierbij merkwaardig genoeg weggelegd voor Jodie Foster, die een van Mathildes lotgenoten speelt.

De film zit vol absurde gebeurtenis-

graven. De modder, de ratten, het gifgas, de granaatrechters, de rondvliegende granaatscherven, het gekmakende trommelvuur, de *poilus* die door de modder waden, op weg naar de plek waar zij op commando de ladders beklimmen voor de volgende aanval, een haast zekere dood tegemoet. Dat alles is ijzersterk verfilmd. Digitale technieken maken de suggestie nog sterker die wordt opgeroepen door luchtopnames. Laag scharend door de lucht ziet de toeschouwer duizenden van die arme stakkers zich over het berookte niemandsland voortbewegen, onder voortdurend mitrailleurvuur. Daarbij vergeleken zijn de scènes uit *All quiet on the*

Western Front en ook uit *Gallipoli*, hoe goed op zichzelf ook, toch alweer enigszins gedateerd, want ze zijn door de moderne filmtechniek ingehaald.

Het nadeel voor de geïnteresseerde docent lijkt mij echter de snelle afwisseling van die beelden, die immers de functie hebben van flash backs op Mathildes zoektocht. Vaak duren die maar vijf of zes seconden. Dit maakt vertoning in klassenverband moeilijk voor wie wil inzoomen op de barre realiteit van de loopgraven.

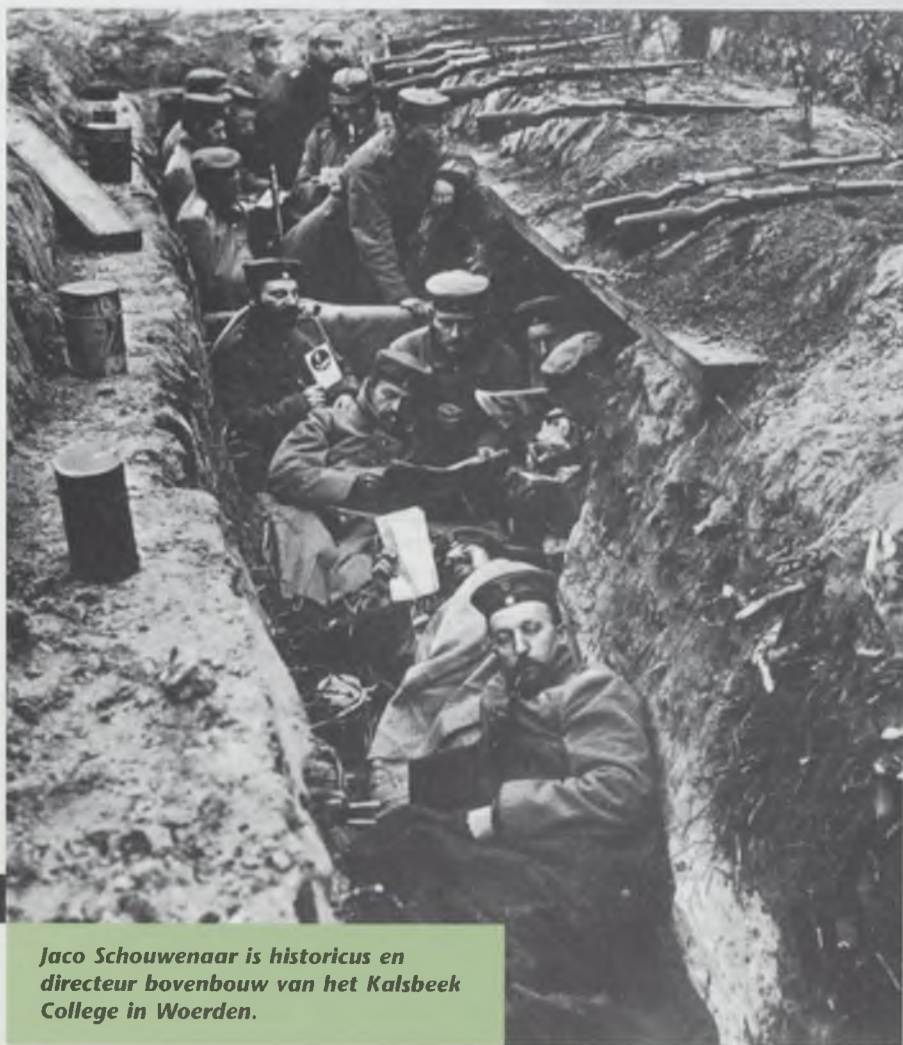
Un long dimanche de fiançailles zit vol dwingende beelden. Bijvoorbeeld een opname van de restanten van een aan flarden geschoten kruisbeeld na een veldslag. De verminkte Christus hangt nog aan één arm. Duidelijk ontleend aan een van de duizenden authentieke foto's. Kortom: een prachtige, gevoelige, humoristische, absurdistische speelfilm; een absolute must voor ieder die geïnteresseerd is in de manier waarop de realiteit van de loopgraven in beeld kan worden gebracht.

Klassiekers van de Eerste Wereldoorlog

'Does it
matter?'

JACO SCHOUWENAAR

De literaire verwerking van een oorlog

Jaco Schouwenaar is historicus en directeur bovenbouw van het Kalsbeek College in Woerden.

'Vier nachten zijn er inmiddels verstreken en ik zie hoe de lichamen zich aftekenen, zichtbaar worden, in de dageraad die nogmaals de aardse hel komt opklaren.

*Barque lijkt, nu hij verstijfd is, kolos-
saal. Zijn armen liggen strak langs
zijn lichaam, zijn borst is ingedrukt
en zijn buik uitgehold als een kom.*

*(...) Barque en Biquet hebben kogels
in hun buik gekregen, Eudore in zijn
keel. Door het verslepen en vervoeren
zijn ze nog meer toegetakeld.*

*De dikke Lamuse was leeggebloed en
had een gezwollen en gerimpeld
gezicht waarvan de ogen steeds dieper
in hun kassen wegzonken, het ene iets
meer dan het andere. (...) Zijn rech-
terschouder is door meerdere kogels
versplinterd en zijn arm zit alleen nog
maar vast met wat repen stof van de
mouw en de touwtjes die we eromheen
hebben gebonden.'*

*'Er begint een pestlucht te hangen rond
de stoffelijke resten van deze wezens
met wie we op zo'n vertrouwelijke
manier hebben geleefd en zo'n lange
tijd hebben geleden.*

*Wanneer we ze zien, zeggen we: "Ze
zijn alle vier dood." Maar ze zijn zo
misvormd dat we niet echt denken:
"Dat zijn zij." En pas wanneer we ons
van deze bewegingsloze monsters
afwenden, voelen we de leegte die er
ontstaan is tussen ons en de gemeen-
schappelijke dingen die we niet langer
samen delen.'*

In dergelijke niet mis te verstane bewoordingen beschreef Henri Barbusse zijn ervaringen in de loopgraven. De Franse lezer die zijn relaas in 1916 onder ogen kreeg, zal zijn ogen hebben uitgewreven. De meeste kranten en tijdschriften berichtten nog altijd positief over de oorlog. De lange lijsten van doden en vermisten waren veelal omgeven door artikelen waarin het patriottische vuur onverminderd werd aangewakkerd. Men vocht voor een goede zaak en een heroïsche dood hoorde daarbij; geen kwaad woord over de oorlog dus. In *Le Matin*, *Le Petit Journal* en

L'Illustration ontbrak haast iedere concrete verwijzing naar de verschrikkingen die de Franse frontsoldaat doormaakte.

Natuurlijk waren er uitzonderingen op de regel. *Le Miroir* slaagde er af en toe in met indringende foto's een realistisch beeld op te roepen van het leven in deze hel op aarde. *L'Oeuvre* had zelfs de moed de bevindingen van Barbusse als feuilleton in zijn kolommen op te nemen. Het bleef niet ongelezen.

Onder de titel *Le Feu* verscheen het verhaal kort daarna in boekvorm. Het sloeg in als een bom. Wat niet gezegd mocht worden, stond nu zwart op wit. Wat angstig vermoed maar verzwegen werd, bleek bittere waarheid. Tienduizenden exemplaren gingen in korte tijd over de toonbank in binnen- en buitenland. Het boek vond ook zijn weg naar het front. Het werd daar met instemming gelezen. Soldaten hadden eindelijk een stem gekregen.

Verdachtmakingen uit rechtse kringen ten spijt, deden de socialistische antecedenten van de auteur geen afbreuk aan het succes. Het feit dat hij zich ondanks zijn pacifistische opvattingen in 1914 direct als vrijwilliger had aangemeld voor de verdediging van het vaderland verhef hem boven alle twijfel.

De toekenning van de prestigieuze Prix Goncourt vormde daarvan een bevestiging. Men sloot niet langer de ogen voor de verschrikkelijke werkelijkheid.

'The war had won...

De literaire verwerking van de oorlog nam in 1914 vrijwel meteen een aanvang. Overal in Europa sta-

ken dichters en schrijvers in patriotische bewoordingen de loftrumpet. Het was niet alleen bombastisch en propagandistisch geweld wat de klok sloeg. Evenals bijvoorbeeld Guillaume Apollinaire, geloofden veelbelovende jonge dichters als Rupert Brooke en Julian Grenfell echt in wat zij schreven en trokken daaruit de consequentie. Zij verheerlijkten de strijd zoals blijkt uit de eerste strofen van Brooke's 'Peace' (sic): *'Now, God be thanked Who matched us with His hour / And caught our youth, and wakened us from sleeping'.*

Achter die woorden ging een vitalistische levensgeest schuil die door-drenkt was met beelden ontleend aan de klassieken. Het was alsof Homerus opnieuw aan de slag kon. De goden waren beiden echter niet welgevallig. Grenfell – *'I adore war. It's like a big picnic'* – overleed in mei 1915 aan verwondingen opgelopen in de omgeving van Ieper. Een maand eerder was Brooke een minder heldhaftige dood gestorven. Op weg naar Gallipoli bezweek hij aan boord van een transportschip aan bloedvergiftiging. Hij werd echter tijdelijk onsterfelijk door de postuum verschenen bundel *1914 and other poems*. Het thuisfront hield zich vast aan de schrale troost die doorklonk in 'The soldier':

'If I should die, think only of me: / That there's some corner of a foreign field / That is forever England.'

Het was de echo van een tijd die definitief voorbij was.

Van het oorspronkelijke enthousiasme voor de oorlog bleef bij de deelnemers van het eerste uur weinig over. De herfst van 1914 leerde dat het romantische beeld van een heldhaftige strijd en dood voor het vaderland haaks stond op de werkelijkheid van de massaslachtingen. Velen sneuvelden zonder zelf een schot te hebben gelost. En wie overleefde, had zich een andere kerst in het vooruitzicht gesteld dan hij nu in de modder van de loopgraven tegemoet kon zien.

De vroeg-expressionistische Duitse dichter August Stramm bracht al in het eerste oorlogsjaar de ont-nuchtering in kale, haast krijgsende bewoordingen tot uitdrukking.

Krieg

Wehe wühlt
Harren starrt entsetzt
Kreißern schüttert
Bären spannt die Glieder
Die Stunde blutet
Frage hebt das Auge
Die Zeit gebärt
Erschöpfung
Jüngt
Der
Tod.

A. Stramm

...and would go on winning'

De achterliggende gedachte van zinloosheid drong niet door tot de militaire en politieke beleidsmakers, laat staan tot de publieke opinie. Ver weg van het front volhardde men in de overtuiging dat een overwinning hoe dan ook in het verschiet lag. In combinatie met die overtuiging zag men niet in dat de tot volle ontplooiing gekomen industriële vernietigingskracht de oorlog transformeerde tot een zichzelf voortstuwend mechanisme waarop men nauwelijks meer greep had. Het leek of iedere vorm van menselijke controle verloren ging, alsof een systeem van doel-loos geweld de menselijke geest en wil beheerste. Het geweld hield daarmee zichzelf in stand. De rationaliteit in optima forma die aan de ontwikkeling van strijdmiddelen ten grondslag had gelegen veranderde in zijn tegendeel.

Poëzie was in eerste instantie het middel bij uitstek om ervaringen en gevoelens te vertalen die men nauwelijks op normale wijze onder woorden kon brengen. Misschien dat men juist daarom zoveel schreef, zoals Paul Fussell in zijn *The Great War and Modern Memory* opmerkte: *'The presumed inadequacy of language itself to convey the facts about trench warfare is one of the motifs of all who wrote about the war.'*¹

Ondanks alle ellende klampte een flink deel van de 'war poets' zich nog lange tijd angstvallig vast aan de gedachte dat de oorlog zin had. De slag bij de Somme, die op 1 juli 1916

Does it matter? – losing your legs? ...
For people will always be kind.
And you need not show that you mind
When the others come in after football
To gobble their muffins and eggs.

Does it matter? – Losing your sight? ...
There's such splendid work for the blind;
And people will always be kind,
As you sit on the terrace remembering
And turning your face to the light.

Do they matter? – those dreams from
the pit? ...

You can drink and forget an be glad,
And people won't say that you're mad;
For they'll know that you've fought for
your country,
And no one will worry a bit.

Siegfried Sassoon

begon, maakte aan die illusie definitief een einde. Dertien Britse en Franse infanterie divisies trokken die dag heuvelopwaarts het 'niemandsland' in. De veronderstelling dat zware artilleriebombardementen de Duitse stellingen hadden verpulverd, bleek een fatale vergissing. Het oprukkende geallieerde leger was een gemakkelijke prooi voor de Duitse mitrailleurs en kanonnen. In een morgen tijd sneuvelen 19.000 mannen en raakten er 38.000 gewond aan geallieerde zijde. Dat trieste resultaat voedde de twijfel. Zou een doorbraak ooit mogelijk zijn? De dichter Edmund Blunden, die de strijd overleefde, schreef jaren later: *'By the end of the day both sides had seen, in a sad scrawl of broken earth and murdered men, the answer to the question. No road. No thoroughfare. Neither race had won, nor could win, the War. The War had won, and would go on winning.'*²

Het jaar 1916 vormde een keerpunt in het denken over de oorlog. Niet de vertroostende heroïek en de roem, maar het lijden en de zinloosheid gingen centraal staan. In 1914 schreef Wilfred Owen vanaf de zijlijn in haast feestelijke bewoordingen, die jeugdige onschuld en overmoed kenmerkten:

'O meet it is and passing sweet / To live in peace with others, / But sweeter still and far more meet, / To die in war for brothers.'

Nadat hij kennis had gemaakt met de realiteit, veranderde zijn appreciatie van de strijd drastisch:

'The centuries will burn rich loads / with which we groaned, / whose warmth shall lull their dreaming lids, / While songs are crooned; / But they will not dream of us poor lads, / Left in the ground.'

Schreef hij misschien ook daarom? Op 4 november 1918 sneuvelde hij aan de Sambre. Als een van de weinigen werd hij niet vergeten.

Barbusse markeerde de mentale omslag. Hij was de eerste die erin slaagde in binnen- en buitenland een beeld op te roepen dat in de verste verte niet correspondeerde met de verwachtingen uit 1914 en de voorstelling van zaken die uit de pers was op te maken. Tussen de eerste publicatie van *Le Feu*, de mede daarop geïnspireerde poëzie van Owen en Siegfried Sassoon en de ervaringen rondom Verdun en aan de Somme bestond een direct verband.³

'Houten kruisen'

De literaire verwerking van de oorlog was niet langer louter propagandistisch of therapeutisch van aard, maar keerde zich sindsdien ook tegen haar. Poëzie en proza raakten steeds meer doordrongen van een pacifistisch sentiment.⁴ Veel invloed ging daarvan vooralsnog niet uit. Het was alsof de oorlog de gedaante had aangenomen van onweerstaanbaar natuurgeweld.

Achteraf beschouwd verhaalt de militaire en politieke logica dat de wapenstilstand van november 1918 in de rede van de geschiedenis lag. Dat valt echter te betwijfelen. Het vuur doofde bij gebrek aan brandstof in letterlijke en overdrachtelijke zin. Een menselijke verdienste kon dat nauwelijks genoemd worden. De oorlog zelf was doodgebloed.

In *Der Weg zurück* verhaalt Erich Maria Remarque over de moeizame demobilisatie en reïntegratie van Duitse soldaten in het normale leven. Zij misten de kameraadschap, het spanningsvolle bestaan en konden nauwelijks wennen aan een geordend burgerlijk bestaan met z'n vaste dagritme en de veilige begrenzing van vier muren. Sommigen werden gek, raakten aan de drank of pleegden zelfmoord. Anderen pasten zich ogenschijnlijk aan, maar vonden

iets van continuïteit met hun oorlogsverleden terug in een van de vrijkorpsen. Paramilitaire eenheden die de jonge Republiek van Weimar in stand hielden en teisterden.

Definitief teruggekeerd in de plaats waar zij hun jeugd hadden doorgebracht en achtergelaten was het voor veel oud-strijders een onmogelijke opgave aan de thuisblijvers hun verhaal te doen over het onmenselijke bestaan in de loopgraven. Een enkeling greep de pen en schreef het nabije verleden op, van zich af en gaf het soms zelfs zin. Roland Dorgelès en Ernst Jünger slaagden erin op die manier hun levensgeschiedenis buiten zichzelf te plaatsen.

Op het eerste gezicht doet Dorgelès denken aan Barbusse. Ook hij was een journalist die zich in 1914 direct aanmeldde voor de strijd. Evenzo maakte hij aan het front dagboek-aantekeningen, die hij al tijdens de oorlog in verhaalvorm begon te verwerken.

Net als Barbusse hanteerde hij daartoe een episodische stijl, waarbij de continuïteit meer gewaarborgd werd door steeds terugkerende karakters dan door een plot.

In het kielzog van Emile Zola kenmerkten beide zich door een realistische schrijfstijl.

Verskil was er ook. Met *Croix de Bois* (Houten kruisen) dat kort na de wapenstilstand uitkwam, had Dorgelès geen pacifistische boodschap voor de geest. Het was een eerbetroon aan zijn kameraden die waren achtergebleven in de omgewoelde grond van Noord-Frankrijk. Hij verhaalt meer over het leven achter dan aan het front. Soms levert dat komische taferelen op, maar de dood is het hele boek door aanwezig. Hij vertelt niet direct over een aanval, maar staat uitvoerig stil bij de vooravond daarvan als de spanning om te snijden is. Een uur voordat hij met de bajonet op het geweer uit zijn loopgraaf zal moeten springen, vecht hij wanhopig tegen opkomende slaap. Tevergeefs.

'De oorlog ... Ik zie puinhopen, modder, rijen uitgeputte mannen, kroegen waar gevochten wordt om literflessen wijn, versplinterde boomstammen en houten kruisen, kruisen, kruisen ...

De oorlog.

Ik denk dat mijn hele leven besmeurd zal zijn met deze treurige gruweligheden, dat mijn bevuilde geheugen ze nooit meer zal kunnen vergeten.

Ik zal nooit meer naar een mooie boom kunnen kijken zonder het gewicht van het rondhout te schatten, naar een helling zonder me de loopgraaf aan de andere kant van de helling voor te stellen, naar een ontgonnen akker zonder lijken te zoeken.

Wanneer een sigaar rood oplicht in een tuin, zal ik misschien roepen: "Hé, dat uilskuiken verraaft zo dadelijk nog waar we zitten ..." Ach nee, wat zal ik vervelend zijn met mijn oorlogsverhalen, wanneer ik oud ben!

Maar zal ik ooit oud zijn? Dat weet je niet ... Overmorgen ... (...)

Wat is het koud ...! En donker ...

Wat doen wij hier met z'n allen ...?

Her is onzinnig. Het is triest. Mijn hoofd hangt scheef, valt voorover ... ik slaap...

Aangrijpend is de passage over de executie wegens vermeende desertie. Het hele bataljon staat aangetreden. Acht wasleke soldaten moeten een kameraad fusilleren. De man is ineengezakt, met zijn samengebonden handen om een paaltje. Het noodlottige geknetter van een salvo, een genadeschot en het is voorbij.

Na afloop defileert men verplicht langs het stoffelijke overschot onder begeleiding van de kapel die *Sterven voor het vaderland* had ingezet. Sommigen moeten kokhalzen, anderen voeren fluisterend een gesprek: *"Weet je wat-ie gedaan heeft?" "Pas geleden op 'n nacht, na de aanval, zeiden ze dat-ie op patrouille moest. Omdat-ie de dag daarvoor al was uitgerukt, weigerde hij te gaan. Dat was 't."* *"Kende je 'm?"* *"Ja, 't was 'n jongen uit Cotteville. Hij had twee peuters."*

Voor Dorgelès zou de oorlog nooit meer overgaan. Hij bleef in gedachte bij zijn kameraden, die – dat stond voor hem vast – niet voor niets waren gesneuveld. De oorlog had overlevenden zelfs tot betere mensen gemaakt: eerlijker, menselijker, trouwer en fatsoenlijker. In een bepaald opzicht kon aan die jaren van strijd zelfs zin worden toegedacht. Hij kon niet anders en was niet de enige.

'Oorlogsroes'

Ernst Jünger schreef de oorlog ook van zich af. Uit onvrede met zijn burgerlijke bestaan brak hij in 1913 zijn gymnasiumopleiding af en meldde zich op achttienjarige leeftijd aan bij het vreemdelingenlegioen. Zes weken later was het avontuur voorbij. Zijn vader was niet gecharmeerd van deze eigenzinnigheid. Hij slaagde erin zijn zoon op grond van jeugdige leeftijd uit Algiers te laten repatriëren. Vast stond in ieder geval dat de jongen avontuur zocht. De oorlog kwam dan ook als geroepen. Na een officiersopleiding vocht hij als commandant van een eenheid stoottroepen in diverse regio's van het westelijk front.

Vier jaar lang beschreef hij zijn avonturen in kleine notitieboekjes. Toen hij in de nazomer van 1918 voor de veertiende keer gewond raakte, ontving hij in het ziekenhuis een hoge keizerlijke onderscheiding wegens uitzonderlijke dapperheid. Tegen de tijd dat hij die opnieuw kon bewijzen was de wapenstilstand een feit. In plaats van zijn pistool nam hij de pen ter hand.

Onder de alleen al vanwege de klank onmogelijk te vertalen titel *In Stahl-*

gewittern – in Nederland verschenen als *Oorlogsroes* – doet Jünger een boekje open over zijn oorlogsavonturen. Hij doet zijn verhaal in zeer nuchtere bewoordingen, die soms haast surrealistisch aandoen. Zijn boek is geen aanklacht, zoals *Le Feu* tot op zekere hoogte was en evenmin bedoeld als een eerbewijs aan de manschappen die aan zijn zijde vielen. Het is louter een beschrijving van wat hij zag, meemaakte en in zichzelf beleefde. Hij wijst de oorlog niet af, velt er geen oordeel over.

Als ergens in de hier besproken oorlogsliteratuur het contrast zichtbaar wordt tussen verwachting en werkelijkheid, is het wel in dit boek. Ook Jünger was aanvankelijk behept met een romantische voorstelling van zaken. In vervoering van wat zou komen ging hij de oorlog in als was hij voorbestemd zich te meten met de Griekse helden van Homerus of de dappere ridders die de middeleeuwse Duitse literatuur bevolkten. Eerst in de oorlog kon de individuele mens zijn persoonlijke kracht in fysieke en mentale zin manifesteren en zichzelf realiseren. Het is een gedachtewereld waarvan de lezer nauwelijks meer iets kan begrijpen, maar die aan de vooravond van de oorlog velen in haar greep hield. Hij zou, zo blijkt, daarvan gedurende de hele oorlog niet loskomen. Hij wilde het ook niet.

Paradoxaal is dat diezelfde Jünger – met een verholen ondertoon van bewondering en ontzag – de meest treffende impressie geeft van de infernale effecten van de industriële oorlogsvoering, die door haast alle betrokkenen niet was voorzien. In het licht van dit alles is de aanduiding 'staaleroticus' nog niet zo gek. De nuchtere, onderkoelde registratie van gebeurtenissen en gevoelens brengen de lezer vermoedelijk heel dicht bij de absurde werkelijkheid van de strijd.

Soms doen zijn beschrijvingen apocalyptisch aan. Over het begin van het Tweede Marne-offensief, de vermetele Duitse poging alsnog door te stoten naar Parijs:

'Een vlammevloed steeg op, gevolgd door een plotseling, nooit eerder

gehoord aanzwellend gebrul. Een razende donder waarvan het rollen zelfs de zwaarste schoten overstemde, deed de aarde trillen. Het reusachtige vernietigingsgebrul van de talloze geschutstukken achter ons was zo verschrikkelijk dat zelfs de grote veldslagen die we hadden meegemaakt in vergelijking hiermee kinderspel leken. Wat we niet hadden durven hopen, gebeurde: de vijandelijke artillerie bleef zwijgen [...] We klommen op de rand en keken verbijsterd naar de torenhoge vlammenwand boven de Engelse loopgraaf die werd versluierd door opwolkende bloedrode rook'

En als hij vervolgens met zijn manschappen op weg naar de vijandelijke linies het niemandsland binnendringt, blijkt dat roes en staal onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. Onomwonden schrijft hij:

'Tijdens onze opmars raakten we in de greep van een nietsontziende razernij. Het allesoverheersende verlangen om te doden gaf mijn voeten vleugels. Bittere tranen van woede schoten in mijn ogen. De ongelooflijke vernietigingsdrang die over het slagveld hangt, verdicht zich in de hersens en omgeeft ze met een rode mist.'

Wie de talloze foto's van gemित्रailleurde of met de bajonet doodgestoken soldaten in de loopgraven voor de geest haalt, beseft dat het zo geweest moet zijn.

'Van het Westelijk front geen nieuws'

Schreven oud-strijders als Barbusse, Dorgelès en Jünger de oorlog direct van zich af, anderen kwamen daar pas tien jaar later aan toe. Of dat een gevolg was van eerst dan gevoelde persoonlijke behoefte of maatschappelijke omstandigheden is niet helemaal duidelijk. Feit is dat vanaf 1928 opnieuw enkele boeken verschenen die internationaal grote indruk zouden maken. Erich Maria Remarque, Robert Graves en Frederic Manning konden aan het einde van de jaren 1920 in ieder geval rekenen op een groot lezerspubliek. Zij hadden de tijd mee. De oorlog die even uit het collectieve

geheugen was weggedrukt om plaats te kunnen inruimen voor de vrolijke kant van het leven kwam nu in de belangstelling van een groot publiek te staan. Slagvelden werden bezocht en voormalige frontsteden kregen iets weg van toeristische trekpleisters. De memorabele Menenpoort in het Vlaamse Ieper trok in augustus 1928 tenminste 15.000 bezoekers. Veteranen kregen eindelijk het gevoel de erkenning te krijgen die hen toekwam.

In diezelfde tijd legde Erich Paul Remark uit Osnabrück de laatste hand aan een boek dat het beeld van de oorlog decennialang zou stempelelen. Ook hij had de oorlog aan den lijve ondervonden. Evenals Hitler vocht hij in de derde Slag om Ieper.

Binnen de canon van de twintigste-eeuwse wereldliteratuur neemt *Im Westen nichts Neues* een prominente plaats in. Wat dit boek zo bijzonder maakt is moeilijk te zeggen. Remarque kenmerkt zich door een realistische stijl en een afgewogen verbale beknoptheid die aan Jünger doet denken. Het is geen – al dan niet met fictie verweven – lineair-chronologisch verslag, maar een roman waarin voortdurend met knap geconstrueerde flashbacks wordt gewerkt. De literaire kwaliteit is vermoedelijk vooral gelegen in de gewekte behoefte je als lezer met de hoofdpersoon en zijn kameraden te identificeren. En dat stemt voordurend tot nadenken en prikkelt tot het stellen van existentiële vragen.

Hoofdthema van het boek is de vernietigde onschuld van een generatie die in een klap zijn jeugd verloor en nooit meer de gelegenheid zou krijgen op normale wijze volwassen te worden. Remarque formuleert dit in de vorm van een verwijt. Niet zozeer de omstandigheden zelf, maar de oudere generatie is daarvoor verantwoordelijk. Symbool hiervoor staat Kantorek, een docent van de middelbare school, die Paul Bäumer en zijn klasgenoten had overgehaald vrijwillig dienst te nemen. Binnen enkele maanden waren speelse schooljongens veranderd in beestachtige krijgers die op nietsontziende wijze talloze vijanden de dood injoegen.

'We zijn nu niets meer dan gevaarlijke dieren. Dit is geen vechten meer: we verdedigen ons tegen de vernietiging. We slingeren onze handgranaten niet tegen mensen; wat weten we daar nog van! – Het is de dood zelf, die ons achterna zit met duizend handen en helmen; voor het eerst sinds drie dagen kunnen we ons tegen hem verzetten; we voelen een krankzinnige woede in ons; eindelijk liggen we niet meer machteloos op ons schavot te wachten; we kunnen vernielen en moorden om onszelf te redden en te wreken.'

Onlosmakelijk verbonden met het hoofdthema is de vervreemding die betrokkenen parten speelt. Behalve aan het front zijn ze nergens meer thuis. Tijdens een periode van verlof in Duitsland weet Bäumer geen raad met zichzelf. Alles wat was is er nog

steeds, maar heeft een andere betekenis gekregen; heeft die beter gezegd niet meer.

'De boeken staan naast elkaar; ik ken ze nog en herinner me dat ik ze eens zo gerangschikt heb. Ik smeeke ze met mijn ogen: zeg toch iets tegen me; - neem me weer op; - leven van vroeger, neem me weer op. (...)

Maar ik blijf afgestompt tegenover staan. Alsof ik tegenover een rechtbank stond.

Ik voel me moedeloos.

Woorden, woorden, woorden - maar ze zeggen me niets meer. Langzaam zet ik de boeken weer op hun plaats terug. Dat is afgedaan.'

Bäumer keerde terug naar het front en zou daar voor altijd blijven. Toen de oorlog ten einde liep hervond hij de vrede in zichzelf, maar was het ook voor hem afgelopen.

'Hij sneuvelde in oktober 1918, op een dag dat het zó rustig en stil was op het gehele front, dat het legerbulletin zich tot dat ene zinnetje bepaalde: Van het westelijk front geen nieuws.'

Het boek was een groot succes. In 1931 waren in binnen- en buitenland al vier miljoen exemplaren verkocht. Hoewel Remarque dat op de allereerste bladzijde ontkende, werd het algemeen beschouwd als een aanklacht tegen de oorlog. Als zodanig werd het door de nazi's naar de brandstapel verwezen. Was er een beter bewijs van kwaliteit?

'Dat hebben we gehad'

Robert von Ranke Graves – inderdaad familie van ... – verkeerde in 1927 in grote moeilijkheden. Zijn huwelijk was na vijf jaar op de klippen gelopen en hij werd scandaleus in verband gebracht met een zelfmoordpoging van zijn vriendin. Hij verliet Engeland en vestigde zich op Mallorca waar hij met een korte onderbreking – de Spaanse Burgeroorlog – de rest van zijn leven bleef wonen. Aan de vooravond van zijn vertrek schreef hij een autobiografisch relaas. Het was geen apologie; evenmin een afrekening met het verleden dat hij de rug toekeerde. Hij maakte gewoon de balans op.

Goodbye to all that is het verhaal van een Engelse jongeman, afkomstig uit

de betere kringen, die een gerenommeerde kostschool bezocht en zich in 1914 uit afkeer van een universitaire studie in Oxford aanmeldde als vrijwilliger, drie jaar lang aan het front was en na zijn terugkeer nog meer moeite had zich in het gareel te voegen.

De oorlog staat centraal in het boek. Het is een verslag. De aantekeningen, brieven, herinneringen en een half afgemaakte manuscript van een roman uit 1916, waarop het is gebaseerd, resulteren niet direct in een coherent prozaïsch geheel. Soms doet het wat fragmentarisch aan. Desondanks slaagt Graves erin de aandacht van de lezer vast te houden. Inhoud en stijl verklaren dat. Met een zekere ironie en nonchalance, die geen pose is, maar de nonconformist in hem verraadt, verhaalt hij onopgesmukt, zonder enig effectbejag over zijn ervaringen aan de overkant van het kanaal.

Soms is in de schildering van een oorlogstafereel de ziel van de dichter – ook hij behoorde tot de 'War poets' – voelbaar:

Robert Graves

Goodbye to All That

'Rifle-bullets in the open went hissing into the grass without much noise, but when we were in the thrench, the bullets made a tremendous crack as they went over the hollow. Bullets often struck the barbed wire in front of the threnches, which sent them spinning with a head-over-heels motion - ping! Rockety-ockety-ockety into the woods behind.'

Engelse infanteristen aan het front in Vlaanderen (1915).

Evenals Barbusse en Remarque schetst Graves een onthutsend beeld van de mentale kloof tussen de frontsoldaten en de thuisblijvers. Hij hekelt de onverschilligheid waarmee het gewone leven doorging alsof er geen oorlog was. Tegelijkertijd verafschuwt hij het blinde patriottisme. *'Vaderlandsliefde was in de loopgraven een te abstract gevoel dat onmiddellijk werd verworpen als iets dat alleen burgers of gevangenen paste.'*

Uit afkeer van dit Engeland en uit solidariteit met zijn manschappen ging hij na een periode van herstel – hij raakte vroeg in de Slag bij de Somme zwaar gewond – terug naar die zelfde loopgraven.

'We besloten niet openlijk tegen de oorlog te protesteren. Siegfried (Sassoon) zei dat we de goede reputatie van dichters hoog moesten houden, als moedige mensen.'

In tegenstelling tot Sassoon bekende hij zich niet openlijk tot de pacifistische stroming, maar hij bezat daar wel affiniteit mee.

Zijn gevoel voor fair play, non-conformisme en gecompliceerde genealogische achtergrond – Brits-lers van vaders zijde en Duits van de kant van zijn moeder – stelden Graves in staat een betrekkelijk objectief beeld te schetsen van de strijd. In dat opzicht vertoont hij enige verwantschap met Jünger. Beiden observeren en registreren vooral en bieden daarom misschien wel het beste zicht op wat hun tijdgenoten in 1914 en daarop volgende jaren bezielde. Graves is het schoolvoorbeeld van de flegmatieke Engelse officier, voor wie Jünger met zijn ridderlijke opvattingen zoveel respect toonde.

Misschien wat minder spectaculair, maar *Goodbye to all that* is vooral heel informatief; een tijdsdocument bij uitstek. Het boek biedt op een andere, meer afstandelijke wijze een goede kijk op wat hij als militair aan het front mee- en doormaakte.

Graves is zeer lezenswaardig als je Barbusse en Remarque een tijd achter je hebt achtergelaten en bekomen bent van Jünger. Zijn 'down to earth'-benadering brengt dit verleden dicht bij de werkelijkheid waarin de lezer zelf verkeert.

'Geslacht'

Tot op zekere hoogte kan *Her privates* we als Engelse tegenhanger van *Im Westen nichts Neues* worden beschouwd. Ook hier gaat het om een roman waarin het leven van een vrijwilliger aan het front centraal staat. En ook Frederic Manning schreef – op verzoek van zijn uitgever – in een tijd dat de behoefte aan lectuur over de oorlog sterk groeide. Zijn boek kreeg eveneens een anti-oorlog-status toegemeten. Manning publiceerde zijn meesterwerk in 1929 onder het pseudoniem 'Private 19022'. Het was een verwij-

zing naar zijn registratienummer in het leger.⁵ De eerste ongekuiste uitgave was misschien wel de beste, omdat het verhaal daar in onversneden soldatentaal stond opgeschreven. Uit commercieel oogpunt bleek een herziene versie gewenst.

Tegen de achtergrond van de Slag aan de Somme wordt verhaald over het leven achter en – later – aan het front. Over hoe soldaat Bourne – het alter ego van de oorspronkelijk uit Australië afkomstige Manning – en zijn medesoldaten zich onder erbar-

melijke omstandigheden redden; over de kameraadschap die ontstond tussen al die vogels van verschillende pluimage en hun gemeenschappelijke angst voor de dood op het slagveld. Evenzo over hoe hij en zijn maten in hun ruwe soldatentaal van alles en nog wat uit hun primitieve leven van commentaar voorzagen en hun mening verkondigen over de oorlog, hun superieuren, en bovenal natuurlijk over vrouwen. Soms proef je nog de rauwheid van het bestaan te velde in de tekst, hoewel ook Manning poëzie in zijn woorden laat doorklinken.

In Engeland kreeg het boek lovende kritieken. Eindelijk wist iemand de gruwelen van de loopgravenoorlog authentiek over het voetlicht te brengen. Ook collega-schrijvers waren niet karig met hun lof. Ernest Hemingway kon zich geen beter boek over de oorlog voorstellen. Smaken verschillen natuurlijk, maar dat was toch wat overdreven. Vermoedelijk las Hemingway geen Duits. Niettemin is het voor de liefhebber een aanbevelenswaardig boek.

Ten slotte

Iedere periode in de geschiedenis drukt zich onbewust uit in haar literatuur. Wie een dieper inzicht wil krijgen in een bepaalde periode, moet zich als het ware onderdompelen in de contemporaine lectuur en literatuur. Lezing van een of meer van deze boeken biedt de mogelijkheid zich in korte tijd een meer verfijnd beeld te vormen van een cruciale fase in de Europese geschiedenis. De toegankelijkheid hiertoe is de laatste jaren sterk vergroot. Dat is vooral de verdienste van *De Arbeiderspers*, die in de reeks *Oorlogs-domein* een aantal boeken opnieuw heeft uitgegeven. Bij Prometheus verscheen betrekkelijk recent een schitterende tweedelige bloemlezing van de poëzie uit de Eerste Wereldoorlog; vertaald en verzorgd door de Vlaamse dichter Tom Lanoye.

Uiteraard zijn kanttekeningen ook hier onvermijdelijk. Allereerst moet gewezen worden op de geografische beperking. De poëzie, memoires en romans waarvan een impressie is

gegeven, hebben allemaal betrekking op het Westelijk front. Daarover is dan ook verreweg de meeste literatuur verschenen.⁶ Deels hing dat vermoedelijk samen met de aard van de strijd en het relatief zeer hoge aantal slachtoffers dat viel op zo'n betrekkelijk klein gebied. Het oorlogstoneel was echter groter dan die smalle zone van 800 kilometer die liep van Nieuwpoort aan de Belgische kust tot aan de Zwitserse grens.

De optiek vanwaaruit een onderwerp wordt benaderd, brengt per definitie beperkingen met zich mee. Als gevolg van concentratie op de inhoud komt in dit artikel het receptieve aspect nauwelijks aan bod. Verder dient worden opgemerkt dat de besproken klassiekers de top van een piramide vormen. Tijdens de oorlog en het eerste decennium erna hebben talloze oud-strijders hun ervaringen op schrift gesteld. Veel is in de vergetelheid geraakt bij gebrek aan literaire kwaliteit of verdronken onder invloed van de pacifistische interpretatie die na 1928 de beeldvorming zou domineren. Aandacht voor de literatuur van de tweede generatie zou tot nuancering kunnen leiden.

Aansluitend moet worden verwezen naar een onlangs in het *Historisch Nieuwsblad* (december 2004) gepubliceerd artikel van Paul Moeyes.⁷ De oud-strijders, zo stelt hij, hebben zich in hun literatuur in een slachtofferrol gemanoeuvreed. 'Ze legden de verantwoordelijkheid voor het bloedvergieten bij de bevelhebbers; tussen de vijandelijke soldaten zelf heerste een stille solidariteit. Maar of dat werkelijk zo was, is hoogst twijfelachtig.' 'En', zo gaat hij verder: 'De loopgraafvoorstel zoals die in de oorlogsliteratuur naar voren komt, is voor vriend en vijand een gezamenlijk lijden, en de houding ten opzichte van de tegenstander wordt dan ook gekenmerkt door compassie, niet door haat.'

Het gevaar bestaat inderdaad dat na lezing van deze boeken het beeld ontstaat dat de gewone soldaat louter slachtoffer was van politieke en militaire manipulaties. Hij was echter tegelijkertijd dader die anderen ano-

niem of van aangezicht tot aangezicht de dood injoeg. Wie goed leest, constateert dat ook in deze boeken agressie, blinde haat en angstaanjagende bloeddorstigheid zichtbaar worden. Toegegeven, het zijn slechts minieme passages, maar ze laten aan duidelijkheid niets te wensen over.

De therapeutische functie die de literaire verwerking van oorlogservaringen in zich herbergt, is denkkelijk debet aan dat wat eenzijdige beeld. Het kan beschouwd worden als haast krampachtige of verwoede pogingen een brug te slaan tussen de onvoorstelbare wrede realiteit waarbinnen men zelf had gefunctioneerd en de werkelijkheid van het alledaagse bestaan waarin men was teruggekeerd. Misschien was het juist wel daarom dat zowel Manning als Remarque de hoofdpersoon op de allerlaatste bladzijde laat sneuvelen. Alsof daarmee de confrontatie met het eigen geweten kon worden voorkomen. Het is hier niet de plaats over dit alles diepgaand te debatteren en filosoferen, maar een vergelijkend onderzoek tussen literatuur en opgetekende persoonlijke oorlogsherinneringen zal ons ongetwijfeld een stuk verder brengen.

De literaire echo van de Eerste Wereldoorlog was de hele twintigste eeuw hoorbaar. De vier jaren die een scharnier vormden in de Europese geschiedenis van 1815 tot 1989 hebben schrijvers steeds opnieuw geïnspireerd. Met name in Engeland zijn de laatste twee decennia prachtige boeken verschenen.⁸

En voor wie nu geen tijd heeft: wacht nog negen jaar en het is 2014. Een lawine aan publicaties zal over ons heen komen.

Noten

- 1 Fusell, *Great War*, 170.
- 2 Ibidem, 13.
- 3 Stallworthy, *Great poets*, 101.
- 4 Zie o.a.: Paul Moeyes, *Siegfried Sassoon. Scorched Glory* (London 1993).
- 5 Met als titel: *The middle part of fortune*.
- 6 Keegan, *Eerste Wereldoorlog*, 181, wijst in dit verband op het analfabetisme binnen het Russische leger.

Beknpte bibliografie

Henri Barbusse, *Het vuur (Le Feu)* vertaald door Mechtild Claessens (De Arbeiderspers, Amsterdam 2001).

De War Poets. Engelstalige gedichten over de Eerste en Tweede Wereldoorlog, vertaald door J. Eijkelboom (Wagner & Van Santen, Dordrecht 2002).

Roland Dorgelès, *Houten kruisen (Les croix de bois)* vertaald door Mechtild Claessens (De Arbeiderspers, Amsterdam 2004).

Fusell, Paul, *The Great War and Modern Memory* (Oxford University Press, New York / London 1975).

Robert Graves, *Dat hebben we gehad (Goodbye to all that)* vertaald door Guido Goluke (De Arbeiderspers, Amsterdam 2001).

Lanoye, Tom, *Niemandsland. Gedichten uit de Groote oorlog* (Prometheus, Amsterdam 2002).

Jünger, Ernst, *Oorlogsroes (In Stahlgewittern)*, vertaald door Nelleke van Maaren (de Arbeiderspers, Amsterdam 2002).

Frederic Manning, *Geslacht (Her Privates We)* vertaald door Paul Syrier (De Arbeiderspers, Amsterdam 2001).

Remarque, Erich Maria, *Van het westelijk front geen nieuws (Im Westen nichts Neues)* vertaald door Ronald Jonkers (Bijleveld, Utrecht 2004).

Stallworthy, Jon, *Great Poets of World War I. Poetry from the Great War* (Constable & Graf Publishers, New York 2002).

- 7 Evenzo auteur van: *Nederland buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914 – 1918* (Amsterdam 2001)
- 8 Een interessante beschouwing hierover is: Luc Rasson, 'Rechtvaardige oorlog of zinloze slachtpartij? De 'Groote Oorlog' in de hedendaagse Franse en Britse roman', <http://users.skynet.be/streven/artikels/RassonWOI.htm>

Céline Voyage au bout de la nuit

Die oorlogen, hoe dat gaat, het gevoel, ik ken het niet. Soms, in films, zie je mariniers landen, onverschrokken, gebukt onder een kogelregen, rennen ze dat strand op. Velen sneuvelen, maar de aandacht gaat naar degene die het wel haalt... het beeld is moedig voorwaarts, op naar de overwinning. Zal het zo gegaan zijn? Wie weet.

Feit is dat Louis Ferdinand Céline in *Voyage au bout de la Nuit* een andere realiteit neerzet. Zijn alter ego Bardamu zit op een terras, ziet de massa voorbij rennen, wapperende vlaggen, het is oorlog. De roes van de massa sleept hem mee, hij meldt zich aan voor het leger. Eenmaal bij bewustzijn is het schrikken. Het geweld is zinloos en angstaanjagend, Bardamu bekeert zich tot de lafheid. Overleven, dat is het doel. In de loopgraven, het dondert en tiert, achter hem schreeuwt een officier dat ze ten aanval moeten trekken, maar iedereen blijft liggen, in een plas van stront en pis, het resultaat van de angst.

Even later, – Bardamu vraagt zich af: waarom is de kapitein stil?, – ziet hij achter hem het hoofd gescheiden van de romp liggen, in een plas bloed. Bardamu wil weg en uit pure wanhoop meldt hij zich aan als vrijwilliger voor een *mission impossible* te paard door de linies. Hij wordt getroffen, mag revalideren in Parijs en krijgt een onderscheiding. In zijn ogen een fantastisch resultaat, meer kans bij de vrouwen en weg van het front. Het verhaal gaat verder met een tocht door Afrika en de vs.

Saillant detail, Céline heeft gevochten in de Eerste Wereldoorlog en was een onderscheiden oorlogsinvalide. Een status die hij na zijn veroordeling voor zijn antisemitisch verleden als excuus gebruikt. In de jaren vijftig jammert en klaagt hij: 75% invalide, altijd suizen zijn oren en wat krijgt hij ervoor terug, hoon en haat.

Nee, dat heeft niks met zijn antisemitisme te maken. De mensen zijn slecht. Vrouwen roddelen, mannen rennen achter het recht van de overwinnaar aan, enkel en alleen om hem te vertrappen, voor de kick. Dit is het zelfmedelijden van de man die in 1941 in een ingezonden brief de vraag stelde wanneer de bezetter eindelijk eens wat aan het jodenprobleem zou gaan doen.

Op Louis Ferdinand Céline valt dus best wat aan te merken. Toch heeft hij, in ieder geval wat mij betreft, het mooiste boek over de Eerste Wereldoorlog geschreven. Waarom? Ach, de inhoud, de feiten, die ken ik wel... het is het deuntje dat het verhaal bij de werkelijkheid brengt.

**'Ze creëerden een nachtmerrie en
noemden hem Wilhelm'**

HANS ANDRIESSEN

Wilhelm II, de mythe en de realiteit

Op een bijeenkomst in november 2004 in Huis Doorn, de vroegere verblijfplaats van de laatste Duitse keizer, werd deze door de spreker terloops genoemd. Hij refereerde daarbij aan hem als die 'enge man met dat armpje'. Met deze uitspraak werd een lange traditie van negatieve berichtgeving over Wilhelm II voorgezet die begon bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en tot op de dag van vandaag nog steeds en bijna automatisch door velen wordt gecontinueerd.

In de literatuur over Wilhelm II, die verscheen na zijn abdicatie, is zijn karakter en psychische gesteldheid nog altijd een belangrijk onderwerp van discussie. De keizer zou, althans volgens een groot aantal auteurs, hebben geleden aan een scala van lichamelijke maar vooral ook psychische afwijkingen. Als oorzaak daarvan werd onder andere zijn moeilijke geboorte genoemd, waarbij hij niet alleen een verminkte arm, maar ook hersenletsel zou hebben opgelopen. Voorts zouden zijn liefdeloze moeder en de zeer Spartaanse opvoeding die hij kreeg een belangrijke rol hebben gespeeld bij de verdere vervorming van zijn geest en karakter.

Wilhelm geestelijk onvolwaardig?

De meeste auteurs zijn het erover eens dat Wilhelm in min of meerdere mate geestelijk gestoord moet zijn geweest. Daarbij buitelen zij soms over elkaar heen bij het benoemen van de afwijkingen waaraan hij zou hebben geleden.

Over de oorzaken van die gebreken wordt nog wel eens verschillend gedacht maar over het feit dat Wilhelm de facto een psychiatrisch patiënt was, bestaat over het algemeen geen verschil van mening meer. Een kleine bloemlezing uit de gepropageerde meningen moge dat illustreren.

De Britse auteur Alan Parker suggereerde in zijn boek *The Kaiser* dat Wilhelm's verminkte arm in werkelijkheid slechts een uitwendig teken was van een veel dieper gaande geestelijke onbekwaamheid.

Luigi Albertini, was er van overtuigd dat Wilhelm geestelijk niet in orde was. Hij schreef: 'En zo'n man was

Een zeldzame foto waarop de keizerlijke linkerarm te zien is. Terras paleis Berlijn.

**Hans Andriessen is historisch
publicist en voorzitter van
de Stichting Studiecentrum
Eerste Wereldoorlog,
www.ssew.tk**

voor een groot deel verantwoordelijk voor het lot van de gehele wereld. Zij, die onder hem dienden, met von Bülow aan het hoofd, vroegen zich regelmatig af of ze hem niet onder curatele moesten stellen'.¹

Röhl geeft in zijn omvangrijke studie *Wilhelm II, der Aufbau der Persönliche Monarchie*, vele voorbeelden om aan te tonen dat Wilhelm geestelijk onvolwaardig moet zijn geweest. Hij put daartoe ondermeer uit het dagboek van Generaal Waldersee die hij maar liefst negentien keer citeert. Deze, bij Wilhelm (terecht) in ongenade gevallen generaal, maakte zich jarenlang 'bezorgd' over de geestesgesteldheid van de keizer waarbij hij steeds opnieuw een acute aanval van krankzinnigheid voorspelde, zonder dat die zich overigens ooit voordeed.

Keizerlijke schuttingtaal

Thomas A. Kohut gaat nog een stapje verder en ziet duidelijke verbanden tussen des keizers verbale uitlatingen en zijn geestelijke en lichamelijke onvolkomenheid.² Zo constateert hij dat de keizer, wanneer deze zich uitliet over problemen bij de marine, uitdrukkingen bezigde die nauw verband hielden met zijn fysieke handicap. Wilhelm zou de marine in 1896 een *verschrompelde* (zusammengeschrümpfende) organisatie genoemd hebben en in 1897

zou hij van mening zijn geweest dat het Duitse Rijk *verlamd* was als gevolg van het gebrek aan een grote vloot. In 1899 beschreef hij een vermeende actie van Engeland in Afrika om Duitsland en Frankrijk in zee te duwen met de woorden dat dit slechts een *slight movement of the elbow* zou vereisen en Kohut ziet ook daar weer een verband in met de invalide arm van de keizer.

Hij betrapt de keizer voorts op het regelmatig gebruik van schuttingwoorden die zouden wijzen op zijn onbewuste angst voor castratie. Kohut refereert daarbij onder andere aan een gesprek dat Wilhelm eens voerde over de kans dat Duitse schepen: *might be cut off* door de mobilisatie van de Russische Zwarte Zeevloot. Voorts zou Wilhelm de Duitse ambassadeur in Londen in 1908 opdracht hebben gegeven om de Britse voorstellen tot vermindering van het Duitse vlootbouwprogramma te beantwoorden met *kiss my ass* en in een brief aan von Bülow van 29 oktober 1899 zou hij de kans dat de Duitse marine door de Britse vloot zou kunnen worden overvallen, omschreven hebben als: *being caught with one's pants down*.

Uit dat alles trekt Kohut de conclusie dat Wilhelm het gemis aan een machtige marine als een vorm van castratie, als een gemis van een virtueel lichaamsdeel onderging en hij legde een direct verband tussen dit soort door Wilhelm gebezigde uitdrukkingen, die allemaal te maken hadden met essentiële lichamelijke functies en zijn wens om een machtige marine op te bouwen alsmede de vernerding die hij zou hebben gevoeld toen hij merkte dat hij daartoe niet in staat bleek te zijn.

Het is opvallend dat bovengenoemde observaties niet afkomstig zijn van een psychiater maar van een historicus. Zoals zijn voorwoord ons leert, heeft Kohut naar hartelust gegrastuind in psychiatrische modellen en psychoanalytische perspectieven. Hij ontrompt zich zelfs als een volleerd verloskundige als hij de geboorte van Wilhelm en de daarbij ontstane problemen beschrijft. Allemaal erg interessant en indrukwekkend maar zijn

analyses wemelen van de veronderstellingen en hij faalt volkomen bij het leveren van ook maar het geringste medische bewijs of van een specifieke psychiatrische diagnose.

De kleren van de keizer

Een ander onderwerp dat in dit verband de onverdeelde aandacht van een groot aantal auteurs geniet is de kleding van Wilhelm, met name zijn uniformen. Zij vormen een dankbaar subject voor kritische en vooral spottende beschouwingen en worden veelal aangehaald als bewijs voor een van de vele afwijkingen waaraan de keizer zou lijden, excessieve ijdelheid.

D.J. Goodspeed, een bekende en veelal goed gedocumenteerde historicus, kon de verleiding niet weerstaan zijn steentje aan de mythevorming bij te dragen. Hij schreef dat Wilhelm absoluut uniformgek was, meer dan 200 uniformen bezat en bij de première van de opera *De vliegende Hollander* in de keizerlijke loge verscheen in het gala uniform van admiraal van de Duitse Kriegsmarine. Toen hij een bezoek bracht aan het Heilige Land, had men hem maar met moeite kunnen weerhouden een kruisvaarders-outfit aan te trekken.³

Ook de auteur Gary Sheffield schreef nog in 2001 in zijn *The Origins of the First World War* dat Wilhelm bezeten was van uniformen.

Weer een ander beweerde zelfs dat de keizer bij het eten van een plumpudding het uniform van een Britse veldmaarschalk aantrok.

Nu weet ik niet hoeveel uniformen Wilhelm precies had; het kunnen er tweehonderd maar misschien ook wel vierhonderd geweest zijn. Maar dat het er veel waren staat wel vast en zo vreemd was dat ook niet. Tijdens zijn bezoeken aan de troepen droeg de keizer vaak het uniform van het regiment dat hij ging inspecteren en zoals we weten bezat het Duitse leger tientallen regimenten. De keizer was ook erekolonel in veel buitenlandse legers en tijdens bezoeken aan die landen werd hij geacht het bijbehorende uniform te dragen. Of men daaruit nu de gevolgtrekking kan maken dat hij uniformgek

was gaat dan toch wel ver. Men zou zich dan ook best kunnen afvragen of het waar was dat de Britse koning Edward VII, bekend om zijn spreekwoordelijke ijdelheid, ruim 1100 paar schoenen had en de Russische tsaar zelfs tijdens het zwemmen zijn uniformpet ophield (tijdens het tennissen in elk geval wel).

In Duitsland was het dragen van een uniform in die tijd overigens een maatschappelijk gegeven. Zo was het bijvoorbeeld heel gewoon dat een leraar aan een gymnasium zijn uniform van reserve-luitenant ook op school droeg, de stationchef zich met zijn ambtelijke sabel omgordde en de Rijkskanselier zich in de Rijksdag in

waardige figuur zijn geweest met afwijkingen die het gehele omvangrijke gebied der psychiatrie omvatten. Men dient zich dan wel te verbazen over het feit dat, om nog maar eens met Albertini te spreken; 'zo'n man voor een groot deel verantwoordelijk is geweest voor het lot van de gehele wereld' en zich bijna dertig jaar heeft kunnen handhaven.

Bij het analyseren van de bewijsvoering voor de aangedragen psychopathologie van de keizer valt overigens op dat het merendeel van de auteurs op het terrein van de psychiatrie geen enkele deskundigheid bezitten, maar wel in hun geschriften zonder enige schroom hun mening over

In mijn optiek is voor deze stelling nooit ook maar het geringste harde bewijs aangeleverd en kunnen we veel van de beweringen gevoeglijk als pseudo-wetenschappelijk gebabbel kwalificeren.

Recent schreef de Britse historicus C. Clark in zijn uitstekende studie over de keizer, dat de psychoanalyse van reeds overleden personen natuurlijk wel fascinerend is maar ook zeer speculatief. De problemen die naar voren komen bij het toepassen van de diagnostische categorieën worden er zeker niet minder op door de onduidelijke en elkaar veelal tegensprekende bronnen. Terecht merkte hij op dat de mening dat Wilhelm bij zijn geboorte hersenletsel zou hebben opgelopen slechts wordt gesteund door diagnostische veronderstellingen die elkaar op verschillende manieren tegenspreken en niet gedekt worden door medische bewijsstukken.

En inderdaad, geen van de artsen die Wilhelm in zijn jeugd behandelden hebben tekenen geconstateerd van psychiatrische defecten of zelfs maar hun twijfel over 's mans geestelijk welbevinden uitgesproken.⁴ Röhl beweert dan wel dat een stroom van medici voor de krankzinnigheid van Wilhelm zou hebben gewaarschuwd maar deze auteur lijkt er zijn levenswerk van te hebben gemaakt om de keizer krankzinnig te verklaren en 'de stroom van medici' die hij als 'bewijs' daarvoor aanvoert blijkt in werkelijkheid te moeten worden teruggebracht tot één persoon, geen medicus, die zijn informatie dan ook nog eens van horen zeggen had.⁵

Clark maakte nog een andere interessante observatie. Hij stelde vast dat de diverse diagnoses over Wilhelm's beweerde geestesafwijkingen steeds veranderden en wel erg vaak de op dat moment geldende trend in de psychiatrische wetenschap volgden.

Dat is inderdaad een opvallend gegeven. Zo luidde de diagnose in 1890 'nervous debility'. In 1914 heette het dat Wilhelm leed aan 'manisch depressieve psychoses', in 1916 werd dat 'periodic disturbedness'. Nog wat later veranderde de trend wederom en zou Wilhelm het slachtoffer zijn

uniform, compleet met degen en *Pickelhaube*, vertoonde. Wilhelm onderscheidde zich dus in niets van zijn landgenoten. Het kleepte zich gewoon volgens de toenmalige mode.

Kortom de uniformenkwestie is een van die 'historische' gegevens die te pas en te onpas worden genoemd met de duidelijke bedoeling de man belachelijk te maken en hem als abnormale, ijdele en dwaze pauw te etaleren. Het is merkwaardig dat zelfs historici van naam zich daartoe hebben geleend.

Amateur psychiaters

Als we alles wat voornoemde auteurs zoal te berde hebben gebracht zouden moeten geloven, dan moet Wilhelm II een zeer merk-

's keizers geestelijke gesteldheid etaleren. Voor zover enige kennis wel aanwezig is, verzuimt men bovendien medische bewijsgronden of klinische evidentie aan te voeren.

Tegelijkertijd moet geconstateerd worden dat ook de overige door historici naar voren gebrachte bewijzen voor Wilhelm's 'afwijkingen' over het algemeen flinterdun zijn en nergens echt door de feiten, bijvoorbeeld een op de persoon uitgevoerde psychoanalyse of een officiële medische verklaring, worden onderbouwd.

De vraag is dan ook gerechtvaardigd of Wilhelm's psyche nu echt wel zo vervormd was en of hij daardoor inderdaad, zoals zo vaak wordt beweerd, niet in staat zou zijn geweest om naar behoren als vorst en keizer te functioneren.

van 'dynastic degeneration'. Rond 1970 werden zijn beweerde psychische stoornissen toegeschreven aan 'repressed homosexuality'. In 1980 werden neurologische afwijkingen als oorzaak genoemd en daarna dat hij leed aan 'prophyria', een genetische afwijking onder de naam van 'de genen van George de Derde'.¹¹ Indien men deze bonte verzameling van controversiële diagnoses werkelijk zou moeten geloven, dan moet Wilhelm toch wel een uitermate apart psychiatrisch fenomeen zijn geweest.

Tijdgenoten aan het woord

Bij het bestuderen van de analyses en meningen over de psyche en het karakter van de keizer is er overigens een duidelijke waterscheiding te constateren tussen die welke dateren uit de periode tijdens en na de oorlog en die van vóór 1914. Het verschil is opvallend en het is de moeite waard ook eens te kijken naar meningen uit de periode vóór 1914.

John W. Burgess (1844-1931), Amerikaan en de vader van de Politieke Wetenschappen, schreef in oktober 1914:

'De manier waarop men nu ineens in Engeland over de Duitse keizer schrijft is een herhaling van de wijze waarop de Britse pers in 1860-1864 Abraham Lincoln behandelde. Ze creëerden een nachtmerrie en gaven

die de gedaante van president Lincoln. Het was destijds volstrekt zinloos om iets te zijner verdediging te berde te brengen. Ik ben door mijn functie vele malen in contact met de Duitse keizer gekomen maar ik herken niets in de karakteristieken welke hem momenteel door de Britse en Amerikaanse pers worden toebedacht'.⁶

Admiraal Muller, hoofd van het Mariniekabinet van de keizer vóór en tijdens de oorlog en duidelijk niet zijn vriend (hij hield een dagboek bij waarin hij op bijna elke pagina kritiek op hem leverde), schreef desondanks toch dat de keizer tijdens de dagelijkse sessies met zijn generaals en ministers hun voordrachten op uitstekende wijze beoordeelde. De vragen die hij stelde raakten steeds de kern van hun rapportage en gingen zeer diep. Hij zou zich daarbij steeds zeer duidelijk uitdrukken en zich niet met halve argumenten hebben laten afschepen. Zijn kritiek zou doorgaans zeer terecht zijn geweest.⁷

De Britse staatsman Chamberlain was van mening dat Wilhelm beschikte over een buitengewoon diepgaande kennis van en inzicht in de Europese politiek.⁸

De Britse minister van Oorlog, Haldane (1856-1928), voerde in 1912 besprekingen over een vermindering van de marine-wapenwedloop tussen Duitsland en Groot-Brittannië en toonde zich daarbij onder de indruk van Wilhelm's kennis van zaken en praktische instelling. De besprekingen waren daardoor zeer vereenvoudigd.⁹ President Roosevelt verklaarde op 8 juni 1913 dat hij van Wilhelm II meer hulp had gekregen bij zijn pogingen om een einde te maken aan de Russisch-Japanse oorlog dan van enig ander staatsman.

Burton, president van de Columbia Universiteit schreef op dezelfde datum dat Wilhelm nu wel veel kritiek kreeg maar dat de geschiedenis zijn werkelijke betekenis voor de wereld wel recht zou doen. Hij gaf een aantal voorbeelden van de positieve invloed van de keizer op het wereldgebeuren en van zijn vredes-pogingen:

'If the German Emperor had not been born to monarchy, he would have been chosen monarch or Chief Executive by popular vote of any modern people among his lot might have been cast'.¹⁰

De Amerikaanse minister van Justitie Taft gaf als zijn mening te kennen dat de Duitse keizer gedurende de vijftienvintig jaar dat hij aan de macht was, de belangrijkste persoon was geweest met betrekking tot het handhaven van de wereldvrede'.¹¹

Wilhelm's kanselier en latere vijand, von Bulow, kon niet anders dan toegeven dat de keizer in politieke zaken veelal een juister en beter inzicht had dan zijn adviseurs.¹² Ook gaf hij toe dat de vaak naar bloed en kruitdamp ruikende publieke uitspraken van Wilhelm veelal slechts bedoeld waren om de luisteraar te imponeren, maar dat hij er in feite niets van meende.¹³

Wellicht de meest gezaghebbende van degenen die een positief oordeel over de keizer velden was de winnaar van de Nobelprijs voor de Vrede, dr. Alfred H. Fried. Hij wijdde in 1912 een boek, *The German Emperor and the Peace of the World* aan de vredesactiviteiten van Wilhelm II, waarin hij wees op de keren dat Duitsland had meegewerkt aan een vreedzame oplossing van een aantal internationale geschillen en via Den Haag arbitrage vroeg en deze ook accepteerde.

Allemaal bewijzen, aldus Fried van de vredeswil van de Duitse keizer *die nu al ruim 25 jaar de vrede heeft weten te bewaren*. Hij merkte voorts nog op dat het aan de invloed en het persoonlijk ingrijpen van Wilhelm te danken is geweest dat het Permanente Hof van Arbitrage, ondanks veel weerstand kon worden geïnstalleerd. Hierdoor werd de Eerste Haagse Conferentie van mislukking gered.

Dit zijn heel andere geluiden en ze stroken in geen enkel opzicht met de psychiatrische ziektebeelden welke de keizer werden toegedacht. Een bestudering van de feiten toont voorts aan dat zijn daden en beslissingen in het geheel niet correspondeerden met de geschetste ziektebeelden.

De redenen

Natuurlijk moeten we ons wel afvragen hoe het komt dat het beeld dat men van de keizer heeft, tot op de dag van vandaag zo negatief wordt afgeschilderd.

Ik wil daar twee hoofdredenen voor noemen.

De eerste en belangrijkste is de enorme negatieve propaganda die tijdens de oorlog over hem is uitgestort. De overwinnaar schrijft de geschiedenis en de tegenstanders beschikten over een enorm propaganda apparaat dat er vier jaar lang geheel op was gericht om 'het Duitse kwaad' te personifiëren. En dat werd de keizer die de rol van de grote schuldige, de aartsschurk, kreeg toebedeeld. Vier jaar lang werd hij gedemoniseerd en als de grote Satan ten tonele gevoerd en ook na de oorlog werd die propaganda nog met een opvallende felheid doorgezet. (Denk aan de 'hang the kaiser' politiek van de Britse premier Lloyd George.)

Het is dan ook niet onlogisch dat het effect hiervan nog lang – zelfs nog tot in onze tijd heeft – doorwerkt.

Natuurlijk – en dat is de tweede reden – was de keizer ook zelf schuldig aan het slechte imago dat hij in de loop der jaren had opgebouwd. Zijn vaak zeer provocerende taal, zijn arrogantie, wispelturigheid en zijn soms ook zeer onverstandige uilatingen gaven zeker voedsel aan de negatieve beoordeling van zijn karakter en persoon.

Toch zouden we eerst de beschikking over een vergelijkende studie met betrekking tot de gedragingen en het functioneren van zijn collega-vorsten uit die tijd moeten hebben, om te kunnen beoordelen of het gedrag van Wilhelm inderdaad zo afwijkend is geweest.

Wilhelm was zeker geen gemakkelijk mens maar dat waren de meeste vorsten niet. Die dachten in die tijd door God te zijn uitverkoren. Per slot van rekening was onze eigen koningin Wilhelmina, als we biograaf Fasseur mogen geloven, ook niet een van de gemakkelijksten. Toch zou niemand haar een psychisch geval willen noemen.

Mede gelet op het verschil tussen wat Wilhelm allemaal verklaarde en wat hij in werkelijkheid deed (ik hoop daar in een ander artikel op te kunnen ingaan) en ondanks zijn duidelijk ook aanwezige negatieve karaktertrekken, moet toch worden vastgesteld, dat er geen betrouwbare aanwijzingen zijn die de bewering ondersteunen dat Wilhelm als gevolg van psychische mankementen niet geschikt was om zijn functie van keizer van het Duitse Rijk uit te oefenen.

Conclusie

Er is geen enkel medisch bewijs of specifieke psychiatrische diagnose dat Wilhelm, als gevolg van zijn moeizame geboorte, hersenletsel heeft opgelopen, in elk geval geen hersenletsel dat invloed heeft gehad op zijn intellectuele of psychische functies. Zijn mismaakte en niet goed functionerende linkerarm is het gevolg geweest van een beschadiging aan de zenuwen en spieren tijdens de geboorte, een strikt technisch mankement derhalve.¹⁴

De intellectuele capaciteiten die de keizer aan de dag legde, zowel in zijn jeugd als later, maken eveneens duidelijk dat er van hersenletsel met gevolgen voor zijn functioneren geen sprake kan zijn geweest.

Wel is duidelijk geworden dat Wilhelm's karakter sterk beïnvloed is geweest door zijn opvoeding. Ook heeft hij enkele malen aan ernstige depressies geleden (in 1908 en bij de dood van zijn vrouw in 1921) maar dat betekent niet dat hij daarom manisch depressief was zoals door sommigen is beweerd.

Wilhelm was zeker ijdel, soms hyperactief, niet altijd evenwichtig en hij kon ongelooflijk tactloos zijn. Dat maakte het werken met hem niet altijd even gemakkelijk. Maar dat alles leidt niet tot gerechtvaardiging van de diagnose: keizer met psychiatrische aandoeningen. Ik kan dan ook niet anders dan tot de conclusie komen dat het eventueel niet functioneren van de keizer gedurende zijn regering (als dat al zo is geweest) beslist niet vanuit geestelijk onvermogen verklaard kan worden. Zijn critici hebben bij hun negatieve oordeel dan ook zeker de

vereiste objectiviteit uit het oog verloren.

Ik realiseer me ten volle dat het een ijdele hoop is om te verwachten dat de mythetvorming over de voormalige Duitse keizer in slechts 3500 woorden ontzenuwd kan worden. Daarvoor is veel meer nodig. Toch hoop ik mijn lezers tot nadenken te kunnen stemmen door het gebruik van een kleine variant op de woorden van de Amerikaanse hoogleraar John W. Burgess: 'De geallieerden creëerden een nachtmerrie en gaven die de gedaante van Wilhelm II'.

Het is echter de vraag, of het ook vandaag de dag nog steeds zinloos moet worden geacht iets te zijner verdediging aan te voeren.

Noten

1. Luigi Albertini, *The Origins of the World War*, vol 1, 160.
2. Thomas A. Kohut, *Wilhelm II and the Germans*, 250. e.v.
3. D.J. Goodspeed, *The German Wars 1914-1945*, 34.
4. C. Clark, op.cit., 20-21.
5. John C. Röhl, *The Kaiser and his Court*, 20, 21.
6. *New York Times Current History*, Vol.1, 507 e.v.
7. Adm. Muller, *Der Kaiser*, 29.
8. A. Dugdale, *The Growing Antagonism*.
9. J.J.H. Andriessen, *De andere waarheid*, 76-77.
10. B. Kraft, *Lord Haldanes zending naar Berlijn in 1912*, 230.
11. M.M. Butler in de *New York Times*, 8 juni 1913.
12. C. Taft in de *New York Times*, 6 en 8 juni 1913.
13. M. Nintsjtsj, *La crise Bosniague 1908-1909*, quote door Siccama, 50.
14. Von Bülow, *Memoires*, Vol.1, 348 en C. Clark, op.cit., 86.
15. J. van de Kiste, *Wilhelm II, Germany's last Emperor*.

De spotprenten bij dit artikel staan op prentbriefkaarten.

Uit de collectie van Paul Brinkman.

Een luxueuze gevangenis

Negenenvijftig wagons, zoveel spoorweg-materieel was er nodig om zijn bezittingen te vervoeren naar een nieuwe woonplaats. En zijn onderkomen was bij lange na niet groot genoeg om het allemaal kwijt te kunnen. Gelukkig maar, want de protserige indruk, die het gedeelte van de inventaris maakt dat wel te zien is, stemt al weëg genoeg. Dat neemt echter niet weg dat een bezoek aan het ballingsoord van de laatste keizer van Duitsland, Wilhelm II, in het Utrechtse Doorn zeker de moeite waard is.

De voorgeschiedenis is bekend: in het Belgische Spa krijgt Wilhelm op 9 november 1918 van een van zijn maarschalken, Von Hindenburg, te horen dat zijn positie onhoudbaar is geworden. In Berlijn is de republiek uitgeroepen en de legerleiding is van mening dat de man van wie men zei dat 'hij de bruid wilde zijn op iedere bruiloft en het lijk op elke begrafenis' beter zijn heil kon zoeken in het buitenland.

Veel keus had de keizer niet. In een aantal landen werd Wilhelm II (1859-1941) gezien als een oorlogsmisdadiger, die niet meer of minder verdiende dan de strop. 'Hang the Kaiser', schreeuwde zelfs de kop van een Engelse krant.

En zo meldde zich aan de grens bij het Limburgse Eijsden een wel zeer hooggeplaatste asielzoeker met een wel zeer nederig verzoek: de entree in een land waarvan hij, in een koninklijk onderonsje met zijn nichtje Wilhelmina, eens had gezegd dat het maar beter kon samengaan met het Keizerrijk.

Aanvankelijk was hij te gast in Amerongen, maar vanaf 1920 beschikte hij over zijn eigen domein in Doorn, waar hij leefde in een wereld waar menig een hem voorhiel dat eens een terugkeer naar Duitsland mogelijk was. Hij overleed echter in Nederland en werd in een bescheiden mausoleum in zijn eigen tuin begraven. Volgens zijn laatste wil mag zijn stoffelijk overschot pas weer naar Duitsland worden overgebracht, als daar de monarchie is hersteld.

Vernielzucht

Via een poortgebouw betreedt men een immense tuin die is aangelegd in Engelse landschapstijl. Hier verheffen zich de majestueuze eiken en beuken welke de kaal-slag, die de keizer tijdens zijn verblijf aanrichtte, hebben overleefd. Het omzagen van bomen leek hem namelijk een uitstekende

lichaamsoefening. Dat was natuurlijk ook zo, maar het dreef de plaatselijke boswachter wel tot wanhoop. Naast het mausoleum vinden we in de tuin ook nog de graven van de honden, die hem tijdens zijn verblijf gezelschap hebben gehouden, alsmede het rosarium dat de keizer, misschien wel ter compensatie van zijn vernielzucht, de bevolking van Doorn ten geschenke deed. Het heette, heel verrassend, 'Kaiser Wilhelm Rosarium'.

Volgens de overlevering werd de majesteit ter plaatste op handen gedragen. Gezien 'Neerlands geestesmerk' zal dat vooral wel iets te maken hebben gehad met de stimulatie van de regionale economie die zo'n betrekkelijk grote hofhouding met zich meebracht.

Eenmaal binnen wordt je onwillekeurig overvallen door het gevoel dat je indringer bent in iemands privé-vertrekken en dat je de voormalige 'Admiraal van de Atlantische Oceaan' zo tegen het lijf kan lopen.

Je passeert een welgedekte tafel waarvan menig gast met een knorrende maag weer opstond. De keizer was namelijk een zeer bescheiden eter. Als hij geen trek had liet hij de opgediende spijsen onmiddellijk weer van tafel halen, zodat gasten met een gezonde spijsvertering in het hotel tegenover het paleis hun schade moesten inhalen.

Opvallend is ook de kast met uniformen, waarvan slechts een fractie is te bewonderen. Zoals in het artikel over Wilhelm II hiervoor is te lezen, leidde dat maar al te vaak tot de conclusie dat hij uniformgek was, maar dat is te gemakkelijk. Elk Duits regiment bezat een eigen tenue en als Wilhelm zo'n legeronderdeel bezocht, droeg hij vanzelfsprekend het bijpassende toilet. De bezoeker moet wel acht slaan op de korte linkermouwen. Die herinneren eraan dat Wilhelm ter wereld kwam na een uiterst moeizame bevalling, waarbij voor het leven van zowel moeder als kind werd gevreesd. Het had tot gevolg dat hij zijn leven lang heeft getoed met een gehandicapte linkerarm, die bovendien niet volgroeid raakte. De gids kan indringend vertellen over de diverse, uiterst pijnlijke, therapieën die op de jonge monarch zijn uitgeprobeerd.

Zadel als zetel

Een beetje lachwekkend is de studeerkamer en dan vooral de 'bureaustoel'. Die was namelijk gemaakt van een paardenzadel teneinde de majesteit te dwingen tot een

Kasteel Huis Doorn

Langbroekerweg 10

Openingstijden: Van 15 maart tot en met 31 oktober: Di t/m Za van 10.00 - 17.00 uur. Zondag van 13.00-17.00 uur. Entree € 5,- per persoon, kinderen van 6-15 jaar € 1,-.

Met museumjaarkaart gratis

correcte zithouding. Zijn Spartaanse levenshouding, die zo vroeg in zijn leven begon, heeft hij dus nooit losgelaten. Verder is ons een inkijkje vergund in de badkamer, het toilet, de keuken en zelfs de slaapkamer van het imperiale echtpaar.

In de salon moet je moeite doen de schemerlamp van Delfts aardewerk niet omver te lopen. Het is een geschenk van Koningin Wilhelmina, die overigens nooit in Doorn op bezoek is geweest. Zij duldde slechts de aanwezigheid van de uitgeweken vorst in Nederland, die overigens ook de titel van Prins van Oranje mocht voeren. De koningin nam hem zijn vlucht uit zijn vaderland namelijk zeer kwalijk: een echte keizer liet zijn volk niet in de steek. Zoals wij weten liet Wilhelmina in de meidagen van 1940 zien hoe het wel moest.

Overigens zou zij - naar verluidt - na de oorlog de bewuste lamp hebben teruggeëist. Dat is dus niet gelukt. En dat had vooral te maken met het feit dat Huis Doorn, inclusief de inventaris, in die tijd als vijandelijk vermogen door de Nederlandse staat werd geconfisqueerd. Zijn voorname bewoner was toen al overleden. Op 1 maart 1941 werd Wilhelm namelijk tijdens het houtzagen getroffen door een beroerte. Na een tijdelijke vooruitgang volgde een terugslag. Op 4 juni overleed de voormalige Duitse keizer en koning van Pruisen op tweëntachtigjarige leeftijd.

Ondanks zijn verzoek om een eenvoudige plichtigheid werd de begrafenis een militaire aangelegenheid waarbij de Duitse bezetter toonde dat hiermee een oude orde was heengegaan en daarvoor een nieuwe in de plaats was gekomen.

Huis Doorn biedt ons de gelegenheid nog even in dat tijdperk te dwalen. Ik zou zeggen: neem die gelegenheid te baat, al was het alleen maar voor die vele tientallen vrijwilligers die er zoveel tijd en energie in steken.

Ger van der Drift

Recente literatuur voor de les

De docent geschiedenis die de Eerste Wereldoorlog in zijn programma heeft, vraagt zich intussen wellicht af hoe hij/zij zich gedegen kan voorbereiden om goed beslagen ten ijs te komen. Welke keuze maak je uit de overstelpende hoeveelheid literatuur over dit onderwerp? Op deze vraag is natuurlijk geen eenduidig antwoord te geven. De selectie van de boeken die in dit artikel ter sprake komen is toevallig en subjectief. Daar ben ik me terdege van bewust. Tijdens mijn studie waren het vooral de boeken van Taylor, Ritter, Fischer en Hillgruber die volop in de belangstelling stonden en ook nu nog steeds het lezen waard zijn. In dit artikel wil ik me echter vooral beperken tot publicaties van recentere datum.

De belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog, met zijn zinloze en stompzinige afslachting van miljoenen mensen, is in Nederland in de afgelopen jaren sterk gegroeid. Decennia lang ontnam de Tweede Wereldoorlog veel Nederlanders in belangrijke mate het zicht op wat zich in het begin van de twintigste eeuw in Europa afspeelde. Daar is nu duidelijk verandering in gekomen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de georganiseerde reizen naar de musea en slagvelden (of slachtevelden) van Verdun en Ieper. Het aantal boeken dat verschijnt over de Grote Oorlog is de laatste jaren enorm gestegen.

Jan van Tongeren is oud-docent geschiedenis van het Kalsbeek College in Woerden.

Geschiedenisonderwijs en WO I

De Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog (ssew) stelt zich als doel meer aandacht te vestigen op de geschiedenis van 'de Grote Oorlog'. Ze organiseert onder meer lezingen en een jaarlijkse studiedag. De voorzitter van de Stichting, Hans Andriessen, vormt met Martin Ros en Perry Pierik de hoofdredactie van *De Grote Oorlog, kroniek 1914-1918*. Van deze kroniek zijn tot nu toe zeven delen verschenen. Elk van de delen bevat een aantal essays over de verschrikkelijke oorlog, waarin Nederland dan wel niet rechtstreeks betrokken was, maar die ook op ons land grote invloed heeft uitgeoefend. Daarbij kan men denken aan de toename van overheids-taken gedurende die oorlogsjaren. Dat had weer consequenties voor de verhouding tussen de overheid en de maatschappij.

Als voorbeelden van de essays wil ik 'De Eerste Wereldoorlog in het geschiedenisonderwijs van Nederland' (in deel 5) van Paul Jongebreur en 'Karl Kautsky en de Eerste Wereldoorlog' (in deel 3) van Hans Andriessen noemen.

Jongebreur geeft ons in zijn artikel een beeld van het geschiedenisonderwijs in Nederland. Hij wijst erop dat de Grote Oorlog nooit aan de beurt geweest is op het centraal schriftelijk examen geschiedenis en gaat uitvoerig in op gevoelens van onbehagen onder veel geschiedenisdocenten die zich verwant voelen aan Prof.dr. A.Th. van Deursen die van mening is dat het geschiedenisonderwijs is verworden tot een soort historische vaardigheidskunde 'die totaal onge-schikt is om iemand enig benul van geschiedenis te schenken'. Jongebreur bespreekt ook een aantal

(moderne en minder moderne) geschiedenismethoden met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog. Daarbij deed het me deugd dat het oude *Speurtocht door de eeuwen 4* van C. Offringa genoemd wordt als een gedegen leerboek. Dit boek en *Mensen en Machten* van Adang en Vercauteren heb ik in de afgelopen jaren vaak gebruikt om leerlingen te voorzien van noodzakelijke informatie die in de huidige methoden niet voldoende aanwezig is of zelfs ontbreekt.

De schuldvraag

Andriessen schreef zijn artikel als reactie op de inleiding door Prof.dr. Bart Tromp in *Hoe de Oorlog ontstond* van Karl Kautsky. Dit boek verscheen in 2001 en is een vertaling van *Wie der Weltkrieg entstand. Dargestellt nach dem Aktenmaterial des Deutschen Auswärtigen Amtes* (Berlin 1919).

Andriessen bestrijdt in zijn artikel op overtuigende wijze de opvatting van Tromp dat 'overigens nooit is aange-toond of aannemelijk gemaakt dat de Servische regering van tevoren wist van de moordaanslag'.

Andriessen en Tromp verschillen ook van mening over de these van Fischer. Fritz Fischer schreef in 1961 *Griff nach der Weltmacht*. In dit boek verwierp hij de sinds het begin van de jaren dertig overheersende interpretatie waarin het uitbreken van de oorlog werd beschouwd als de gezamenlijke verantwoordelijkheid van alle betrokken grote mogendheden. Fischer betoogde, dat het Duitse Rijk willens en wetens op oorlog heeft aangestuurd.

Tromp trekt in de inleiding op het boek van Kautsky de conclusie, dat de Fisher-these onder historici vrij algemeen aanvaard is. Andriessen acht dit niet juist. Hij beklemtoont dat de Fischer-discussie nog steeds aan de gang is en dat intussen duidelijk is, dat bepaalde opvattingen van Fischer niet juist zijn gebleken. Ook over de betekenis van het hele systeem van allianties aan de vooravond van de oorlog en de mobilisatie verschillen Tromp en Andriessen van mening.

De marxistische theoreticus Karl Kautsky beperkt zich niet tot de stelling dat het imperialisme van de grote mogendheden onherroepelijk tot militarisme en oorlog moet leiden. Volgens Kautsky zijn er twee factoren te noemen, die het Duitse Rijk ertoe voorbestemden de Eerste Wereldoorlog te veroorzaken. De eerste was – na het ontslag van Bismarck – de overgang van Realpolitik naar Weltpolitik, hetgeen onder meer leidde tot een tegen Groot-Brittannië gerichte vlootpolitiek. De tweede factor was dat de Duitse regering Oostenrijk-Hongarije herhaaldelijk verzekerde van politieke en militaire steun in het bestrijden van het nationalisme op de Balkan.

Continuïteit?

In het eerste deel van zijn alom geprezen biografie *Hitler 1889-1936: Hoogmoed* gaat Ian Kershaw in hoofdstuk 3 uitvoerig in op de situatie in het Duitse Rijk vlak vóór de Eerste Wereldoorlog. Het agressieve karakter van het Duitse nationalisme had volgens Kershaw veel te maken met irrationele angsten voor zowel interne als externe vijanden. Duitsland vertoonde een aantal vervelende eigenschappen maar, aldus Kershaw: 'De gebeurtenissen onder Hitler lagen niet in het keizerlijke Duitsland besloten. Die waren onvoorstelbaar zonder de Eerste Wereldoorlog en wat daarop volgde'.

In *Deutsche Gesellschaftsgeschichte: 1914-1949* van Hans Ulrich Wehler komen we een heel ander verhaal tegen. Wehler ziet Hitler wel als een product van de Duitse geschiedenis, omdat binnen die geschiedenis de voorwaarden werden geschapen voor de charismatische heerschappij van een dictator. Wehler maakt duidelijk dat er gedurende de periode 1914-1918 niet slechts sprake was van radicale breuken. Er was ook continuïteit. Een voorbeeld daarvan is het radicale nationalisme tijdens het keizerrijk. In de Eerste Wereldoorlog manifesteerde dat nationalisme zich in het Duitse streven om Europa te beheersen en Oost-Europa te germaniseren. Dat verlangen verdween niet na de nederlaag in 1918. Als andere continuïteitsstromen ziet

Wehler het antimarxisme en het antisemitisme bij rechts en de invloed van de traditionele Duitse machtselite.

Het definitieve verhaal?

De hoogleraar militaire geschiedenis John Keegan is de schrijver van *De Eerste Wereldoorlog 1914-1918*.

Dit geweldige boek kan ik iedereen aanbevelen. Het is van het begin tot het eind een meeslepend werk. Keegan stelt dat de mate van voorkennis van het complot (de moord in Sarajevo) die aan de Servische regering wordt toegeschreven nooit is vastgesteld. Wat dat betreft komen de standpunten van Keegan en Tromp overeen.

Keegan vraagt zich ook af wat er gebeurd zou zijn als Oostenrijk-Hongarije 'zijn dynastieke woede en oprecht geloof in de schuld van Servië had uitgebazuind en dadelijk had toegeslagen'. Wellicht zou de interventie van buiten dan achterwege gebleven zijn.

Keegan geeft een boeiend beeld van de Duitse opmars in België. De Duitsers verwachtten een vrije doortocht, maar die kregen ze niet. De Belgen verdedigden zich taai. De forten bij Luik en Namen waren de modernste van Europa en niet gemakkelijk in te nemen.

De Duitsers gingen zich te buiten aan gruweldaden zoals het platbranden van dorpen en het doden van burgers. Deze activiteiten dienden geen enkel militair doel. Keegan spreekt over 'de verkrachting van België'. In Leuven werd drie dagen lang brand gesticht en geplunderd. Honderden gebouwen werden verwoest. De universiteitsbibliotheek brandde uit.

Hoe in het noorden van Frankrijk de oorlog eind 1914 kwam vast te zitten en er een 750 kilometer lange linie loopgraven van de Noordzee tot aan de Zwitserse grens ontstond, wordt glashelder door Keegan beschreven. Ook voor het verdere verloop van de oorlog kan men uitstekend bij hem terecht.

Een verhaal apart

Even enthousiast ben ik over *De Eerste Wereldoorlog* van Hew Strachan. Hoewel het boek soms wat te gecomprimeerd overkomt, is het lezen ervan een verrassende ervaring. Strachan durft het aan gevestigde meningen ter discussie te stellen en nieuwe inzichten naar voren te brengen. In het vierde hoofdstuk, getiteld Jihad, zet hij uiteen hoe de Duitse strategie gericht was op het doen losbreken van een wereldwijde strijd. Die strijd moest gericht zijn op de aantasting van het Britse wereldrijk, waardoor de status-quo in de wereld zou worden ondermijnd. Pogingen om een islamitische Jihad te ontketenen lukten echter niet.

Van een eenduidige Duitse oorlogsschuld wil Strachan niets weten. Wat de schuld betreft wijst hij eerder richting de Donaumonarchie. Naar zijn mening was het geen oorlog zonder doel. De oorlog ging over belangrijke waarden die hun uitdrukking vonden in natie en nationalisme.

Strachan wekt misschien een beetje de indruk een dwarsligger te zijn. Die indruk is echter niet juist, omdat hij zijn uitgesproken opvattingen steeds met sterke argumenten staft.

Ik wil hier nog even wijzen op *De Eerste Wereldoorlog* van de Amerikaan Andy Wiest. De tekst van dit boek is vlot leesbaar maar vergeleken met de werken van Keegan en Strachan nogal oppervlakkig. Wat het boek toch aantrekkelijk maakt zijn de foto's, tekeningen en kaarten die leerlingen zeker boeien.

Oorlog en individu.

Als we de leerlingen met persoonlijke belevenissen van militairen en burgers in aanraking willen laten komen is er óók wat dat betreft aan goede boeken geen gebrek. Ik noem hier slechts een viertal.

De Oorlogsdagboeken van Louis Barthas 1914-1918 geven een getuigenis van het werkelijke leven aan het front. De waanzin en zinloosheid van de loopgravenoorlog wordt door een eenvoudige tonnenmaker uit Zuid-Frankrijk meedogenloos aan de kaak gesteld. (vergelijk dit met de opvatting van Strachan!).

De stijl van schrijven van Barthas is niet geweldig, maar wat het boek zo uniek maakt is dat we te maken hebben met het zeer authentieke verhaal van een gewone frontsoldaat. De inleiding van *De Oorlogsdagboeken* – geschreven door C. Brants – heb ik zelf regelmatig gebruikt om de leerlingen in de bovenbouw zelfstandig te laten lezen.

Het verhaal van een Duitser 1914-1933 van Sebastian Haffner is een heel bijzonder boek. Haffner is zeven jaar als de oorlog uitbreekt. Hoe heeft hij de oorlog als kind ervaren?

De kleine Haffner wachtte, zoals zoveel Duitsers, op de eindoverwinning die voor hem ongeveer zou zijn als 'wat voor vrome christenen het laatste oordeel en de verrijzenis des vleses is'.

Wat was de schok van de Duitse nederlaag hevig voor de toen elfjarige jongen. Haffner schrijft: 'Ik geloof met name niet dat het verdriet van korporaal Hitler heviger kan zijn geweest.'

De eerste veertig bladzijden van het boek van Haffner geven een indringende beschrijving van de reacties van Duitsers op een oorlog die zich ver van hun bed afspeelde.

Vergeten stemmen uit de Grote Oorlog van Max Arthur is een boek vol schokkende verhalen van militairen, verpleegsters, arbeidsters en schoolkinderen uit Duitsland, Frankrijk en Engeland. De levendigheid, de echtheid en de wreedheid leiden ertoe dat je het boek bijna niet met droge ogen kunt lezen. Maar er is af en toe ook sprake van humor.

Voor leerlingen lijken me deze persoonlijke verhalen van mensen, die de ellende van de oorlog hebben ervaren en mer de daaraan verbonden traumatische ervaringen moesten verder leven, bijzonder waardevol.

In *Zacht en eervol* van Leo van Bergen wordt in vijf hoofdstukken (1 Strijd, 2 Lichaam, 3 Geest, 4 Hulp en 5 Dood) beschreven wat militairen tijdens de Eerste Wereldoorlog hebben ervaren aan onmenselijkheid. Van Bergen wijst er in het voorwoord van zijn boek op dat de soldaten niet alleen maar slachtoffers

waren: 'daar het schot nu eenmaal vooraf gaat aan de wond'. En even verder: 'Zij werden niet alleen verwond en gedood, zij verwonden en doodden ook zelf, en zeker niet altijd met pijn in het hart.'

Van Bergen maakt veel gebruik van citaten. In het eerste hoofdstuk over het verloop van de oorlog laat hij een Franse kapitein aan het woord over de strijd bij Verdun in 1916. Deze zegt: 'Ik ben weergekeerd van de hardste beproeving die ik ooit heb gezien. Vier dagen en nachten – zessenegentig uur – de laatste twee dagen in ijsachtige modder – onder vreselijk vuur, zonder enige beschutting behalve de smalle loopgraaf, die zelfs nog te breed leek. [...] Ik arriveerde met 175 man, ik kwam terug met 34, verschillende half krankzinnig.'

In het boek wordt ook uitgebreid ingegaan op ziektes, verwondingen, trauma's en hulpverlening. Van Bergen vertelt op een boeiende wijze en de door hem gekozen citaten ondersteunen zijn betoog voortreffelijk.

Ten slotte

Het aantal beschikbare uren voor het vak geschiedenis is in de afgelopen vijftien jaren fors afgenomen en de docent moet woekeren met de tijd. Wat de Eerste Wereldoorlog betreft heb ik me er echter nooit van laten weerhouden meer tijd te gebruiken dan volgens de gangbare methoden de bedoeling was, ook al vergde dat aanpassing van de planning. Het belang van deze oorlog is de blijvende invloed die ze heeft gehad op mensen die in de daaropvolgende decennia het politieke en culturele leven in Europa bepaalden. Daarom moet aan de Eerste Wereldoorlog veel aandacht worden besteed, zeker in het onderwijs.

FRANSE POPULAIR-WETENSCHAPPELIJKE TIJDSCHRIFTEN

Lezen voor de tent

Bijna iedere Nederlander op vakantie in Frankrijk is daar wel eens in een kiosk voor kranten en tijdschriften geweest. Eerst even naar de bakker en daarna een krant kopen – een Nederlandse of een Franse. Wie om zich heen kijkt, zal zien dat er in vergelijking met een Nederlandse kiosk veel meer tijdschriften over jagen en vissen zijn, maar ook over geschiedenis. Een collega met een huis in een dorpje van 1100 inwoners in de buurt van Limoges, telde er tot zijn verbazing wel vijftien – met namen als *Historia*, *L'Histoire*, *Histoire & Patrimoine*, *Les Grands Mystères de l'histoire* en *Moyen Âge*. Zelf heb ik er in de stationskiosk van Châteauroux – een niet al te grote stad – ruim twintig geteld.

Geschiedenis in Frankrijk

Als je in Frankrijk bent, zie je al gauw dat op ieder dorpsplein wel een herinneringsteken aan de Eerste en/of Tweede Wereldoorlog te vinden is. Marc Chavannes, jarenlang correspondent in Frankrijk voor NRC Handelsblad en auteur van *Frankrijk achter de schermen* (Amsterdam 2000) vermeldt dat de meeste ambitieuze politici lijvige biografieën hebben geschreven en dat het van goede smaak getuigt om in een beschaafde discussie historische verwijzingen te gebruiken. De televisiezender TF1 meldde op haar website dat geschiedenis een van de passies van de

Fransen is. Bijna 70% van de Fransen geeft aan zeer geïnteresseerd te zijn in geschiedenis, 84% in films over geschiedenis, 68% in oorlogsfilms, en 62% in historische tijdschriften. De zender besteedt dan ook dagelijks aandacht aan historische onderwerpen. In april/mei 2005 kwamen de val van Berlijn, de dood van Mussolini, de zelfmoord van Hitler en de dood van Roosevelt aan de orde. In juni het feit dat Lawrence of Arabia 70 jaar dood is en dat 100 jaar geleden Greta Garbo werd geboren.

Iedere zondag presenteert Jacques Legros op TF1 om 17.50 uur 'Le journal de L'Histoire'. Tijdens de uitzending van 22 mei j.l. stond België in de aandacht. Er werden boeken over België besproken, er was een discussie met o.a. de ambassadeur van België in Frankrijk over 'La Belgique existe-t-elle?' en aandacht voor tentoonstellingen over Belgische onderwerpen (bijvoorbeeld de geruchtmakende expositie over de kolonisatie van de Congo). En daarnaast is er sinds 2 april j.l. 'Ils ont fait l'Histoire' – een programma over biografieën van beroemde personen.

Dat er een grote markt voor geschiedenis moet zijn, blijkt uit de talloze reclames voor andere historische tijdschriften, voor stripboeken over historische onderwerpen, voor boe-

ken, dvd's én de aankondiging van nieuwe historische tijdschriften.

Wat kunt u verwachten van die tijdschriften?

Het is natuurlijk ondoenlijk om in dit bestek zo'n vijftien, twintig bladen te bespreken. We beperken ons derhalve tot recente nummers van vijf tijdschriften: *La Nouvelle Revue d'Histoire*, *Historia*, *Moyen Âge*, *L'Histoire* en *Les Temps Médiévaux*.

L'Histoire heeft wel wat van *Spiegel Historiael*, zeggen mensen die beide bladen lezen. Het blad trekt veel lezers en goede auteurs. Het verschijnt maandelijks en kost € 8,30, als u het thuis, in Nederland, bezorgd wilt krijgen. Het meinummer bevat de gebruikelijke rubrieken: Actualité, Dossier en Recherche.

In Actualité komt in dit nummer onder andere de vraag aan de orde of het nodig was om Hiroshima te bombarderen. Het Dossier (32-55) handelt over de Palestijnen (het leven in Gaza, toen het nog Engels mandaatgebied was, en over het mysterie Arafat). In Recherche artikelen over Trafalgar, de Languedoc en Soissons. Het tijdschrift heeft een aardige website: www.histoire.presse.fr. Naast het maandelijks verschijnende nummer geeft *L'Histoire* vier keer per jaar een aflevering van 'Les collecti-

ons de l'histoire" uit, waarbij een heel tijdschrift is gewijd aan één thema. In juni 2005 verschijnt nummer 27 in deze serie, 'Les grandes batailles de la gauche. De Jaurès à Mitterrand'.

Historia is een van de oudste historische tijdschriften. Gesticht in 1909 en april j.l. toe aan nummer 700. Het blad komt maandelijks uit. Er is ook nog *Historia Thématique*, dat zes keer per jaar uitkomt. Het bestaan van deze thematische *Historia* verklaart waarschijnlijk de opzet van het maandelijks blad zelf, waarin veel aandacht is voor nieuws en nieuwtjes, een flink aantal korte artikelen over uiteenlopende onderwerpen. Nummer 700 is een spécial: ruim veertig pagina's worden gewijd aan 'ces grands hommes qui ont fait l'histoire'. Deze groten worden onderverdeeld in zeven categorieën: de sterren, de politici, de geestelijk leiders, de wetenschappers, de artiesten, de reizigers en de veroveraars. In iedere categorie worden zes groten beschreven. De top drie: 1. Napoleon, 2. Charles de Gaulle en 3. Lodewijk XIV. Het blad komt wat rommelig over, met minder diepgang dan andere tijdschriften. Maar dat zal ook door de opzet komen: meer nieuwsbladachtig. *Historia* kost in de losse verkoop € 4,60, een abonnement € 45.

Moyen Âge is een luxe uitgegeven blad, op mooi glanzend papier en met zeer veel illustraties in kleur. Het blad bestaat al meer dan honderd jaar en geldt als zeer respectabel. Bekende historici publiceren hierin. Het mei-juni nummer van 2005 telt 92 pagina's. Het bevat een aantal langere (8 pagina's) artikelen over

slagers en slagerijen in de Middeleeuwen, over de muurschilderingen van de kapel van Saint-Sébastien de Lanslevillard, en over plaatsen waar van alles te zien is (Carentan b.v.). De artikelen zijn prachtig en deskundig geïllustreerd, zijn geannoteerd, soms gedetailleerd en vragen daardoor enige kennis van de onderwerpen. Kleinere stukken gaan over meubels, ramen, belegeringswerktuigen. Verder boek aankondigingen, recepten en een agenda van belangrijke tentoonstellingen e.d. die er aan komen.

Moyen Âge kost € 5,50 per nummer, een abonnement € 25,50, voor het buitenland (6 nummers) € 28,50.

La Nouvelle Revue d'Histoire (NRH) verschijnt 6 keer per jaar. Losse nummers kosten € 6,-, een abonnement € 32,-. Nummer 18, het mei-juni-nummer van dit jaar, telt 66 bladzijden. Naast nieuws en een boekenrubriek bevat het tijdschrift een interview met een Ruslanddeskundige, een aantal korte artikelen over uiteenlopende onderwerpen als Stonehenge, Iers nationalisme en de val van Constantinopel en een 'Dossier'. Dit dossier gaat over het einde van de Tweede Wereldoorlog, in twaalf korte artikelen, o.a. van Ernst Nolte. NRH heeft de naam nogal rechts te zijn. Een ingezonden brief van de ambassadeur van Turkije over de inhoud en teneur van artikelen over Turkije en de Turkse geschiedenis duiden hier ook op.

Les Temps Médiévaux is wat minder luxe uitgegeven. In nr. 19, april-mei 2005, o.a. een lang artikel (16 pagina's) van prof. Jacques Heers over de val van Constantinopel. Het is een samenvatting van zijn elders in het tijdschrift aangekondigde boek ("A lire de route urgence", roept de uitgever). Verder ondermeer artikelen over de kinderkrusocht, het jaar 1000, Lorenzo il Magnifico, de kruisboog en een regionale attractie (het kasteel van Gisors).

Waarom hebben Fransen zoveel belangstelling voor geschiedenis?

Dat er zoveel aandacht besteed wordt aan de wereldoorlogen, en dan met name aan de eerste is begrijpe-

lijk. De enorme verwoestingen – menselijk, materieel en moreel – hebben diepe sporen nagelaten. Dat verklaart in de ogen van Chavannes de hang naar 'grootheid van de Franse natie', de beleden liefde voor de Franse taal en het korte metten maken met de onafhankelijkheidsdrang van een aantal regio's – die daarmee het *territoire nationale* dreigen aan te tasten.

Maar dat is niet alles, aldus Chavannes. Want 'de geschiedenis voedt van oudsher Frankrijks nationale zielenleven'.

In de *Volkskrant* van 14 maart j.l. schrijft Fokke Obbema dat de 'Fransen (zich) laven aan de geschiedenis'. Met name hun eigen geschiedenis, want 'wij zien onszelf graag als de motor van de geschiedenis van de mensheid'.

Toch waren er historici die bang waren dat de Fransen hun geschiedenis zouden vergeten. Met zijn *Les lieux de mémoire* (7 delen) heeft Pierre Nora in de jaren tachtig en negentig fors bijgedragen aan het opwekken van de belangstelling voor de Franse geschiedenis. Aan bod komen grote momenten, groten monumenten, feestelijke gebeurtenissen, eet- en drinkgewoonten, beroemde mannen als Napoleon en Victor Hugo, en beroemde plaatsen als Lascaux, Vézelay, Versailles.

Tot slot

Onderwijs en opvoeding hebben altijd een belangrijke rol gespeeld in de kijk van Fransen op de geschiedenis. Daar wordt hen geleerd wie de grote mannen uit de geschiedenis zijn, daar wordt het belang van de Franse natie geleerd. Er is keuze genoeg in de kiosk, probeer eens wat uit – de tijdschriften zijn over het algemeen vrij gemakkelijk te lezen en dus ook geschikt voor bij het zwembad, het strand, voor de tent etcetera.

Wim Rongen

Met dank aan Nathalie Lagoutte en Henk Botter. ■

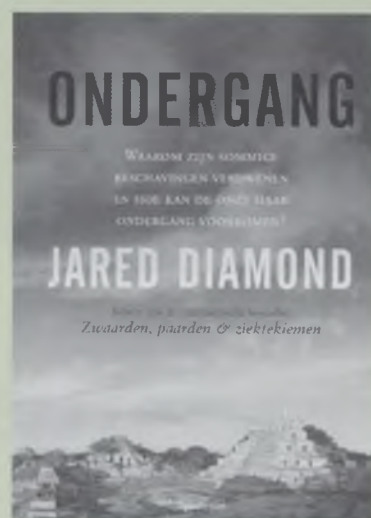

ZOJUIST VERSCHENEN

Charles Groenhuijsen was dertien jaar correspondent voor de NOS in Washington. In *Amerikanen zijn niet gek* kijkt hij terug op de jaren in zijn 'tweede vaderland' en probeert daarbij de vraag te beantwoorden wie die Amerikanen die we allemaal zeggen te kennen, nu werkelijk zijn. Balans, € 16,50.

Wat spookte Nero allemaal uit voor hij keizer werd? Hoe kon het dat de weinig charmante Hendrik VIII zes vrouwen wist te strikken voor het huwelijk? En wat was nu werkelijk zo groots aan Peter, Catharina, Frederik en Alexander de Grote. In *Verval en ondergang van bijna iedereen* geeft Will Cuppy het antwoord op deze vragen en nog veel meer. Bert Bakker, € 18,95.

Aantasting van het milieu, klimaatverandering, snelle bevolkingsgroei en verkeerde politieke beslissingen vormden de belangrijkste factoren voor de ondergang van culturen en zijn daarom niet de ingrediënten voor een vrolijk boek. Maar sommige beschavingen vonden een oplossing voor hun problemen en wisten zich daardoor te handhaven. Interessant: waarom zijn sommige beschavingen verdwenen en vooral – hoe kan die van ons haar ondergang voorkomen? Jared Diamond schreef *Ondergang*. Het Spectrum, € 35,75.

Over de veranderingen in de omgangsvormen tussen de seksen sinds 1890, vooral die inzake hofmakerij en seksualiteit, schreef Cas Wouters, *Seks en de seksen. Een geschiedenis van de moderne omgangsvormen*. Bij de bespreking van de eerder uitgegeven Engelstalige versie in Amerika werd het boek een prachtige aanvulling op *Het civilisatieproces* van Elias genoemd. Bert Bakker, € 30,-.

Robert O. Paxton werkte meer dan veertig jaar aan *De anatomie van het fascisme*. Hij wil laten zien dat we het fascisme niet kunnen begrijpen als we het alleen abstract bekijken. We moeten juist onderzoeken hoe de werkelijkheid was. Hij laat ook zien waarom sommige landen wel fascistisch werden en andere niet en gaat in op de vraag of het fascisme een toekomst heeft in de eenentwintigste eeuw. Bert Bakker, € 27,50.

Ernst Kossmann was voorlopig de laatste historicus die het aandurfde over de hele Nederlandse geschiedenis te schrijven. Een selectie uit het beste van zijn omvangrijke werk in *Geschiedenis is als een olifant*. Bert Bakker, € 25,-.

Geschiedenis Doordacht

Eindredactie: Harry Havekes
Arnaud Aardema, Bas van Rooijen,
Jan de Vries

Het in juni gepresenteerde *Geschiedenis Doordacht* van Arnaud Aardema, Bas van Rooijen en Jan de Vries, eindredactie Harry Havekes, is het vervolg op *Actief Historisch Denken*, dat vorig jaar verscheen. Net als in het eerste deel zijn een aantal lessen volledig uitgewerkt en voorzien van kopieerbaar leerlingenmateriaal. Hoofdstuk 2, met drie uitgewerkte lessuggesties – waaronder een mysterie en levenslijn-, is gewijd aan de Eerste Wereldoorlog. Alle materiaal is uitgetoetst op school door docenten van het vakdidactisch netwerk geschiedenis in Nijmegen. Te bestellen bij Stichting Geschiedenis, Staatsinrichting en Educatie, De Haagbeuk 6, 5831 RR Boxmeer. Email: h.havekes@ils.ru.nl

Hans Pols

NEDERLANDERS EN DE GROTE OORLOG

Rob Kammelar (samenstelling) e.a., *Het monster van de oorlog. Nederlandse liedjes en gedichten over de Eerste Wereldoorlog* (Nijgh & VanDitmar: Amsterdam 2004), 367 blz., € 22,50.

Jonge Groen, *Nederlanders in de Grote Oorlog* (Boom: Amsterdam 2004), 182 blz., € 19,50.

Chrisje en Kees Brants (tekst) en Marius van Leeuwen (fotografie), *Levende herinnering. De oorlog die nooit ophield 1914-1918* (Aprilis: Zaltbommel 2004), 184 blz., € 34,90.

Dat Nederland neutraal was tijdens de Eerste Wereldoorlog is bekend, maar dit betekende niet dat de oorlog onopgemerkt aan ons land voorbij ging. Over de effecten van de oorlog op de Nederlandse samenleving zijn twee boeiende boeken verschenen.

In een verrassende bloemlezing van Nederlandse gedichten en liedjes wordt duidelijk gemaakt dat de gruwelijke oorlog, die deels zo dichtbij werd uitgevochten, een grote invloed heeft gehad op de psyche van veel Nederlanders. *Het monster van de oorlog* is geen wetenschappelijke analyse, maar wel een fraai doorkijkje in het gevoelsleven van dichters, cabaretiërs en andere liedjesschrijvers. Teksten van Lodewijk van Deyssel, Louis Davids, Koos Speenhoff, maar ook van onbekend gebleven auteurs, verraden de diepe emoties die gevoeld werden en de hoop op vrede. De oorlog leidde in Nederland o.a. tot een sterke groei van vredes- en anti-oorlogsbewegingen, waaraan veel intellectuelen en kunstenaars deelnamen.

De meer dan 150 verzamelde dicht- en liedteksten worden in tien thema's opgesplitst; onder andere 'Oorlogsbeelden uit België en Nederland', 'Vluchtelingen en slachtoffers', 'Het monster van de oorlog', 'Soldatenleven in Nederland', 'De hoge heren', 'Zorgen van alledag' en 'Nooit meer oorlog'. Elk thema wordt voorafgegaan door een duidelijke inleiding waardoor de teksten in de juiste context gelezen kunnen worden. Daarnaast wordt ook elke tekst apart van een verhelderende toelichting voorzien.

Hoewel de meeste teksten vooral de negatieve kanten van de oorlog belichten, zijn ze niet allemaal even zwaar van toon. Er zijn ook teksten over soldaten die verliefd zijn op buitenlandse meisjes, over de mobilisatie en over smokkelhandel. Ook de experimentele dichtvorm die Theo van Doesburg toepast in zijn door de oorlog geïnspireerde gedicht *Infanterie Looppas* (1915) is de moeite waard:

'Bom Bom Bom Bom Bom
Bom Bom Bom Bom Bom

In fan terie

Rusj. rusj. rusj. rusj. rusj.
rusj. rusj. rusj. rusj. rusj.

In fan terie'

Voor de secties Nederlands en geschiedenis is *Het monster van de oorlog* een meer dan welkome en bruikbare aanvulling op het, vooral buitenlandse, literaire werk dat tijdens- of in reactie op de Eerste Wereldoorlog verscheen.

Van de hand van W.L. Penning jr. (1840-1924), gezien als voorloper van De Tachtigers, is het volgende gedicht uit 1914.

HET MONSTER

Doller dan ooit is 't monster losgebroken
En menschen worden wilde beesten;
Helsch viert het kwaad zijn gloriefeesten –
Tot de overmacht heeft rechtgesproken,
Of nieuwe vecht-stof uitgezaaid:
Vergif in de' oogst dien 't erfkroost maait.

Aan 't schaakbord peinzen de ingewijden;
En elke zet, na bede om Zegen,
Stormt zwaar 't onmondig menschdom tegen –
Dat honds gehoorzaam wie 't doet lijden,
In gruwzaam onderlingen strijd
Zijn God vraagt hoe 't zich ooit bevrijdt?

De wereld, zat van 't wederzijds beulen,
Vloekte al wat oorlog stookt in 't duister,
Uit klauwen keert ze in kooi en kluister;
Slaafsch – waar haar meesters weér gaan heulen,
Trouwloos op nieuwen krijg bedacht –
Verkropt zij 't wee en HEERSZUCHT – lacht

Naast de gedichten en liedjes die het geweld van de Eerste Wereldoorlog losmaakte in Nederland, bleken enkele personen zo onder de indruk dat zij zich als vrijwilliger aanmeldden bij een van de strijdende partijen. In ons land bestond namelijk sympathie voor zowel de Centrale mogendheden, bijvoorbeeld bij de minister-president en de opperbevelhebber van het leger, als voor de geallieerden en dan met name Frankrijk. Engeland was vanwege de

Boerenoorlog niet erg populair. De vrijwilligers waren overwegend emigranten die nog over een Nederlands paspoort beschikten of expats, die zich nauw verbonden voelden met hun gastland. Anderen hoopten door hun aanmelding op een snelle naturalisatie of lieten zich door hun omgeving pressen om te gaan vechten.

Groen vertelt in soepele stijl over de uiteenlopende belevenissen van deze oorlogsavonturiers. Onder hen ook enkele intellectuelen en kunstenaars die zich aangetrokken voelden tot de strijd, zoals de bekende schrijver/schilder Johan Fabricius en buitenland redacteur van een Franse krant Jules Hedeman. De inleiding bij elk hoofdstuk beschrijft de rol van het land in de oorlog en de stand van zaken in het jaar waarin de hoofdpersoon op het oorlogstoneel verschijnt.

Louis van Iersel, die naar Amerika emigreerde, kreeg de Medal of Honour voor zijn getoonde moed in de strijd. Als bonus ontving hij versneld het Amerikaans staatsburgerschap. Johan Fabricius (later zou hij onder andere *De scheepjongens van Bontekoe*, *Het meisje met de blauwe hoed* en *Eiland der demonen* schrijven) raakte via zijn vader in de Italiaanse Alpen verzeild, als oorlogsschilder voor het Oostenrijks-Hongaarse leger.

Hoewel hij graag wilde vechten aan het front, zag hij daar vanaf omdat het hem zijn Nederlandse staatsburgerschap zou kosten en dat wilde hij niet. Zijn tekeningen werden niet echt gewaardeerd door de legerleiding ter plekke, omdat ze te weinig propagandistisch waren. In 1918 keerde hij, na een ziekte, terug naar Nederland. In de Tweede Wereldoorlog was hij in Engeland radioverslaggever.

Hoe anders verging het de jongens Otterspoor. De familie Otterspoor emigreerde naar Australië waar de broers – Frank, John en Harry – zich in 1915 als vrijwilliger aanmeldden, trouw aan hun nieuwe vaderland. In Frankrijk waren ze in 1917 op een gegeven moment de directe tegenstanders van Adolf Hitler daar als ordonnans diende. Alleen Harry overleefde het militaire avontuur.

Verder worden in *Nederlanders in de Grote Oorlog* de belevenissen van een Nederlandse verpleegster in Antwerpen, van Nederlandse artsen in Rusland, Polen en Frankrijk, van 1400 Nederlandse vrijwilligers in het Franse Vreemdelingen Legioen (bij dit onderdeel sneuvelde Jules Hedeman in 1916 in Verdun) evenals van drie 'Hollanders' in Passendale. De meeste Nederlandse vrijwilligers overleefden de mensenetende Grote Oorlog niet, ongeacht aan welke zijde ze meevochten.

Kleine, boeiende geschiedenissen die na veel internet speurwerk tot stand zijn gekomen en 'niet dankzij de medewerking van Nederlandse historici', schrijft Groen enigszins verontwaardigd.

Zijn digitale onderzoek heeft een origineel en vlot leesbaar boek opgeleverd over Nederlanders in de Grote Oorlog, ook als blijkt dat het aantal vrijwilligers dat rechtstreeks uit Nederland kwam erg beperkt bleef. De auteur nodigt lezers uit om nieuwe (familie)gegevens aan te dragen, zodat het onderzoek naar deze avontuurlijke Nederlanders kan worden voortgezet.

Op een heel andere manier wordt er naar de Grote Oorlog gekeken in *Levende Herinnering. De oorlog die nooit ophield 1914-1918*. Van de hand van Chrisje en Kees Brants (tekst) en Marius van Leeuwen (fotografie) verscheen een prachtig fotoboek. Maar door *Levende Herinnering* alleen als geslaagd fotoboek te omschrijven doe ik geen recht aan de bijbehorende tekst. De auteurs willen meer bieden dan alleen een rijk geïllustreerde tocht langs overblijfselen en herinneringen van het Westelijk front. Zij vragen zich af hoe die oorlog, waarvan vrijwel geen deelnemers of ooggetuigen meer in leven zijn, steeds meer tot de verbeelding lijkt te spreken. We willen die oorlog niet vergeten en sterker nog, we willen er alles van weten. Wat willen we bewaren en onthouden van het verleden? Wat en hoe willen we ons dat stuk geschiedenis herinneren? Wanneer gaat herinnering over in historie?

In een aantal korte hoofdstukken staan de auteurs stil bij de manieren waarop wij omgaan met deze oorlog. In een prettig leesbare stijl, bekend uit *Velden van Weleer*, wordt stilgestaan bij de historische, emotionele en commerciële kanten van de loopgraven, begraafplaatsen, monumenten en musea. Wat te denken van de bijna religieuze ervaring van de Last Post die elke avond in leper weerklinkt in het bijzijn van vaak honderden, vooral Britse, bezoekers? En de Battlefield Tours die goede zaken doen dienen niet alleen de historie, maar ook de lokale economie. De stijlvolle foto's van bekende Grote Oorlog- iconen krijgen hierdoor vaak een dubbele lading, omdat er meer achter zit.

Naast het 'feest der herkenning' dat de foto's boden, waren de gestelde vragen voor mij aanleiding om alvast na te denken over wat Nederland in de toekomst zou willen bewaren van de eigen Grote Oorlog.

Huub Oattes

OVERZICHT

H.P. Wilmott, *Eerste Wereldoorlog* (Het Spectrum: Utrecht 2004), 319 blz., prijs € 37,95.

Met de boeken over de Eerste Wereldoorlog is al een goede bibliotheek te vullen en ieder jaar komen er weer bij. Een nieuwe uitgave moet dus echt meerwaarde hebben om haar verschijning te rechtvaardigen. Natuurlijk komt het antwoord op de schuldvrage geregeld in een andere gedaante terug en worden ieder jaar nieuwe details en nog meer kleine en grote geschiedenissen onthuld, maar hoe lezenswaardig het allemaal mag zijn, het is zeer de vraag of dat alles iets toevoegt aan het bestaande beeld. Het verloop van de strijd is bekend en we kunnen ons een voorstelling maken van het leven aan het front. We weten hoe de oorlog een einde maakte aan het blinde vertrouwen van

menigeen in de kracht van de liberale waarden en het moderne kapitalisme en dat een sfeer van individueel pessimisme, van haat en wraak tussen volken, klassen en rassen ervoor in de plaats kwam. Grote monarchieën verdwenen om plaats te maken voor vaak kleinere en instabiele republieken. Nieuwe ideologieën grepen hun kans. De oorlog veranderde het wezen van de moderne staat; de nachtwerkerstaat werd gedwongen in te grijpen in het economische leven en zich te bemoeien met het leven van zijn burgers op een schaal waarin hij dat nog nooit had gedaan.

Het aardige van het boek van Wilmott is dat al deze zaken in dit overzichtswerk ter sprake komen en zichtbaar worden gemaakt. Want naast het grote verhaal van de strijd en het leven aan het front en thuis is er ook veel aandacht voor de verhelderende details, vaak met behulp van afbeeldingen. Zo zijn van ieder van de belangrijkste partijen de

uniformstukken, de uitrusting en bewapening te zien. Kaartjes, tijdbalken en tabellen vertellen hun eigen verhaal. De hoofdrolspelers krijgen in een kadertje met foto een korte beschrijving. Datzelfde gebeurt met onderwerpen als 'U-boten', 'Het camoufleren van schepen', 'Gasaanvallen' en 'Het effect van de oorlog op de vrouwelijke bevolking'. Zo is in het kadertje 'Transporten en Rantsoenen' niet alleen te lezen hoe de rantsoenering in de verschillende landen geregeld was, maar zijn ook afbeeldingen van Franse vrouwen in de rij voor een winkel, Franse en Duitse bonkaarten en propagandaposters waarin opgeroepen wordt vooral zuinig te zijn met voedsel, te zien. Het hele boek staat vol met dit soort afbeeldingen en daarom verdient het niet alleen een plaats in de bibliotheek van de Eerste Wereldoorlog, maar ook in onze eigen boekenkast.

Hans Pols

REGEN, MODDER EN BLOED

Lynn Macdonald, *Passendale 1917* (Anthos/Manteau, Amsterdam 2004), 277 blz., € 22,93.

Als gevolg van de groeiende belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog is na *Somme 1916* nu ook Lynn Macdonalds *They Called it Passchendaele* (1978!) vertaald.

Wie op zoek is naar een strategische verhandeling over de derde slag om Ieper (augustus- november 1917), ook wel de slag om Passendale genoemd, doet er verstandig aan een ander boek te kiezen. Macdonald richt zich op het soldatenleven tijdens deze dramatische veldtocht. In dit boek staan regen, modder en bloed centraal, temidden van krankzinnige stormlopen en ongenadige beschietingen waar heldhaftigheid van soldaten en stompzinnigheid van legerleiders aan de orde van de dag zijn. Mouterij, shell-shock, gifgas, tanks en zeppelins komen aan bod in deze zeer gedetailleerde beschrijving van de slag om Passendale. Bij de verovering of het verlies van elk bosje, zandpaadje, greppel, loopgraaf of heuveltje wordt uitvoerig stilgestaan.

Macdonald kan zich dat permitteren omdat elke (kleine) gebeurtenis uit de slag een eigen stem en gezicht heeft gekregen. Zij citeert tientallen Britse (en Brits-koloniale) oud-strijders die zij in de jaren zeventig van de vorige eeuw interviewde en brengt daarmee de geschiedenis tot leven.

Die gedetailleerdheid werkt enerzijds vertragend voor wie snel wil weten wat er allemaal gebeurde, anderzijds geeft het een boeiend inzicht in de angst en onzekerheid, de boosheid en de gelatenheid waar deze jonge mannen dagelijks mee te maken hadden. Als lezer werd ik daardoor meegezogen in de verschrikkingen die zij ondergingen. Hun messcherpe observaties zijn veelzeggend. Tweede luitenant H.L. Birks, Tank Corps:

'De saillant was een groot fiasco. Ik kan niet bedenken waarom de paar leidinggevende officieren met hersens die daar waren, het maar lieten doorgaan. Ze hielpen er de Fransen mee natuurlijk, daar zat het hem in. Je weet niet wat de hogere strategie was. Maar vanuit tactisch oogpunt was het gewoon moord. Je had het Kanaal IJzer-Ieper en als je dat overstak, ging je je heel naar voelen. Je zou bijna alle hoop laten varen. En als je dan verderop kwam, kwam die afschuwelijke stank van de dood op je af. Je kon de dood echt ruiken.'

Het was zo'n gruwelijke verwoesting. Ik liep gewoon te huilen toen ik de saillant binnenkwam.'

Naast de ruime aandacht voor de persoonlijke ervaringen van de soldaten beschrijft Macdonald kort de spanning die er in de zomer van 1917 was tussen de Britse politici en de legerleiding. Premier Lloyd George wilde dat de Britse troepen Vlaanderen zouden opgeven om Italië te gaan steunen, terwijl generaal Haig's mensenverslindende tactiek was afgestemd op uitputting van de Duitse legers om daarna de Belgische badplaatsen te heroveren. Hierdoor zouden de Duitsers hun U-bootbases kwijtraken. Haig negeert de aanbevelingen van zijn eigen stafofficieren en blijft hameren op de verovering, tegen elke prijs, van Passendale. Sergeant T. Berry, The Rifle Brigade:

'We hoorden geschreeuw uit een krater die iets verderop lag. Ik ging er met twee anderen heen om te kijken en daar zat een knaap van de 8^e Suffolk tot aan zijn schouders in. We maakten een ketting en probeerden hem te bereiken, maar dat lukte niet. Hij zat te ver weg; hoe harder we trokken en hoe meer hij zijn best deed, des te verder leek hij weg te zakken. Hij gleed geleidelijk dieper het water in. Hij smeekte ons hem dood te schieten. Maar we konden hem niet doodschieten. Wie kon hem nou doodschieten? We bleven bij hem en keken hoe hij in de modder verdween. En zo stierf hij. Er moeten daar wel duizenden in de modder zijn gestorven.'

Begin november slagen de Britten erin, tegen een krankzinnig hoge prijs in mensenlevens, het dorp en de heuvelrug te veroveren. In het voorjaar van 1918 werd het, na een 'strategische terugtocht' en zonder een schot gelost te hebben, weer prijs gegeven aan de Duitsers. Er waren inmiddels andere prioriteiten gesteld door de Britse legerleiding ...

Passendale 1917 is een meeslepend boek van een uiterst wrede slag. Het wordt gedragen door de persoonlijke herinneringen van de 'lucky ones', de soldaten die de 'Hel van Passendale' overleefden.

Huib Oattes

DAGBOEK

De oorlogsbrieven van Unteroffizier Carl Heller. Geschreven tijdens de Eerste Wereldoorlog. Bewerkt, ingeleid en van annotaties voorzien door J.H.J. Andriessen (Aspekt: Soesterberg 2003), 234 blz., € 25,-.

Carl Heller vertrok in 1915 vanuit Nederland naar Duitsland om daar zijn militaire dienstplicht als Duitser te vervullen. Na drie maanden exercitie was het moment gekomen dat Heller zwaar bepakt en vaarwel gewuifd door een hele menigte burgers naar het front vertrok. Zijn eerste gevechten zijn in de Argonne-sector en daar is hij ook begonnen met een dagboek waarvan de publicatie *De oorlogsbrieven van Unteroffizier Carl Heller* het product is.

J.H.J. Andriessen heeft het dagboek bewerkt, en elk hoofdstuk voorzien van de geschiedenis van Hellers divisie en aangevuld met relevante foto's en kaarten.

De divisiegeschiedenis geeft in groter verband aan hoeveel verliezen er zijn geleden en welke aanvallen zijn uitgevoerd en is tevens een bewijs voor de authenticiteit van Heller's verhaal.

Heller bleef geen enkel lijden bespaard. Onderweg naar het front aan de Marne werd zijn divisie getroffen door granaten: nog maar van een van de kleinere kalibers die gebruikt werden. Een kameraad was door de granaatslag onder een lorrie gekomen en zijn onderlijf was verbrijzeld. Dit was maar een voorproefje van wat Heller te zien zou krijgen, want er zouden in zijn sector zware verliezen geleden worden.

Hij beschrijft zeer gedetailleerd het leven aan het front, hoe weerloos hij is tegen de vijandelijke artillerie, hoe bang hij is om levend begraven te worden bij granaatslagen en hoe mensen al hun vernuft inzetten om elkaar te doden. De strijdende partijen ondergroeven elkaars stellingen om ze dan vervolgens op te blazen, zodat er hele happen uit het front werden geslagen. In Argonne maakte hij kennis met misschien wel een van de meest onmenselijke wapens: gifgas. Allereerst werd er lacherig gedaan over de granaten die om hem heen ploften en witte rook produceerden, vertelt hij, maar dit veranderde al gauw in paniek. De soldaten hadden nog geen gasmasker om zich te beschermen.

Naast al die onmenselijkheid beschrijft Heller ook wat er aan menselijkheid bestond. Zo waarschuwen de strijdende partijen elkaar voor de dodelijke mortiergranaten en werd er voedsel geruild tussen de vijandelijke kampen. Kameraadschap was vanzelfsprekend en iedereen vervulde zijn plicht en voerde bevelen uit zonder te morren.

Aan iedereen die geïnteresseerd is in het leven van een frontsoldaat, kan ik dit boek aanbevelen. De beschrijvingen zijn soms pijnlijk gedetailleerd en geven duidelijk weer hoe er gevochten werd. Wat mij vooral verbaasde, waren de lichamelijke ontberingen die de soldaten moesten doorstaan. De loopgraven waren vaak gevuld met water waarin lijken dreven en ratten waren er heel gewoon. Voortdurend moest er gewerkt worden om de loopgraven operationeel te houden en dat onder aanhoudende artillerie beschietingen. Mensen, die een nieuwe *Im Westen nichts Neues* verwachten, moet ik teleurstellen. De verschrikkingen, hoe gruwelijk ze ook zijn, maken niet genoeg indruk, wat misschien te wijten is aan de weinig persoonlijke stijl van schrijven. Men krijgt weinig informatie over de psyche van de hoofdpersoon en zijn gevoelens. Mist hij zijn familie, zijn geliefde? Hoe ziet hij de toekomst? Ook wordt er weinig ingegaan op de relaties tussen de soldaten onderling, wat belangrijk is om wat meer kleur aan het verhaal te geven. Maar voor het overige het lezen zeker waard.

Youri van der Drift

WHY THE WORLD WENT TO WAR

Niall Ferguson, 1914: Why the World Went to War (Penguin Books, London 2005) 56 blz., € 2,50.

Vanwege het zeventig-jarig bestaan van de Penguin pocket heeft de uitgever van zeventig veelgevraagde titels een verkorte versie doen verschijnen voor het kleine bedragje van 2,50 euro. In de grotere boekhandels is wel een display met wat titels te vinden. Alle zeventig vast niet, ook niet bij Paagman op de Frederik Hendriklaan in Den Haag waar toch nog zo'n dertig jaar geleden echt alles aanwezig was. Ook de dikste pocket van allen, de lijst van verschenen boeken in de reeks. Dat was toen dé importeur en altijd een omweggetje waard bij bezoek aan het strand.

Voor geschiedenis zijn er prima boeken bij. In verband met dit themanummer is het aanschaffen van de ingekorte Ferguson aan te raden. Het boek behandelt de diplomatieke geschiedenis van het uitbreken van de oorlog. De handelingen en de achterliggende overwegingen van de betrokken politici worden duidelijk uiteengezet. Er wordt ingegaan op nog aanwezige vredesgevoelens, bijvoorbeeld bij Wilhelm II en op de 'what if ...?'-vraag naar de Britse inmenging. Wat zou er gebeurd zijn als de Britten neutraal gebleven waren? De auteur laat zien dat daar de mogelijkheid toe bestond, maar niet werd aangegrepen. In het parlement waren alleen de haviken te horen, zoals de minister van Buitenlandse Zaken: 'If we are engaged in War, we shall suffer but little more than we shall suffer even if we stand aside'.

Met zijn boek, dat in 1998 verscheen, vertolkte Ferguson een nieuwe visie op het uitbreken van WO II en de schuld-vraag. Dit beknopte boekje laat heel duidelijk zien waarom.

Tineke Bogaerts

NIET ALLEEN MAAR KOMISCH ...

Blackadder, dvd-box met de vier 'historische' series € 50,-, losse series € 15,-.

Rowan Atkinson hoeft natuurlijk niet aanbevolen te worden. Zijn afleveringen over de Middeleeuwen, de tijd van Elizabeth I (queenie), de Georges, zijn bekend en geliefd. Maar nog meer aansprekend zijn de afleveringen over de Eerste Wereldoorlog. De loopgraven, verhoudingen tussen officieren

en soldaten, de manier van vechten, je komt het allemaal tegen.

Om er een beetje in te komen, zouden leerlingen meer dan één aflevering moeten zien. Het zijn immers telkens dezelfde personen die belangrijk zijn en de situatie kunnen ze met wat kennis van zaken steeds beter inschatten. Dan zijn ze beter voorbereid voor de laatste aflevering: 'Over the top'. Als je weet waar het naartoe gaat is daar echt niet veel komisch meer aan ...

Tineke Bogaerts

TINEKE DE DANSCHUTTER

Regionale buitenkans

Wat staat centraal in de geschiedenis van Nederland? Wat is de identiteit van ons land?

Wat verbindt daarbij het heden met het verleden? Wat verbindt Nederland met Europa

en de rest van de wereld? En wat van al deze waardevolle kennis en inzichten

moet via het onderwijs overgedragen worden aan volgende generaties?

Dat zijn de vragen die centraal staan in de canonopdracht die minister Van der Hoeven heeft

verstrekt aan een commissie van wijzen. Erfgoed Actueel pleit voor ruimte voor regionale

canons binnen deze nationale canon.

De canonopdracht volgt uit – hoe kan het ook anders – de discussie over de wenselijkheid van een culturele canon voor het onderwijs. Deze discussie kreeg een extra impuls door een advies van de Onderwijsraad voorjaar 2005. Inmiddels is die discussie uitgemond in de benoeming van prof.dr. Frits van Oostrom tot voorzitter van een canoncommissie. Deze canon moet voor 1 september 2006 zijn samengesteld.

De canon is met nadruk niet alleen voor het primair en voortgezet onderwijs bedoeld. De canon moet maatschappijbreed tot inspiratie dienen. Ook ouders, maatschappelijke en

culturele instellingen, uitgevers en programmamakers voor allerlei media moeten van de canon als oriëntatiekader gebruik kunnen maken.

De minister is ervan overtuigd dat als jongeren in Nederland de kennis van de kern van de canon delen, dit burgerschapsvorming en integratie ten goede zal komen. Daarom zal de kern verplicht worden voor het primair en voortgezet onderwijs met als belangrijkste doel de gedeelde kennis als zelfstandige waarde.¹

De bestelde canon mag zich niet beperken tot Nederland. De (cultuur-) historische kennis over Nederland zal in een internationale, en in het bijzonder een Europese context, geplaatst worden. Bovendien wil de minister dat ook aandacht besteed wordt aan de invloed van niet-Nederlandse culturen op onze cultuur. Ze benadrukt in haar opdrachtbrief dat het hier

niet alleen gaat om feitenkennis, maar dat overzicht en inzicht minstens even belangrijk zijn. De canon geeft naast het vak geschiedenis ook aandacht aan andere gebieden zoals taal en literatuur, kunst, wetenschap, techniek, geografie en geestelijke stromingen.²

Juist door het verkennen van de eigen omgeving en het in een breder perspectief plaatsen daarvan, wakker je historisch besef aan.

Tineke de Danschutter is als projectleider verbonden aan de Stichting Erfgoed Actueel.

De regionale canon

In het blad *Oud Nieuws* van de stichting Erfgoed Actueel van mei 2005 wordt het begrip *regionale canon* voor het onderwijs geïntroduceerd. Een aantal kenners werd gevraagd naar hun opvatting over

regionale canons in het onderwijs. In hun reacties kwamen de kansen die een dergelijke canon biedt om leerlingen meer in contact te brengen met de geschiedenis *van* en het tastbare erfgoed *in* hun eigen omgeving aan bod.

Maar wat verstaan we onder een regionale canon en waarom is die nodig? Daarover zijn diverse opvattingen mogelijk. In Friesland is inmiddels een Friese geschiedenis-canon ontwikkeld voor het onderwijs. Eén van de redenen is dat de discussie over de Nederlandse canon vooral in de randstedelijke kranten wordt gevoerd. Hierdoor is het gevaar aanwezig dat die Nederlandse canon een volstrekt 'Hollandse' zaak wordt. Zeker gezien de tot dusver gepubliceerde bijdragen lijkt er alleen wezenlijke aandacht te zijn voor de geschiedenis van Klein Nederland in de driehoek Alkmaar-Amersfoort-Hoek van Holland.³

Vanuit Erfgoed

Actueel wordt de opvatting gehanteerd dat een regionale canon vooral bijdraagt aan het historisch en cultureel besef

van de leerlingen. Door samenhang aan te brengen tussen mondiale, nationale en regionale ontwikkelingen bevordert je dat leerlingen oog krijgen voor veranderingsprocessen en causale verbanden. Juist door het verkennen van de eigen omgeving en het in een breder perspectief plaatsen daarvan, wakker je historisch besef aan.

Een regionale canon is dus geen samenraapsel van feitjes en namen, of een korte VVV-tour. Een regionale canon draagt bij aan de gemeenschappelijke (of nationale) historische kennis van leerlingen. Door de eigen omgeving te koppelen aan het aanwezige culturele erfgoed in al haar facetten, wordt de kern van de nationale canon aangevuld, verduidelijkt en verdiept.

Het (didactisch) voordeel van deze werkwijze is dat er rekening wordt gehouden met de beleving en leefwereld

van de leerling. Uiteraard is die leefwereld niet vanzelfsprekend geworteld in de huidige woonplaats van een leerling. Het erfgoed van de migrant en immigrant wordt dan ook als onmisbaar beschouwd in de regionale canon. Juist die elementen uit de regionale canon maken inbedding van de nationale canon in wereldhistorisch en Europees perspectief gemakkelijk. Cultureel erfgoed is immers een dynamisch verschijnsel. Er komt niet alleen steeds meer bij, de betekenis van erfgoed verandert ook. Tijd, plaats en focus bepalen de wijze waarop we het erfgoed kunnen bestuderen.

Maria Grever zegt het als volgt in *Oud Nieuws*: 'De nationale canon kan referenties voor erfgoededucatie in de regio bieden, maar ook het omgekeerde geldt: historische feiten en ontwikkelingen in de regio kunnen de blik op de natie en de wereld verbreden'.

Net als de nationale canon is de regionale canon voortdurend in ontwikkeling, geen enkele canon is een gospel.

Inhoudelijk hoeft een regionale canon trouwens geen probleem te zijn, juist op regionaal niveau is er grote kennis van stad en streek aanwezig. Wel is net als een nationale canon een regionale canon voortdurend in ontwikkeling en verandering, geen enkele canon is een gospel.⁴

... en geschiedenisonderwijs

Geschiedenisonderwijs kan veel hebben aan een regionale canon. Om te beginnen kunnen docenten de van bovenaf opgelegde canon op een geheel eigen manier verwerken in het lesprogramma. De eigen regio of stad vormt daarbij het uitgangspunt. Iedere regio kent een structuur van erfgoedinstellingen zoals musea, archieven en monumenten waar vooral de lokale geschiedenis aan bod komt. Daarnaast en vaak daaraan verbonden zijn er de herdenkingen, rituelen, symbolen en verhalen. Docenten worden zo weer wat ze

eigenlijk moeten zijn: ontwerpers van onderwijs dat aansluit bij de belevingswereld van hun leerlingen.

Erfgoedinstellingen zijn van harte bereid om hieraan mee te werken. Veel van deze instellingen zijn zich als gevolg van landelijke politieke ontwikkelingen steeds meer op het onderwijs gaan richten. Publieksbereik en publieksbeleid krijgen sinds een aantal jaren veel aandacht in het beleid van de rijksoverheid en andere overheden. Binnen het Actieplan Cultuurbereik zijn extra gelden geoormerkt (de cultuur- en schoolgeldten) die als stimulans dienen om jongeren meer met kunst en erfgoed in contact te brengen. Om de vraag vanuit het onderwijs extra te bevorderen heeft de landelijke overheid de ckv-bonnen en cultuurvouchers voor scholen uit het voortgezet onderwijs ingevoerd.⁵

Al deze ontwikkelingen hebben geleid tot een zeer toegankelijke sector waarin erfgoedconsulenten leraren wegwijs maken in erfgoedland en er veel ervaring opgedaan wordt met erfgoed in de les.

Het waardevolle aan erfgoed in de les is dat het op velerlei manieren gebruikt kan worden. Binnen erfgoededucatie spreken we van leren

Docenten worden zo weer wat ze eigenlijk moeten zijn: ontwerpers van onderwijs dat aansluit bij de belevingswereld van hun leerlingen.

met, van en over erfgoed.

Erfgoed kan gebruikt worden in de les om bijvoorbeeld leerlingen tastbaar in aanraking te brengen met een gebruiksvoorwerp van vroeger (leren *met* en *van* erfgoed). Maar een les kan ook het erfgoed in de omgeving als doel hebben (leren *over* erfgoed).

Cultureel erfgoed vertelt bovenal een verhaal. Een verhaal dat betekenisvol

Bovendien is er in de erfgoededucatie ruimschoots ervaring opgedaan met vakoverstijgend werken. Dat vormt voor geschiedenis een uitgelezen kans om in de voor de vernieuwde onderbouw voorgestelde leergebieden als vak herkenbaar te blijven.

Ten slotte

Het is onbekend welke invulling de culturele canon krijgt. Maar gezien de thematiek van 'Kleurrijk Buurten' (mensen van verschillende achtergronden leren met elkaar te leven in één straat en stad), lijkt dit een project dat naadloos in de culturele canon zal passen.

Kortom: het zal niet moeilijk zijn om in de eigen omgeving cultureel erfgoed te vinden dat het verhaal van de nog tot stand te komen culturele canon zal verbreden!

Noten

- 1 Opdrachtbrief Minister aan de commissie van Oostrom.
- 2 Persbericht OCW.
- 3 *Friesch Dagblad* 22 april 2005.
- 4 Michiel Gerding in *Oud Nieuws* 2005-1.
- 5 Ckv-vouchers zijn voor de tweede fase h/vwo; de bonnen voor klas 1-3 vmbo-havo en vwo. Vouchers en bonnen zijn inwisselbaar bij alle culturele instellingen ook erfgoedinstellingen!
- 6 Zie voor een overzicht van deze consulenten www.erfgoedactueel.nl
- 7 www.kleurrijkbuurten.nl
- 8 Het project was een samenwerkingsverband van de Groninger Archieven, het GAVA, het H.N Werkmancollege en het Zernikecollege. De projectleiding berustte bij het Universitair Centrum van de Lerarenopleiding van de Rijksuniversiteit Groningen.

De canon:

bouwstenen – hoekstenen – zwerfkeien

"Wij moeten in de eenentwintigste eeuw worden die we waren, herpakken wat wij in ons dragen ... en zonder schroom of valse schaamte, maar met respect en trots onze identiteit durven over- en uitdragen ..."

Zoiets, zo ongeveer. Het is de wat uit het lood getrokken echo van ons nationale 'wie ik was die ik wil worden'-spel. Een soort eigentijdse mimicry van de rattenvanger van Hamelen, met in de publieke sector wat aspirant fluitisten die zich staan warm te blazen voor de grote tocht.

Hierbij horen ook historische monumenten en pleisterplaatsen: oorden van ontzag, inkeer en wijding, met beelden en voorbeelden.

Zo'n locatie is bij uitstek het door sommigen bepleite nationale historische museum: een schatkamer van vroeger en een lanceerterminal naar straks. Geen kleinigheid zo'n canonic oord: tegelijkertijd tempel en rituele doorgangsruimte.

Thomas von der Dunk heeft er in elk geval een briljante aanzet voor gegeven. Zijn 'museum-ontwerp' beschrijft een indringende performance van architectonisch en postmodern museaal bombardisme. Het biedt aan het verleden een ieder en alles meeslepend theatraal platform... Lees en huiver! Wat nu geen publieksgerichte museum directie nog heeft durven realiseren staat hier al in grootse lijnen beschreven.

De Kleioredactie deelt met veel plezier mee dat zij, dankzij een sympathiek gebaar van de uitgever, Tien exemplaren van dit museale ontwerp zal uitdelen aan de collega onderwijshistorici die zich in Kleio of op de VGN site, voor 1 september, op een belangwekkende manier, over de historische canon hebben uitgesproken.

Beroep tegen de eervolle oordelen van de jury, Kleio hoofdredacteur Jan van Oudheusden en VGN webmaster Cees Bol, is onmogelijk. Dus wie niet op hun oordeel wil vertrouwen koopt het boekje maar meteen zelf. Dan schrijft u alsnog uw pakkende tekst, bijvoorbeeld voor de VGN website (kijk eens naar de bijdrage van het bestuur in het speciale Canon-forum!).

Wordt u dan alsnog een van de gelukkige bekroonden, dan krijgt u een kostelijk geschenk in huis voor al uw vrienden of kennissen die wel eens wil nalezen waar dat gedoe over geschiedenis nu eigenlijk goed voor is.

VIETNAM: EEN JAAR VREDE,
DUIZEND DODEN PER WEEK.

MAAR GEEN ENKELE
AMERIKAAN!

Het examen van 2005

JAN VAN OUDHEUSDEN (HAVO)
MARIA VAN HAPEREN (VWO)

HAVO

Opluchting bij veel geschiedenisdocenten met havo-klassen: het examen 2005 was beslist niet te moeilijk. De juichende partij is dus die van de havisten. Ik had dit jaar 45 kandidaten, en maar een handjevol van hen scoorde onder de maat, dat wil zeggen minder dan 44 van de maximaal 80 punten. Gemiddeld komen ze op een 7-min uit, zo schat ik. Heel wat hoger dan het gemiddelde resultaat van hun schoolexamen. De treurende partij is misschien wel het gilde van zichzelf respecterende, serieuze, vakgerichte, toegewijde docenten. Die hoor je zeggen: is dit nu een geschiedenis-examen? Een slimme leerling die goed kan lezen, maar niets heeft geleerd, komt er een heel eind mee. In de normbesprekingen werd terecht opgemerkt hoeveel kansen de examenmakers hebben laten liggen om de rijkdom aan bronnen te benutten (sociale romans bij Lancashire; politieke cartoons of songteksten bij Vietnam).

Lancashire

Het Lancashire-gedeelte werkte het minst discriminerend. Hier waren vragen bij, die haast alle kandidaten met gemak correct konden beantwoorden. Zoals vraag 3 en 4, waarbij een bron wordt gepresenteerd die het politieoptreden beschrijft tegen de Luddieten. Dit was puur tekstverklaren. Het antwoordmodel was discutabel, aangezien uit het verslag niet duidelijk op te maken viel of de actie van de machinebrekers spontaan dan wel georganiseerd was. Beide mogelijkheden leverden een punt op. Dat geeft het lood-om-oud-ijzergehalte van deze opgave enigszins aan. Vraag 5 leverde een onverwacht cadeautje op: katoen is immers ook een landbouwproduct en daar was dankzij de industriële revolutie een

Gebruik bron 1.

- 2p 3 ☐ De bron gaat over een technologische vernieuwing en een maatschappelijk gevolg daarvan. Noem deze vernieuwing en leg uit welk maatschappelijk gevolg hier wordt beschreven.

Gebruik bron 1.

- 2p 4 ☐ Het stukslaan van weefmachines is volgens sommige onderzoekers een *spontane* uitbarsting geweest, maar andere onderzoekers denken dat het ging om *georganiseerd* verzet. Maak met een gegeven uit de bron aannemelijk voor welk standpunt deze bron gebruikt kan worden.

- 4p 5 ☐ In de periode 1750-1850 groeide in Lancashire de vraag naar landbouwproducten. Geef daarvoor twee verklaringen en leg bij elke verklaring uit wat het verband is met de industrialisatie.

bron 1

De thuiswever Thomas Duckworth uit Haslingden, een gemeente in Lancashire, vertelt in zijn herinneringen hoe hij op 16-jarige leeftijd deelneemt aan het vernielen van weefmachines in zijn woonplaats. De gebeurtenis waarover hij vertelt, heeft plaats op 25 april 1826

- 1 Die morgen trokken we erop uit om weefmachines stuk te gaan slaan. Toen we op de weg
- 2 kwamen, zagen we soldaten te paard op ons af komen. We hielden halt. De soldaten reden
- 3 op ons toe, hun getrokken zwaarden schitterden in de lucht. De menigte week uiteen om de
- 4 soldaten door te laten. Een aantal mensen wierp zijn stokken weg, anderen deden dat niet.
- 5 Toen de soldaten midden in de menigte waren, riepen de officieren "Halt!". Iedereen
- 6 verwachtte dat de soldaten een charge gingen uitvoeren, maar de officieren begonnen de
- 7 menigte toe te spreken en waarschuwden wat de gevolgen zouden zijn als zij doorgingen
- 8 met wat zij van plan waren. Een aantal van de ouderen in de menigte nam het woord. Zij
- 9 zeiden: "Wat moeten we doen? We lijden honger. Moeten we dood hongeren?" De soldaten
- 10 waren volledig bepakt en hadden hun proviandtas bij zich, en zij verdeelden hun brood
- 11 onder de menigte.
- 12 Toen gingen de soldaten weg en er werd opnieuw vergaderd. Moesten de weefmachines
- 13 stukgeslagen worden of niet? Ja, werd er besloten, zij moesten tot elke prijs vernietigd
- 14 worden.

schreeuwende vraag naar. Vermoedelijk bedoelden de examenmakers: *voedselproducten*. Hadden ze dat maar zo moeten formuleren.

Merkwaardig was vraag 7: twee krantenberichten over een cholera-geval in Macclesfield. Wat noemden die in 1849 als doodsoorzaken? Het eten van kruisbessentaart (bron 2)? Overmatig drankgebruik (idem)? Valt onder dat laatste ook het drinken van vervuild water? Dat was namelijk pas echt een doodsoorzaak, naar latere medische inzichten. Maar dat antwoord stond niet in het antwoordmodel. Een leerling die de stof goed had bestudeerd en deze

oorzaak noteerde, werd daarvoor niet beloond. Je hoefde alleen maar een paar elementen uit de krantenberichten op te lepelen en er een overheidmaatregel bij te verzinnen.

Dan was er de foto van het personeel van wollenstoffenfabriek Gebroeders Diepen uit Tilburg anno 1885. Zou die geschikt zijn voor een gedenkboek, zo luidde de vraag? Daarbij bleef echter onduidelijk *in welk jaar* dat gedenkboek dan diende te verschijnen. Zou erbij hebben gestaan: het gouden bedrijfsjubileum in 1935, dan was de nadruk op veroordeling van kinderarbeid logischer geweest. Zo'n foto is natuurlijk per definitie

Gebruik bron 2 en bron 3.

In de twee krantenartikeltjes worden onderzoeken naar de doodsoorzaak van slachtoffers van de cholera-epidemie in Engeland van 1848-1849 beschreven.

4p 7 □

Leg per bron uit:

- welke oorzaak voor de dodelijke afloop van de cholera-besmetting er uit kan worden afgeleid;
- welke maatregel van de overheid bij het bestrijden van de epidemie hieruit zou moeten volgen.

bron 2

Uit de Macclesfield Courier, een lokale krant uit Macclesfield, een industriestadje vijftig kilometer ten zuiden van Manchester, 7 juli 1849. Het krantenartikel gaat over het openbare onderzoek dat in Engeland verplicht is als iemand door een ongeluk of besmettelijke ziekte overleden is. In dit geval gaat het om de dood van een 46-jarige schoenmaker

EEN NIEUW GEVAL VAN CHOLERA IN MACCLESFIELD

- 1 (De arts) kreeg de bevestiging dat de
- 2 overledene zwaar had gedronken gedurende
- 3 de gehele afgelopen week. Op zondag had
- 4 hij wat kalfsvlees en kruisbessentaart als
- 5 diner gegeten. (De arts) werd verteld dat hij,
- 6 toen hij last kreeg van zijn ingewanden, naar
- 7 beneden naar de binnenplaats ging en daar
- 8 in zijn hemd ongeveer een uur heeft gezeten.
- 9 (De arts) twijfelde er niet aan dat hij was
- 10 gestorven aan spasmodische of
- 11 kwaadaardige cholera, veroorzaakt door zijn
- 12 leefgewoonten.

bron 3

Uit de Macclesfield Courier van 14 juli 1849. In dit geval wordt de dood van een 51-jarige man, waarvan het beroep niet wordt vermeld, onderzocht

EEN NIEUW GEVAL VAN CHOLERA IN MACCLESFIELD

1 Mr. Firth (de arts) twijfelde er niet aan dat 2 cholera de doodsoorzaak was; en hij had 3 nooit eerder een geval gezien dat sneller 4 dodelijk was, of meer uitgesproken wat 5 betreft de symptomen. De overledene was 6 zeer gespierd en sterk. [De arts] vernam dat 7 de man niet onbeheerst was. Hij hield van 8 een glas, maar at er altijd veel bij, en had de 9 gewoonte gezond te leven. (...)	10 In zijn antwoord aan de jury betoogde 11 Firth dat de buurt waar de overledene le 12 (the Orchard, Bank Top) zeer ongezond 13 De huizen waren laag, vuil en 14 ongeventileerd. Ze waren omringd door 15 grote open riolen, waarvan de verstopte 16 inhoud zich bleef opstapelen en verspre 17 zodat de atmosfeer vergiftigd werd.

bron 4

Een foto uit Tilburg, circa 1885

Toelichting

Personeel van de wollenstoffenfabriek Gebroeders Diepen. Zittend in het midden met hoed directeur Armand Diepen met zijn twee kinderen Herman en Leo. De tweede man links van de directeur is de heer Van Asten, bedrijfsleider bij de firma Diepen.

geposeerd, daarom is vraag 10B (vrij vertaald: waarom levert deze foto nog geen bewijs dat het koek en ei was tussen fabrikant en personeel?) een echte open deur. Om dat te begrijpen hoef je geen geschiedenis in je pakket te hebben.

Natuurlijk moest de positie van vrouwen apart bevraagd worden, dat is nu eenmaal een eis des tijds, ook al is de VGN-commissie vrouwen-geschiedenis (die het jarenlang tot haar taken rekende het *gender* karakter van de examenvragen te 'bewaken') al geruime tijd ter ziele. Het werd een stelopdracht over de rolverdeling van mannen en vrouwen in de textielproductie. Een aardige opdracht die de leerlingen goed konden maken. Gegeven waren twee afbeeldingen van vrouwenarbeid, waaronder een nogal primitieve tekening van huisnijverheid: de vrouw spint, de man weeft.

Ook hier weer: het zal iedere leerling duidelijk zijn dat een dergelijke tekening niet honderd procent accuraat is; bronnen verzinnen die aanvullende informatie geven, bleek dus niet zo moeilijk. Heeft een leerling namelijk eerst geconstateerd hoe 'netjes' de afgebeelde werkruimtes getekend zijn, dan noemt hij simpelweg twee voorbeelden van afbeeldingen met smerigheid (stof, rook, rot-zooi) en de punten zijn weer binnen.

Vietnam

Het gedeelte over Vietnam was van een iets hoger niveau. Origineel was de keuze van twee tegenstrijdige bronnen over de gevolgen van de landbouwhervormingen in Noord-Vietnam onder Ho Chi Minh. Beide uit het boek van W. Duiker over oompje Ho. Het lijkt echter of de examencommissie er meer waarde aan hecht om de kandidaten 'kunstjes met bronnen' te laten vertonen, dan om hen diep historisch inzicht ten beste te laten geven. Want het ligt natuurlijk wel *erg* voor de hand dat de rijken en grootgrondbezitter minder gecharmeerd waren van die hervormingen dan de arme boeren; die laatsten gingen er immers materieel op vooruit, de eersten niet.

Een vreemde keuze was de foto van bron 9. De kortstondige machtheb-

ber, de al lang vergeten Nguyen Khan (om precies te zijn: aan de macht van 29 januari 1964 tot 15 februari 1965) wordt geflankeerd door Robert McNamara en Maxwell Taylor. Was er nu echt niet een foto beschikbaar van Ngo Dinh Diem, wiens corrupte bewind tenslotte behoorde tot de examenstof? Of desnoods Nguyen Van Thieu, die ook bijna tien jaar de macht in Saigon heeft uitgeoefend? In het boek van McNamara, *In Retrospect*, staat de bewuste foto afgedrukt met de korte vermelding dat president Johnson er duizend exemplaren van liet verspreiden. Dit gegeven wordt zonder nadere explicatie in een examenvraag gegoten.

Het noemen van de juiste tijdsvolgorde van een aantal gebeurtenissen (vraag 17), is een voorbeeld van het soort vraag dat 'gewone' docenten op gezette tijden een plekje geven in hun eigen proefwerk (dubbel voordelig: én fair tegenover de hardwerken-de leerling, én makkelijk te corrigeren) bleek tot mijn verbazing slechts door een kwart van mijn havo-kandidaten correct beantwoord te zijn, een opmerkelijk verschil met het resultaat van mijn vwo-kandidaten! Ik had hun al die begrippen (Rolling Thunder, Tonkin-incident enzovoort) nog wel zo ingepeperd. Smal zijn de marges van de geschiedenisles.

Vraag 19 is de zoveelste vraag naar de betrouwbaarheid van bronnen (dat wordt wat saai), en opnieuw met een hoog theewatergehalte. Je kunt immers wel aanvoelen dat een officier bij de voorlichtingsdienst (Roberts) een andere lezing van het bloedbad van My Lai geeft dan de toevallige ooggetuige Livingston die, geschokt bij het zien van het bloedbad, dezelfde dag nog zijn emoties van zich afschrijft in een brief aan zijn vrouw. De goede lezers kunnen de feitelijke verschillen tussen de versies van Roberts en Livingston wederom zó oplepelen.

Net als in het vwo-examen is in het havo-examen gekozen voor een politieke prent van de tekenaar Willem. Henry Kissinger kreeg in 1974 de Nobelprijs voor de vrede, Le Duc Tho ook, maar die weigerde de prijs.

Bron 9

Foto gemaakt in maart 1964 in Saigon. Van links naar rechts de Amerikaanse generaal Maxwell Taylor, generaal Nguyen Khan (één van de militairen die na de moord op Diem aan de macht was in Zuid-Vietnam) en de Amerikaanse minister van defensie Robert McNamara

De volgende gebeurtenissen uit de oorlog in Vietnam staan in willekeurige volgorde:

- 1 De Noord-Vietnamezen lanceren het Tet-offensief.
- 2 Operatie Rolling Thunder gaat van start.
- 3 De Akkoorden van Parijs worden getekend.
- 4 De Tonkin-resolutie wordt in het Amerikaanse Congres aangenomen.
- 5 Het aantal militaire 'adviseurs' in Vietnam loopt op tot 10.000.
- 6 Noord- en Zuid-Vietnam worden verenigd tot één socialistisch Vietnam.
- 7 Incident in de baai van Tonkin.

2p 17 ☐ Zet de gebeurtenissen in de juiste tijdvolgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de nummers.

Gebruik bron 10, 11 en 12.

Stel: je doet een onderzoek naar het bloedbad in My Lai. Je hoofdvraag is: Wat gebeurde er op 16 maart 1968 in My Lai? Je hebt drie bronnen die een verschillend beeld geven van de gebeurtenissen. Je beoordeelt de drie bronnen op hun betrouwbaarheid voor het beantwoorden van de hoofdvraag.

- 5p 19 ☐ A Wat gebeurde er volgens de brieven van Brian Livingston (bron 10 en 12) in My Lai?
 B Wat gebeurde er volgens het verslag van Jay Roberts (bron 11) in My Lai?
 C Vergelijk de bronnen op hun betrouwbaarheid voor het beantwoorden van je hoofdvraag. Doe dat door:
- eerst één gemeenschappelijk argument voor de betrouwbaarheid van *alledrie* bronnen te noemen,
 - daarna een argument voor de *onbetrouwbaarheid* van bron 11 te noemen,
 - ten slotte een *tweede* argument voor de betrouwbaarheid van bron 10 en 12 te noemen.

Waarom? Die vraag kan er best mee door. Maar waarom heeft de commissie uit de rijkdom aan politieke tekenaars (Crumb, Fischetti, Opland, Behrendt e.v.a.) nu juist haar keuze laten vallen op prenten van de enigszins krakkemikkig tekenende Willem? Net zoals bij de foto van Nguyen Khan kan ik me niet aan de indruk onttrekken, dat niet zozeer een zorgvuldige afweging en selectie uit de veelheid aan mogelijkheden de keuze bepaald heeft, maar

de snelle vindbaarheid. De leerlingen moeten nota bene een element uit de prent noemen, en het antwoordmodel spreekt van de schijnheilige houding van Kissinger en de tekst die Kissinger laat zeggen dat de duizend Vietnamese doden per week hem niet interesseren.

Er is haast geen leerling die hier de mist in gaat. Fijn toch voor de kandidaten?! De serieuze vakman koestert echter zijn twijfels.

- Een aantal van de eerste katoenfabrikanten in Lancashire is begonnen als koopman in textiel.
- 2p 1 ☐ Noem twee redenen waarom het juist voor deze kooplui geen grote stap was om katoenfabrikant te worden.
- In de achttiende en negentiende eeuw veranderde Engeland door de enclosure-wetten.
- 3p 2 ☐ Licht dit toe. Doe dat door:
- eerst kort aan te geven wat de enclosure-wetten inhielden;
 - daarna uit te leggen waarom de enclosures negatief voor de kleine boeren, maar positief voor de opkomende industrie waren.
- Gebruik bron 1.*
- 3p 3 ☐ Leg uit:
- om welke technologische vernieuwing het in de bron gaat;
 - welk maatschappelijk gevolg daarvan in de bron wordt beschreven en
 - hoe de overheid in de bron reageert op dit maatschappelijk gevolg.
- Gebruik bron 1.*
- Een onderzoeker trekt uit deze bron twee conclusies:
- 1 De officier die het verslag schrijft, is enigszins op de hand van de opstandige wevers.
- 2 Er is sprake van een georganiseerde verzetsbeweging.
- 2p 4 ☐ Ondersteun elk van beide conclusies met een aan de bron ontleend argument.
- Rond 1800 bouwden ondernemers in Lancashire nieuwe industriekolonies waar hun werknemers konden wonen en werken. De huizen en werkplaatsen voor *spinners* werden in de nabijheid van riviertjes gebouwd, de *weverskolonies* werden bij dorpen en steden gebouwd.
- 2p 5 ☐ Verklaar dit verschil.

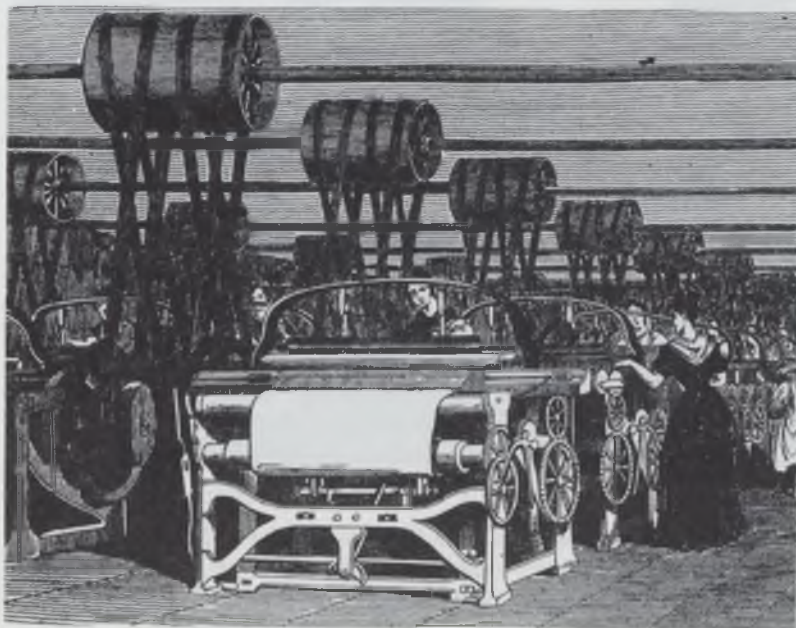
bron 1

Een legerofficier rapporteert op 26 april 1826 over ongeregeldeheden te Haslingden (Lancashire) aan de minister van Binnenlandse Zaken

- 1 In Haslingden werd gisteren, hoewel de cavalerie in de buurt was, een fabriek aangevallen
- 2 en de machines werden vernietigd. Vanmorgen vernielde een menigte van ongeveer 3.000
- 3 mensen met succes de weefmachines van drie fabrieken. Omdat de eigenaars van twee
- 4 andere fabrieken dringend om bescherming hadden gevraagd, werden soldaten in stelling
- 5 gebracht om een fabriek in Chatterton te verdedigen. Daar werden zij onmiddellijk
- 6 bekogeld met een regen van stenen, waardoor de kolonel gedwongen was om te laten
- 7 schieten. Een aantal mensen uit de menigte werd gedood en gevreesd moet worden voor een
- 8 aanzienlijk aantal gewonden door het onophoudelijk schieten, dat wel een kwartier
- 9 aanhield. Daarna verspreidde de menigte zich geleidelijk, maar met de kennelijke bedoeling
- 10 om met een overweldigende meerderheid terug te keren. De meesten waren gewapend met
- 11 knuppels, knotsen enz., maar er werden geen geweren gezien. De hardnekkigheid en
- 12 vastbeslotenheid van de oproerlingen waren zo buitengewoon groot, dat ik het niet geloofd
- 13 zou hebben, als ik er niet zelf bij was geweest.

bron 2

Afbeelding van weefgetouwen, uit een reisgids voor Lancashire uit 1842

VWO

Natuurlijk was de verwachting hoog gespannen na het halfslachtige CSE van afgelopen jaar. Zouden de examenmakers ditmaal wel slagen in hun opzet om een modern tweede fase werk te produceren?

Goedgemutst liep ik dinsdag 24 mei om 11.30 uur richting gymzaal waar mijn leerlingen het examen maakten. Bij het doorkruisen van de aula, sloeg mijn hart over. Een grote groep 6V'ers staat al gezellig te kletsen en zwaaien me vrolijk toe. 'Het was een makkie', wordt me toegeroepen, waarna ik in sneltreinvaart mijn koers richting examenzaal vervolg. Een makkie?

Ruim voor tijd klaar, dat in ieder geval.

Lancashire

In vogelvlucht door de opgaven bladerend, constateer ik dat de gemaakte opmerkingen op waarheid berusten. De eerste vijf opgaven kunnen zonder al te veel kennis en in algemene bewoordingen worden beantwoord. Met bron 1 mogen de leerlingen twee keer doen. Dertien regeltjes tekst in modern Nederlands, zonder een bronvermelding. Niet meer dan historisch tekstverklaren.

Antwoorden te over bij zo'n simpele en systematische bevraging als 'leg eerst kort uit wat het inhoudt' en vervolgens 'wat is hiervan het gevolg', of 'verklaar het verschil'. Fijne 'wie', 'wat', 'waar' en 'waarom' opdrachten en niets diepgravends. Een prikvraag naar de Chartisten. Weten leerlingen wat die beweging inhield en kunnen ze dan misschien daarop aansluitend ook een kenmerk van de beweging uit de bron halen? Dat hoeft inderdaad geen probleem te zijn. Na minimaal zes jaar geschiedenisonderwijs is dit wel duizend keer geoefend en de leerling die nu nog niet in staat is om deze vaardigheid toe te passen is de tweede fase niet waardig.

Van de kritiek op de veel te rooskleurige afbeelding van fabriekswerk in het CSE van 2004 hebben de vragenstellers zich niets aangetrokken. Opnieuw een weinig waarachtige gravure waarin arbeid anno 1842 als schoon, weinig lawaaiig, in een ruime, heldere hal, zonder al te veel

arbeiders, wordt voorgesteld. Met daaraan de vraag gekoppeld waarom deze afbeelding in een bepaald opzicht onterecht is.

In een bepaald opzicht? Absoluut onterecht, hoor ik leerlingen denken, maar goed dat zullen ze dan ook wel hebben opgeschreven, toch?

Nogmaals prikken: hoe zit het ook al weer met de Factory Acts en welke machtsverschuiving vond na 1830 in Engeland plaats naar aanleiding van een besluit van het parlement?

Iedereen die netjes heeft geleerd, moet dit moeiteloos kunnen invullen. Dit wordt in rap tempo punten schrijven, schat ik in.

Nog even kijken naar de opstelvraag. Een stuk uit een getuigenverslag dat hoort bij het parlementaire enquête-onderzoek van 1887, waarbij gekeken werd naar de toestand in fabrieken en werkplaatsen in Nederland.

Hartstikke leesbaar, geen typisch negentiende-eeuws Nederlands, interessant verhaal. Maar dan de opdracht. Leerlingen moeten een verslag schrijven over de bruikbaarheid van deze bron voor een vergelijkend onderzoek tussen de Tilburgse wolindustrie en Bolton. Een creatieve opdracht, vrijblijvend, maar wel vol haken en ogen. De getuigenis komt van een arbeider uit Tilburg en kan die zomaar worden vergeleken met die in Bolton?

Niet over zeuren en gewoon doen wat er wordt gevraagd, luidt mijn credo. Netjes en stapsgewijs de A, B en C onderdelen nalopen, zo heb ik leerlingen geleerd. Verzin een keurige inleiding waarin je de opdracht opnieuw formuleert en vergeet niet af te sluiten door een antwoord op de hoofdvraag, want daarvoor krijg je een soort van bonuspunten.

Met de stelopdracht, die bij nader inzien weinig te maken heeft met een opstel, is het finito met het onderdeel Lancashire. Ik deel voorzichtig het optimisme van mijn leerlingen, als Vietnam ook zo gaat dan kunnen er toch geen problemen zijn?

Vietnam

Tot mijn schrik zie ik opgave 14: gebeurtenissen moeten in de goede volgorde worden gezet. Dezelfde opdracht als havo-vraag 17.

De volgende gebeurtenissen uit de oorlog in Vietnam staan in willekeurige volgorde:

- 1 De Noord-Vietnamezen lanceren het Tet-offensief.
- 2 Operatie Rolling Thunder gaat van start.
- 3 De Akkoorden van Parijs worden getekend.
- 4 De Tonkin-resolutie wordt in het Amerikaanse Congres aangenomen.
- 5 Het aantal militaire 'adviseurs' in Vietnam loopt op tot 10.000.
- 6 Noord- en Zuid-Vietnam worden verenigd tot één socialistisch Vietnam.
- 7 Incident in de baai van Tonkin.

2p 14 □ Zet de gebeurtenissen in de juiste tijdvolgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de nummers.

Gebruik bron 6.

Uit de woorden van Dean Acheson blijkt de koerswijziging in het Zuidoost-Azië-beleid van de Verenigde Staten rond 1950.

3p 15 □ Maak dit duidelijk door:

- eerst de kern van het beleid van de Verenigde Staten vóór 1950 te noemen;
- daarna het beleid na 1950 kort te beschrijven;
- ten slotte een verklaring te geven voor de wijziging van het Amerikaanse beleid na 1950.

bron 6

In mei 1950 heeft de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, Dean Acheson, een ontmoeting met zijn Franse ambtgenoot. Hij zegt onder meer

- 1 De regering van de Verenigde Staten is ervan overtuigd dat er noch nationale
- 2 onafhankelijkheid, noch democratische ontwikkeling kan zijn in een land dat overheerst
- 3 wordt door de Sovjet-Unie. De regering van de Verenigde Staten beschouwt de situatie als
- 4 zodanig ernstig dat economische en militaire steun aan de Verbonden Staten van Indochina
- 5 (= Vietnam, Laos en Cambodja) en Frankrijk noodzakelijk is, om deze landen te helpen de
- 6 orde te herstellen en ze in de gelegenheid te stellen de weg naar vrede en democratische
- 7 ontwikkeling verder af te leggen.

De betrekkingen tussen de Sovjet-Unie en Noord-Vietnam waren sterk wisselend. Ze kunnen als volgt worden ingedeeld:

- 1 In de periode 1945-1956 steunde de Sovjet-Unie de communisten in Vietnam.
- 2 In de periode 1956-1964 was de Sovjet-Unie terughoudend tegenover het communistische Noord-Vietnam.
- 3 Vanaf 1964 voerde de Sovjet-Unie haar steun aan Noord-Vietnam op.

3p 17 □ Leg voor elk van de drie perioden uit dat de verstandhouding tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten een oorzaak was van deze wisselende betrekkingen.

Om schaamrood van op de kaken te krijgen, dat is een eerste klas oefening die misschien tot en met klas 3 wordt herhaald, maar in een examen?! Nee, zo eenvoudig krijg je ze echt niet, heb ik leerlingen voorgesloten. Natuurlijk, alle gebeurtenissen, personen en data moet je uit het hoofd krijgen, maar hooguit omdat je daarmee bronnen makkelijker kunt plaatsen, waardoor de bijbehorende opdracht inzichtelijker wordt. En nu dit?

Bron 6 telt weliswaar geen zeven regels, maar leerlingen mogen daaruit wel drie zaken destilleren. Gemiddeld twee regels per antwoord-element; dat vergt weinig tijd, noch inspanning. In de bron staat IndoChina zelfs netjes toegelicht met (= Vietnam, Laos en Cambodja). Stel dat een leerling dit

inderdaad niet weet zeg, tenslotte zijn ze 'slechts' zes weken met het onderwerp aan de slag geweest.

De eerste denkvraag is opdracht 17. Een bijna 'ouderwetse', echt van voor de tweede fase, combinatievraag. Leerlingen moeten tonen dat ze inzicht hebben in de chronologie van de gebeurtenissen tijdens de beginjaren van de Koude Oorlog en laten zien dat ze daarmee iets zinnigs kunnen zeggen over de steun van de Sovjet-Unie aan Noord-Vietnam. Bij opdracht 18 is de vraag enigszins onduidelijk: moeten leerlingen nu wel of niet gebruik maken van de bron? Altijd gebruik maken van de bron, ook al staat het niet expliciet vermeld, dus...?

Opdracht 19 is een gemene met het begrip continuïteit gecombineerd

bron 9

In de in 1985 gepubliceerde memoires van de voormalige Vietcongleider Truong Nhu Tang lezen we over de vietnamisering van de oorlog

- 1 In feite was er weinig nieuws in de stappen die Nixon zette. De strategie die de Amerikanen
- 2 vietnamisering (= de strijd laten voeren door het Zuid-Vietnamese leger) noemden, leek als
- 3 twee druppels water op de zogenaamde 'vergeling' (*jaunissement*) (= Vietnamezen
- 4 opnemen in het Franse leger) die de Franse bevelhebber De Lattre de Tassigny zeventien
- 5 jaar eerder had doorgevoerd. Het kwam erop neer dat de gevechten aan het Zuid-
- 6 Vietnamese leger werden overgelaten en de schijn van een onafhankelijk Zuid-Vietnamees
- 7 bewind werd versterkt.

Gebruik bron 9.

In de bron beschrijft Truong Nhu Tang de continuïteit in de Franse en Amerikaanse strategie in Vietnam.

3p 19 ☐ Leg uit:

- welke continuïteit Truong Nhu Tang hier ziet;
- (zonder de bron te gebruiken) welke strategische verandering er heeft plaatsgevonden.

bron 13

Generaal Nguyen Ngoc Loan overlijdt in 1998 in de Amerikaanse staat Virginia, waar hij na zijn vlucht uit Vietnam in 1975 een restaurant begonnen was. Kort na het overlijden van de generaal schrijft fotograaf Eddie Adams een artikel in Time Magazine van 27 juli 1998

- 1 Ik won een Pulitzer Prize in 1969 voor de foto van een man die iemand anders doodschiet.
- 2 Op die foto sterven twee mensen: degene die de kogel kreeg en generaal Nguyen Ngoc
- 3 Loan. De generaal doodde de Vietcongsoldaat en ik doodde de generaal met mijn camera.
- 4 Stilstaande beelden zijn de meest krachtige wapens ter wereld. Mensen geloven erin, maar
- 5 foto's liegen nog ook als er niet in gemanipuleerd wordt. Wat de foto niet vertelde was:
- 6 'Wat zou jij doen als je generaal was geweest op dat moment, op die plaats en op die warme
- 7 dag, en je kreeg zo'n schurk te pakken nadat hij twee of drie Amerikanen gedood had?'

met de vraag naar 'strategische' verandering. In de bijbehorende bron-tekst, van nog geen zeven regels, staat de continuïteit overduidelijk vermeld, dus daar kun je niet langs kijken, maar nu moet de verandering los van de bron worden gegeven. En, die verandering moet ook nog eens van strategische aard zijn. Het antwoord op die vraag moet ik

zelf schuldig blijven, volgens mij staat het in de bron, maar ja, dat mag dus niet.

De cartoon van politiek tekenaar Willem, uit De Nieuwe Linie, is inderdaad een makkie. Helaas is de overbekende foto van Eddie Adams, van de executie van Vietconkapitein Bay Lop door generaal Nquygen Ngoc Loan, dat niet. Uitvoerig is de foto besproken tijdens de les - het effect op de publieke opinie en dat jaren later bleek dat de situatie heel wat gecompliceerder geweest was dan zo op het eerste gezicht werd gedacht. (Tekst)bron 13 is aan de foto toegevoegd om te laten zien dat de fotograaf een 'politieke' ontwikkeling doormaakte in de twintig jaar die volgden op het schieten van zijn Pulitzer prijs-winnende plaat. Aan leerlingen de vraag om aan te geven welke 'politieke' ontwikkeling de fotograaf doormaakte en welke verklaring voor de ontwikkeling kan worden gegeven.

Helaas is uit tekstbron 13 geen politieke ontwikkeling te achterhalen,

slechts iets over het manipuleren van de publieke opinie met foto's, ook al liegen de afbeeldingen niet.

De een na laatste vraag gaat over ontwrichting door bombardementen van de Noord-Vietnamese samenleving, waarbij twee voorbeelden worden gevraagd en de manieren waarop de inwoners van Noord-Vietnam hun maatschappij in stand hielden. Inmiddels ben ik tamelijk recalcitrant aan het worden en vraag me af hoe een samenleving zich in stand kan houden tijdens 'voortdurende bombardementen die een samenleving immers altijd ontwrichten?' Maar ja, dit is een examen, dus niet zeuren, het antwoord dient serieus te zijn. Tenenkrommend bedenk ik in rap tempo antwoordmogelijkheden, nu mijn leerlingen nog. Vraag 25 is een uitsmijtertje, een natuurlijke afsluiter bijna: de Vietnam-veteranen over wie aanvankelijk zo slecht werd gedacht en die een kwart eeuw later alsnog erkenning krijgen voor hun leed.

De uitslag

Nijver aan de nakijkarbeit, die sneller gaat dan ik gewend ben met zestien jaar eindexamen ervaring. Het aantal behaalde punten is bijzonder redelijk. De beste leerling haalt ook nu het hoogste aantal punten en de slechtste moet volgens mijn voorlopige berekening op schaal, getoetst aan een voorbeeldtabel van de Cito, nog ruim voldoende staan. Wat een schrik als de omzetting er is. Minus 0,6 volgens de voorlopige tabel? De allerbeste leerling haalt minder dan ze ooit heeft gepresteerd op een schoolexamen. Dus weer die wrevel, net als vorig jaar: een te makkelijk examen afstraffen met een omzetting ten negatieve. Goede leerlingen worden daarvan de dupe: ze krijgen een examen voorgeschoteld dat te makkelijk is, waarbij ze niet kunnen laten zien wat ze waard zijn. Als klap op de vuurpijl worden ze daarop ook nog eens afgerekend, foei!

ing bepleit ca-onderwijs Kleiookrant

integratie door veelheid aan onderwerpen
fonduit 'ongewenst' dat universi-
taire instellingen zich telkens la-
ten behaalt uiteindelijk
een redelijk perce-
de eindstreep. Bij
is meer

Examen VMBO 2007

Er is een wijziging aangebracht in de kern- en verrijksdelen voor het nieuwe onderwerp van het CE Vmbo in 2007. De exameneenheid GS/K/8, Cultureel-mentale ontwikkelingen in Nederland na 1945, wordt vervangen door GS/K/4, De koloniale relatie Indonesië-Nederland. De bijbehorende verrijksdelen veranderen ook; GS/V/4, Ontwikkeling van de gezondheidszorg, wordt GS/V/1, Het Indonesisch-Nederlands conflict 1945-1949.

De inhoud van de kern- en verrijksdelen en de bijbehorende nadere specificaties zijn te vinden op www.examenblad.nl/vmbo

Afscheid

Op 30 september 2005 neemt Ineke Veldhuis-Meester afscheid als vakdidacticus geschiedenis aan het Universitair Onderwijscentrum Groningen. Het UOCG biedt haar op die datum een symposium rondom het thema: Geschiedisonderwijs in een democratie.

De middag wordt afgesloten

met een receptie. Binnen het vak is Ineke geen onbekende! VGN-leden zullen haar naam zijn tegengekomen bij de organisatie van nascholing, in het VGN-bestuur, in de Commissie Havo/Vwo en de Intercommissie KNHG/VGN. Velen hebben in verschillende hoedanigheid met haar samengewerkt. Vandaar dat Ineke het bijzonder op prijs stelt iedereen via deze aankondiging op de hoogte te stellen van haar vertrek.

De capaciteit van de congreslocatie in Groningen is gelimiteerd. Het is dan ook noodzakelijk dat bezoekers zich vooraf melden. Mocht u geen uitnodiging hebben ontvangen, dan kunt u tot uiterlijk 1 september a.s. contact opnemen met het secretariaat van het UOCG, Sindy Steenhuis. s.s.s.steenhuis@rug.nl

Commissie Didactiek en Activiteiten

De Geschiedenis didactiekdagen

Begin 2006 worden de jaarlijkse didactiekdagen weer gehouden in Vught. Houd 2 en 3 februari vrij als je een starter bent; en 3 en 4 februari als je het gewone programma wilt volgen. Verdere informatie volgt in het nieuwe schooljaar in een later nummer van Kleio en op de VGN-website.

VGNreizen

In 2006 organiseert de commissie in de meivakantie (29 april t/m 7 mei) een studiereis naar Bulgarije, en in de zomervakantie (15 juli t/m 20 aug.) een studiereis naar Cuba.

Wie belangstelling heeft voor een of beide reizen kan zich - vrijblijvend - aanmelden bij: Johan Raven, Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens. johanraven@hetnet.nl

Studiereis Polen en het jodendom

In de a.s. herfstvakantie zal bij voldoende belangstelling een studiereis georganiseerd worden naar Polen, rond het thema vooroorlogse Poolse joodse geschiedenis en cultuur.

Het programma (onder voorbehoud): een bezoek aan Warschau (getto en monument), Krakow (de oude joodse wijk Kazimierz), een dagexcursie naar Galicië met een bezoek aan de synagogen in Nowy Sacz en Bobowa en de joodse begraafplaatsen. We brengen ook een bezoek aan het vernietigingskamp Auschwitz, waarbij het onlangs heropende Nederlandse paviljoen niet vergeten zal worden. Tot slot bekijken we historische en culturele monumen-

ten van het bloeiende vooroorlogse joodse leven in Krakow.

We logeren in Krakow in Hotel Alef en worden rondgeleid door een Nederlands sprekende Poolse gids. De reisleiding is in handen van oud-collega Kees Admiraal.

Prijs € 825,- (exclusief lunches en verzekeringen). Reisduur 7 dagen; reistijd Amsterdam-Krakow circa 2 uur.

Informatie en aanmelding: Stichting Elisabeth, Postbus 1000, 2340 BA Oegstgeest. Tel 071-5172039. U kunt u aanmelden tot 1 september. Het maximale aantal deelnemers is 20.

Anno vakantie- boek

Voor de tweede keer geeft Anno een spel- en doeboek uit voor het hele gezin. Alles heeft met geschiedenis te maken en de inhoud is 'historisch verantwoord' staat op de voorkant. Thema is dit jaar: onze sporen in het buitenland. Je vindt er leuke feitjes, spelletjes, doolhoven, voorleesverhalen en gekke recepten van verre landen.

Te koop bij Anno, www.anno.nl

Speel zelf de rol van regisseur!

Reactie van minister van der Hoeven op het artikel van Greetje de Vries in *Kleio* nr. 3 over de vraag of de (beleids)ontwikkelingen m.b.t. geschiedenisonderwijs en onderbouw VO elkaar wel (de Vries) of niet (van der Hoeven) 'bijten'.

In het april/mei-nummer van *Kleio* (jaargang 46, nummer 3, pp. 30-32) staat een artikel van de hand van Greetje de Vries, met als ondertitel 'Hoe de ene onderwijsvernieuwing de andere om zeep dreigt te helpen'. De strekking van dit artikel is dat het geschiedenisonderwijs in de onderbouw (de Vries heeft het over 'de basisvorming') onder druk komt te staan omdat het op zou moeten gaan in een breder leergebied. De Vries stelt dat 'het nieuwe leren', met leergebieden in plaats van traditionele vakken en met een thematische insteek, als nieuwe aanpak in de onderbouw wordt ingevoerd. Dat staat volgens haar haaks op 'het nieuwe geschiedenisonderwijs', met als meest in het oog springende kernmerk de zogeheten 'tijdvakken-de Rooy'.

Het artikel van Greetje de Vries vraagt om een reactie, want de stellingen dat 'het nieuwe leren zal worden ingevoerd in de onderbouw' en dat docenten 'vermalen zullen worden tussen twee volstrekt niet compatibele scenario's (het 'nieuwe leren' versus het 'nieuwe geschiedenisonderwijs')' zijn ten enenmale onjuist.

Kern van het voorstel van de door Heim Meijerink voorgezeten Taakgroep Vernieuwing Basisvorming – dat ik grotendeels heb overgenomen – is niet dat er nieuwe pedagogisch-didactische concepten ingevoerd worden. In tegendeel zelfs. De kern van het voorstel is dat scholen en leraren zelf bepalen hoe ze hun onderbouw vormgeven. In mijn beleidsreacties op het tussen- en eindrapport van de taakgroep staat heel duidelijk dat de school en de onderwijsgegenden aan zet zijn.¹ De overheid schrijft straks alleen nog voor 'wat' er in de onderbouw aan bod moet komen: de kerndoelen. De uitwerking daarvan is aan de school en de onderwijsgegenden. Niet de vakken, maar de inhoud van de vakken komt in de sturing van de rijksoverheid centraal te staan. Er is geen sprake van dat de rijksoverheid leergebieden invoert, noch dat zij vakken afschaft. Die keuzes zijn aan de school.

De kerndoelen zijn in het voorstel van de taakgroep gepresenteerd in zeven bredere leergebieden. Dat wil niet zeggen dat leergebieden worden ingevoerd. Het betekent wel dat scholen de mogelijkheid wordt geboden om meer keuzes te maken, om zodoende passende onderwijsprogramma's aan te bieden. Ook hier bepaalt de school of dat in de vorm gaat van de 15 huidige 'basisvormingvakken', in bredere leergebieden, projectmatig of nog anders. De overheid schrijft alleen het 'wat' (de kerndoelen) voor, niet het 'hoe'. Op basis van professionele inzichten kunnen scholen zelf bij de leerstof, hun leerlingen en hun school passende werkvormen kiezen.

Dat betekent dat de rijksoverheid niet voorschrijft dat elke leerling in elk schooltype in elke school in de onderbouw *het vak* geschiedenis krijgt, noch dat *een leergebied* mens en

maatschappij aangeboden moet worden, maar wél dat voor elke leerling in elk schooltype in elke school *de kerndoelen* gelden die voor geschiedenis van belang zijn.

Dat zijn in elk geval de tien tijdvakken-de Rooy. Het is vervolgens aan de school (en dus aan het team) om dat vorm te geven: in een vak, in een leergebied, in projecten, in een leergang, etcetera. Als er wordt gewerkt in een leergebied in plaats van een vak geschiedenis, dan is dat een keuze van het team. Het maakt niet uit voor de kerndoelen; die zijn ook in een leergebied het uitgangspunt.

Het door de Taakgroep Vernieuwing Basisvorming voorgestelde kerndoel waarin de tijdvakken genoemd worden (nummer 37) luidt: 'De leerling leert een kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen'.

Het zou helder moeten zijn dat hiermee de tien tijdvakken van De Rooy bedoeld worden.

Om alle eventuele onduidelijkheid te voorkomen zal in het uiteindelijke voorstel, dat in de tweede helft van dit jaar naar de Tweede Kamer gaat, het kerndoel overigens explicieter geformuleerd worden door alle tijdvakken bij naam te noemen.

Het concept 'De Rooy' is volgens De Vries gebaseerd op herhaling en verdieping, en staat of valt volgens haar met een continue aanpak vanaf klas 1. Niets weerhoudt scholen en hun leraren ervan om dat naar eigen professionele inzichten zo te doen. De voorstellen voor het geschiedenisonderwijs (De Rooy) en voor de onderbouw vo (Taakgroep Vernieuwing Basisvorming) sporen uitstekend. In combinatie doen ze een appel op onderwijsgegenden om hun creativiteit en professionaliteit los te laten op uw prachtige vakgebied, en zo de leerlingen, het vakgebied en de samenleving een dienst te bewijzen.

De Vries sluit haar artikel af met 'Kan er een regisseur opstaan?' Die vraag herformuleer ik graag tot een oproep aan u, leraren geschiedenis: *Speel zelf de rol van regisseur!*

Maria van der Hoeven
Minister van OCW

Noot

1 Zie <http://www.minocw.nl/briefzk/2003/doc/24873.pdf> voor de beleidsreactie op de tussenrapportage van de Taakgroep Vernieuwing Basisvorming en <http://www.minocw.nl/briefzk/2004/doc/24167.pdf> voor de beleidsreactie op het eindrapport.

De echte regisseur, dat is de directeur!

Nawoord van Greetje de Vries

Minister van der Hoeven voert een consistent beleid. In de voorstellen van de Taakgroep Vernieuwing Basisvorming, die zij grotendeels heeft overgenomen, worden de kerndoelen gepresenteerd in zeven bredere leergebieden, hetgeen niet betekent dat er leergebieden worden ingevoerd. Want de overheid schrijft alleen voor 'wat' en niet 'hoe'. De vraag is of deze stelling ook opgaat voor het geschiedenisonderwijs in het algemeen en voor het De Rooy-plan in het bijzonder.

Wat de overheid in ieder geval niet meer voorschrijft is 'hoeveel' (lesuren per week). De scholen zijn autonoom geworden, dit beleidsaspect kan als afgerond en geslaagd worden beschouwd. Maar wat doen scholen nu eigenlijk met deze autonomie? En leidt dit ook automatisch tot autonome docenten en autonome vaksecties, zoals de minister schijnt te denken?

Leergebieden en scenario's

De Herziene Basisvorming, die nu dus weer 'onderbouw' heet, biedt de mogelijkheid om de versnippering die de invoering van vijftien vakken tot gevolg had tegen te gaan. Het begrip 'leergebied' is hiervoor geïntroduceerd. Scholen kunnen zelf beslissen of en zo ja, in hoeverre, zij vakken tot leergebieden willen integreren; de overheid schrijft dit niet voor. Voor veel scholen is deze beleidsruimte aantrekkelijk: zij hebben de mogelijkheid vijftien vakken, of een deel daarvan, te comprimeren tot zeven leergebieden en dit te combineren met aspecten van het 'nieuwe leren', ook wel: vakoverstijgend, projectmatig onderwijs. Leuk voor leerlingen en voor de naam van de school als innoverend onderwijsinstituut. Handige bijkomstigheid is dat voor zeven leergebieden ook minder docenten nodig zijn. Consequentie is wel dat docenten die leergebieden geven, niet altijd opgeleid zijn voor al die vakken die in het leergebied zijn samengebracht.

Deze vakkenintegratie is inhoudelijk mogelijk gemaakt door in de Wet Herziening Basisvorming een kleiner aantal kerndoelen in wat algemenere termen te formuleren, waardoor vakinhoudelijke aspecten wat naar de achtergrond verdwenen. Voor geschiedenis betekende dit dat het 'De Rooy-programma' niet meer duidelijk herkenbaar was. Gelukkig gaat de minister daar iets aan doen; in het uiteindelijke voorstel aan de Tweede Kamer zal het kerndoel explicieter geformuleerd worden door alle tijdvakken bij naam te noemen. Is dit voldoende?

Het onlangs door de minister geaccordeerde eindexamenprogramma bevat naast de tijdvakken en de ander inhoudelijk programma-eis van de diachrone thema's ook een indrukwekkende opsomming van vakspecifieke vaardigheden, die leerlingen uiteindelijk moeten beheersen en die met name moeten leiden tot een beter historisch besef. Leerlingen moeten bij voorbeeld historisch bronnenmateriaal kunnen interpreteren, de waarde, maar ook de beperktheid ervan kunnen vaststellen en daarbij rekening kunnen houden met de tijd- en standplaatsgebondenheid van deze of andere interpretaties. Het oefenen van deze vaardigheden moet zo vroeg mogelijk een aanvang nemen, onder begeleiding van een vakdocent, in dit geval een histori-

cus.

Het kan haast niet anders dan dat, om leuke projecten te kunnen realiseren in de onderbouw, er offers worden gebracht. Er zal worden geknabbeld aan de vakinhouden van de betrokken vakken en de specifieke vakdeskundigheid van de betrokken docenten is niet altijd gegarandeerd. De Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO), een groot propagandist van leergebieden, want het genereert een grote vraag naar scholing van docenten, heeft vier scenario's ontwikkeld, waarbij de vakkenintegratie varieert van een of twee middagen per week tot de volledig lesweek. De autonome scholen mogen zelf beslissen of ze zo'n scenario volgen en zo ja, welk van de vier. Hierdoor zullen er landelijk gezien grote verschillen ontstaan in het onderwijs dat leerlingen in de onderbouw ontvangen. Niet alleen wat betreft het 'hoe', maar ook met betrekking tot 'hoeveel' en 'wat'.

Lestijd

De overheid schrijft niet voor 'hoeveel'. Het aantal lesuren dat een leerling wekelijks volgt voor een bepaald vak ligt niet vast. Bij de invoering van de Basisvorming is uitgegaan van een adviestabel, scholen kunnen daarvan afwijken en doen dat ook. Sinds de invoering van de Tweede fase varieert het aantal lesuren dat een leerling wekelijks volgt in een bepaald vak ook in de bovenbouw per school. Sommige scholen voerden de Tweede fase beleidsarm in en lieten de bestaande tabel vrijwel in tact. Andere scholen zetten zwaarder in op het studiehuis en roosterden uren in voor zelfstandig werken. Deze uren gingen af van de vaklessen.

Hierdoor zijn landelijk gezien aanzienlijke verschillen ontstaan: op sommige scholen hebben leerlingen drie uur per week geschiedenis in havo-4 of atheneum-5, op andere één uur per week. Leerlingen kunnen natuurlijk zelfstandig aan het vak werken in de keuzewerktijd, maar de docent kan in het laatste geval een veel minder grote rol spelen. Vaak is die rol van de vakdocent wel nodig, omdat leerlingen een vak als geschiedenis erg moeilijk vinden en er alleen niet uitkomen.

Op de ene school kun je dus uiteindelijk meer leren dan op de andere, omdat je op de ene school meer vaklessen hebt dan op de andere.

Het nieuwe eindexamen

Het nieuwe geschiedenisexamen wordt gebaseerd op een onderwijsprogramma volgens de tijdvakken van De Rooy. De minister heeft onlangs de nieuwe examenregeling bekend gemaakt. Zij heeft daarbij niet het advies opgevolgd van CEVO, Cito, VGN en geschiedenisdocenten ('speel zelf voor regisseur!'.....). De keus was een examen over de tien tijdvakken of een examen over (één of twee diachrone) thema's. Bij de presentatie van het Plan-de Rooy, dat in 'het veld' positief werd ontvangen, werd destijds door docenten, VGN, CEVO en Cito een belangrijke kanttekening geplaatst. Men vroeg zich af: is centrale toetsing

op basis van een chronologisch overzicht van tien tijdvakken wel mogelijk? Let wel: het gaat hier niet om de vraag of toetsing mogelijk is, die is natuurlijk altijd mogelijk. Het gaat er hier om of centrale toetsing mogelijk is: één toets (examen) voor alle leerlingen in Nederland. De leerstof is in de tien tijdvakken bewust in algemene termen omschreven, zodat je er als docent en als school nog allerlei kanten mee uit kunt. Meer specifieke uitwerkingen van de leerstof is in een land waar onderwijsvrijheid een grondwettelijk gegeven is, niet gewenst bij een identiteitsgevoelig vak als geschiedenis. Dit betekent dus dat hetgeen de minister in haar brief stelt niet juist is: bij het vak geschiedenis schrijft de overheid het 'wat' niet volledig voor.

Een tweede reden voor reserves op dit punt vormen inmiddels de leergebieden. De overheid schrijft alleen voor 'wat' en niet 'hoe', stelt de minister. Maar het programma-De Rooy behelst niet slechts tien tijdvakken, waarvan leerlingen de inhoud, in welke vorm dan ook, moeten kennen. Het beschrijft ook een didactische aanpak, waarbij herhaling en verdieping centraal staan. Met name deze concentrische benadering, waarbij volgens een verticale leerlijn van klas 1 tot en met klas 5 of 6 de leerstof wordt herhaald en steeds verder uitgebreid, sprak indertijd de docenten aan. Alleen op die manier was er kans dat de leerlingen het ook zouden onthouden. De Rooy – en daarmee nu dus ook de overheid die het plan heeft overgenomen – schrijft daarmee dus niet alleen voor 'wat', maar ook 'hoe'.

Ten tijde van de presentatie van het Plan-De Rooy was er nog geen rapport van de 'Taakgroep Vernieuwing Basisvorming' en waren 'leergebieden' nog geen gemunt begrip. Docenten, VGN en Cito konden er op die gronden dus ook geen bezwaar tegen aantekenen. Nu ligt het rapport van de taakgroep er wel en moeten beide plannen tegelijkertijd worden ingevoerd. De uitspraak van de minister dat de overheid niet verantwoordelijk is voor de invoering van pedagogisch-didactische concepten laat onverlet dat in geest en intentie deze beleidsinitiatieven niet stroken. Zij laden de verdenking van een ontbrekende regie op zich. De 'Taakgroep Vernieuwing Basisvorming' heeft in zelfgekozen afzondering haar werk gedaan, er daarbij geen rekening gehouden met het reeds bestaand Plan-De Rooy. De verticale leerlijn van het Plan-De Rooy dreigt nu doorsneden te worden door de horizontale oriëntatie van vakken op leergebieden. Dus ligt er nu voor de geschiedenisdocenten een nieuwe uitdaging: hoe het één met het ander verenigen, wanneer jouw school wél besluit je vak op te nemen in een leergebied? Hoewel de minister meldt dat een school dit ook niet kan doen, kan een school het ook wél doen; scholen zijn daarin immers autonoom? CEVO, Cito, docenten en VGN hebben dus in hun advisering over het nieuwe cindexamenprogramma bij de minister bepleit de tijdvakken in het schoolexamen te toetsen en voor de centrale toetsing vast te houden aan thema's, met dien verstande dat

van 'diachrone thema's' verwacht mag worden dat zij ook een behoorlijk stuk overzichtskennis toetsen. Het voordeel is dan dat docenten in ieder geval ongeveer weten om welk stuk geschiedenis het deze keer gaat en hun leerlingen er beter op kunnen voorbereiden. Docenten die per school onder heel verschillende omstandigheden hun leerlingen moeten voorbereiden op hetzelfde cindexamen, worden daardoor iets minder afhankelijk van het scenario waarvoor hun school bij de herziening van de basisvorming heeft gekozen.

De echte regisseur is de directeur

Want het klinkt wel leuk: 'speel zelf de rol van regisseur', maar zo zit de werkelijkheid in het voorgezet onderwijs niet in elkaar. Van de situatie waarover de minister spreekt: " 'het team' geeft vorm aan het onderwijs", is al lang geen sprake meer. Scholen zijn mega-organisaties geworden bestaande uit vele teams: onderbouw-teams, bovenbouw-teams, havo-teams, vwo-teams of diverse profielteams. Deze teams verschillen vaak van inzicht, omdat ze met verschillende leerlingpopulaties van doen hebben. Scholen worden slagvelden wanneer hun autonomie groeit. Het zijn dus vaak de schoolbesturen en de directies die de beslissingen nemen.

Directies kunnen ook inhoudelijk een zwaarder stempel op het te geven onderwijs zetten ('hoe' en vooral 'hoeveel'), omdat zij de middelen verdelen. Autonome scholen betekent in de praktijk autonome directies, niet autonome docenten. Die worden in het slechtste geval tegen elkaar uitgespeeld en moeten in het beste geval via het betere lobbywerk binnen de organisatie hun positie en die van hun vak veiligstellen. Dat bedoelt de minister vast niet als ze het heeft over de 'creativiteit en de professionaliteit van onderwijsgeven'.

Het nieuwe functiewaarderingssysteem dat momenteel door de meeste scholen wordt ingevoerd en volgens welke vooral het organisatorische talent onder de lesgevendens financieel geprikkeld zal worden tot prestaties, leidt bovendien tot een gerichtheid van directies op organisatie en verandering. Inhoudelijk goed onderwijs geven - vakinhouden en de deskundigheid van vakdocenten, dus - komen daarmee op het tweede plan. Toch is dit wat de minister centraal stelt.

De 'autonomie van de scholen', het mantra van deze minister, leidt landelijk gezien tot ongelijkheid in het onderwijs: het havo-diploma van de ene school is in feite niet langer hetzelfde als het havo-diploma op een andere school. Binnen de schoolorganisaties verzwakt de positie van de individuele docent en komen vaksecties of teams tegenover elkaar te staan. Het is veel te gemakkelijk om dan tegen docenten te roepen: speel zelf voor regisseur! Want de echte regisseur, dat is de directeur.

VGN *natuurlijk*

Het CE: *hoe staat het ermee?*

Op het moment dat ik dit stuk schrijf, zijn de examens geschiedenis net door de leerlingen gemaakt. Als u dit leest, is het al hoog en breed vakantie. In die tussentijd heeft de vaste Kamercommissie voor Onderwijs zich uitgesproken over het programma voor de vernieuwde Tweede Fase vanaf 2007. De commissie havo/vwo en het bestuur van de VGN hebben veel tijd besteed aan het reageren op verschillende voorstellen voor dit programma. Via de VGN-website kon u dit volgen.

Ongeacht de uitkomst van het debat in de Tweede Kamer zijn de examens voor havo en vwo tot 2008 gebaseerd op de huidige wetgeving. In ieder examenjaar komen twee onderwerpen aan bod die zijn beschreven in stofomschrijvingen en ontleend aan een (sub)domein. De opzet van het examen doet dus voorlopig vertrouwd aan, maar dat wil niet zeggen dat er niets verandert.

VMBO

Sinds de invoering van het VMBO wordt er gewerkt met een aantal vaste thema's. Deze thema's zijn in het examenprogramma kort omschreven in kern- en verrijkingdelen. Het gevolg van de korte omschrijvingen was onduidelijkheid bij docenten over de precieze inhoud van de stof van het centraal schriftelijk examen waarop ze hun leerlingen moeten voorbereiden. Mede op verzoek van de VGN worden er nu per thema specificaties gemaakt om te zorgen voor meer houvast. De specificaties zijn terug te vinden via onze site (kijken bij stofomschrijvingen CE) en op www.examenblad.nl

Het is van belang om te controleren of de methode die u gebruikt ook alle specificaties van de te examineren thema's aan de orde stelt. Sommige uitgevers helpen u hierbij.

Tweede Fase

2006 - het nieuwe onderwerp: twee stofomschrijvingen, één voor Havo en één voor Vwo

In 2006 gaat het onderwerp 'Vietnam' zijn tweede jaar in. Nieuw is 'Van kind tot burger: Volksopvoeding via het onderwijs in Nederland'. Bij dit onderwerp zijn twee verschillende stofomschrijvingen gemaakt: één voor Havo en één voor Vwo. In een laat stadium vond een aanpassing plaats voor het Havo-examen vanwege het wezenlijke verschil tussen het subdomein voor Havo en het subdomein voor Vwo. Het thema voor Vwo bestrijkt de periode 1780-1920 en het thema voor Havo de periode 1780-1901. Niet alleen de periode, maar ook de inhoud verschilt.

Beide stofomschrijvingen zijn afgedrukt in *Uitleg* (die voor Vwo in het Gele Katern 11/12 van 7 juli 2004, voor Havo in katern 16 van 13 oktober 2004) en u kunt ze vinden op de site van de VGN.

2007 - De Rooy komt er aan

In 2007 gaat het onderwerp 'Van kind tot burger' het tweede jaar in. Het andere onderwerp is een oude bekende, namelijk Indonesië, van de examenjaren 2001 en 2002. Maar de stofomschrijving heeft nu een andere opzet. Er is rekening gehouden met elementen uit het rapport van de commissie-De Rooy.

In de stofomschrijving voor 2007 is het onderwerp Indonesië uitgewerkt als een diachronisch thema waarbij leerlingen op basis van de kenmerkende aspecten uit de betreffende tijdvakken van De Rooy oriëntatiekennis ontwikkelen. Omdat het chronologisch kader van de tien tijdvakken met ieder een aantal kenmerkende aspecten en de manier waarop deze gekend moeten worden, namelijk als oriëntatiekennis in overeenstemming met het niveau en de leeftijd van de leerlingen (basisschool, onderbouw, bovenbouw vmbo/havo/vwo), nog geen onderdeel uitmaken van de huidige wetgeving, is de stof die de leerlingen geacht worden te beheersen, expliciet omschreven. Daarnaast is de stofomschrijving van 2001/2 ook naar aanleiding van de toenmalige kritiek onder handen genomen.

De titel is nu 'De koloniale relatie tussen Nederland(ers) en Nederlands-Indië'. De stofomschrijving is vooral gericht op Nederland, terwijl de vorige gericht was op Nederland én Indonesië.

2008 - zelfde opzet en meer inspraak docenten

In 2008 gaat het onderwerp Indonesië het tweede jaar in. Het nieuwe onderwerp voor 2008 wordt ontwikkeld uit het subdomein 'Internationale betrekkingen en oorlogvoering' (domein E, Oorlog en vrede). De stofomschrijvingscommissie volgt de aanpak van haar voorganger, het ontwikkelen van een diachronisch thema waarin de kenmerkende aspecten van minstens drie tijdvakken zijn verweven. Omdat de stofomschrijvingscommissie nu aan het werk is, kan ik nog niet aangeven hoe het onderwerp precies wordt ingevuld.

Via de e-mail nieuwsbrieven VMBO en Havo/Vwo en onze site houden we u op de hoogte van belangrijke ontwikkelingen. Ontvangt u de e-mail nieuwsbrief nog niet dan kunt u een mailtje sturen naar info@vgnkleio.nl Geef alstublieft duidelijk aan welke nieuwsbrief (VMBO of Havo/Vwo) u wilt ontvangen.

Jan-Maarten de Wit
secretaris VGN

De Leidse nascholing

De Sectie Nascholing van het ICLON en het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Leiden organiseren op zaterdag 17 september 2005 een studiedag over het CE-onderwerp voor 2006-2007:

'Van kind tot burger. Volksopvoeding via het onderwijs in Nederland (1780-1920)'

Deze studiedag is bedoeld voor geschiedenisdocenten en andere belangstellenden en dient als voorbereiding op het examenonderwerp. Het programma bestaat uit een aantal lezingen en workshops.

Voorlopig programma:

10.00 - 10.05 Welkomstwoord

10.05 - 10.10 Nieuws over het Centraal
Schriftelijk Examen

10.15 - 11.00 Openingslezing:

Prof. dr. H. te Velde, nieuwe hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis, Universiteit Leiden;
'Burgerschap en opvoeding in de negentiende eeuw'

11.30 - 12.30 Keuzelezingen:

- Dr. B. Kruithof, docent Pedagogiek en Onderwijskunde, Universiteit van Amsterdam; 'Beschavingsoffensief, proces en persoon'
- Dr. T.W.M. van Gijlswijk, beleidsmedewerker Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen; 'De bijdrage van de rijksoverheid aan de volksopvoeding. Uitgangspunten en problemen'

Didactische workshop:

- Dr. S.R.E. Klein, vakdidacticus ICLON, Universiteit Leiden en Mw. drs. W. Los, docent geschiedenis aan de Universiteit voor Humanistiek 'Opvoeding en burgerschap tijdens de Verlichting en het revolutietijdvak'.

12.30 - 13.30 Lunch

13.30 - 14.30 Keuzelezingen:

- Mw. drs. W. Ruberg, docent Vaderlandse Geschiedenis, Universiteit Leiden 'Kinderbrieven en opvoedingspraktijk van de elite (1770-1850)'
- Mw. drs. W. Schenkeveld, journalist Gooi- en Eemlander, auteur van *Het kindernetje van Van Houten* (Hilversum 2003) 'De jammerklachten der plattelandsonderwijzers'

Didactische workshop:

- Dr. S.R.E. Klein, vakdidacticus ICLON, Universiteit Leiden en mw. drs. W. Los, docent geschiedenis aan de Universiteit voor Humanistiek 'Opvoeding en burgerschap tijdens de Verlichting en het revolutietijdvak'.

15.00 - 16.00 Slotlezing

16.00 - 16.30 Uitreiking der certificaten

De kosten voor de studiedag bedragen € 110,- per persoon. Hierbij is inbegrepen een lunch, koffie/thee en de syllabus. Leden van de VGN krijgen € 5,- korting en betalen dus € 105,-. Na 1 augustus zijn de kosten resp. € 125,- en € 120,-.

U kunt zich inschrijven bij:

ICLON T.a.v. Mw M.M. Poulina/Mw C. Aanhaanen

Postbus 9555, 2300 RB Leiden

iclonns@iclon.leidenuniv.nl

of via het aanmeldingsformulier op de website,

www.iclon.nl/geschiedenisdag.

Universiteit Leiden

Op zaterdag 29 oktober 2005 organiseert het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Utrecht een studiedag over het eindexamenonderwerp voor 2006-2007

Van kind tot burger

Volksoepvoeding via het onderwijs

in Nederland (1780-1920)

9.30 – 10.00 uur Ontvangst met koffie en thee in de hal van de lokatie, Drift 21

10.00 – 11.00 uur Prof.dr. Ido de Haan
(Universiteit Utrecht)

Onderwijs, staat en burgerschap

Sinds het einde van de achttiende eeuw vormt de inrichting van het lager onderwijs 'een aanhoudende zorg' van de Nederlandse staat. Onderwijs werd belangrijk gevonden, omdat de vorming tot burgerschap reeds op jonge leeftijd moest beginnen.

Er was echter grote onenigheid over de vraag hoe die vorming eruit diende te zien. Die onenigheid hing samen met uiteenlopende visies over aard van de Nederlandse natie, over de vermogens en kwaliteiten waaover burgers van die natie dienden te beschikken en over de rol die de staat in de opvoeding tot burgerschap diende te spelen.

In deze lezing wordt uiteengezet hoe de strijd om het lager onderwijs tussen 1795 en 1917 samenhang met diepgaande onenigheid over de Nederlandse staat, de natie en het burgerschap.

11.00 – 12.00 uur dr. Bernard Kruithof
(Universiteit van Amsterdam)

Onderwijs, geloof en beschavingsoffensieven

Toen de eerste schoolwet van 1806 van kracht werd, hadden weinigen kunnen vermoeden dat deze wet zou uitlopen op de schoolstrijd. Van de zijde van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bestond er grote tevredenheid over en weerstand ertegen was niet te verwachten. Een halve eeuw later was dat heel anders en kwam het in de Tweede Kamer tot heftige debatten over de plaats van religie in het lager onderwijs.

De controverses over de plaats van religie in onderwijs en opvoeding zullen centraal staan in deze lezing.

12.00 – 13.00 uur **Pauze – Lunch – Stands van uitgeverijen**

13.00 – 14.00 uur Dr. Ali de Regt
(Universiteit van Amsterdam)

Opvoeding van Arbeiderskinderen

In de loop van de negentiende eeuw kwam met de toenemende industrialisatie en verstedelijking de moderne arbeidersklasse in Nederland tot ontwikkeling. De verhouding binnen het gezin veranderden en daarmee de positie van kinderen. Zij kregen meer een afzonderlijke status binnen het gezin en de opvoeding van kinderen werd geleidelijk meer als een afzonderlijke taak van ouders, en met name moeders gezien.

In deze lezing zal belicht worden hoe moderne pedagogische idealen ook doordrongen in arbeidersgezinnen.

14.00 – 15.00 uur Dr. Nelleke Bakker
(Rijksuniversiteit Groningen)

Tot deugd en vreugd: kinderliteratuur en de opvoedingsidealen van de 19^e eeuw

De vorming tot deugdzaam burgers vond allereerst plaats op school. Via kennis en deugd zou het volksgeluk toenemen, zo meenden de verlichte volksoepvoeders van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Maar ook thuis, via de moeders moesten de kinderen braafheid, eerlijkheid en matigheid leren.

Misschien wel het meest indringend werd kinderen het ideaal van burgerschap en deugd ingeprent via de kinderliteratuur. Het bekendste voorbeeld van een stichtend leesboekje is *De Brave Hendrik* (1809), dat pas na 1880 aan populariteit inboette. Minder bekend is dat de negentiende eeuw ook een aparte meisjesliteratuur voortbracht, waaronder de populaire 'poppenboeken'. Ze vormden een leergang in poppenmoederschap.

Na een schets van de ontwikkeling van de algemene pedagogische denkbeelden, zoemt de lezing in op deze opvoeding via kinderboeken.

De kosten bedragen € 95 (incl. koffie, lunch & studiemateriaal),
U kunt zich aanmelden bij het secretariaat van het Instituut Geschiedenis,
Kromme Nieuwe Gracht 66, 3512 HL Utrecht
t.a.v. mw. A. van den Hurk (030-2536153/6222)
Of via e-mail: ges@let.uu.nl

Na inschrijving ontvangt u een bevestiging

3 en 11 november 2005

Van kind tot burger

Resocialisatie via de Maatschappij van Weldadigheid

doelgroep	docenten geschiedenis en andere belangstellenden
omvang	twee dagdelen (middag)
locaties	Zernikecomplex en Frederiksoord – Maatschappij van Weldadigheid
data	donderdag 3 en vrijdag 11 november 2005
kosten	€ 115,- inclusief documentatie, thee / koffie en borrel
cursusleiding	dr. Paul Holthuis (UOCG): 050 - 363 2872

Programma donderdag 3 november 2005 (Zernikeborg)

13.00 – 13.30 uur	inloop
13.30 – 14.45 uur	<i>Tot deugd en vreugd: kinderliteratuur en de opvoeding tot burgerschap in de 19^e eeuw</i> door dr. Nelleke Bakker (RUG)
14.45 – 15.15 uur	pauze
15.15 – 16.30 uur	<i>Het duel tussen schuin en beschaafd: zangles en ergernis in het negentiende eeuwse onderwijs</i> door drs. Joop Walhain (oud-ICLON)

Deze middag is er tevens een bescheiden
informatiemarkt

Programma vrijdag 11 november 2005 (Hotel Frederiksoord)

13.00 – 13.15 uur	inloop
13.15 – 13.30 uur	welkom door Jan Mensink, directeur Frederiksoord (aansluitend lezing)
13.30 – 15.30 uur	<i>Leven, wonen en werken in de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid</i> lezing in twee delen, onderbroken voor theepauze (met kolonieturfjes)
15.30 – 16.30 uur	<i>verkenning terrein Frederiksoord</i> - rondleiding per bus
16.30 – 17.00 uur	uitreiking certificaten, borrel (museum De Koloniehof)

Aanmelding (uitsluitend schriftelijk)

digitaal via de website: www.rug.nl/uocg (Scholing v.o. 2005-2006 Mens-en Maatschappijvakken)
via het aanmeldformulier in de folder.

Sluitingstermijn: 20 oktober 2005 (aanmelding gelimiteerd ivm rondreis op locatie: wie het eerst komt...)

Contact meer informatie en meer folders:

Universitair Onderwijscentrum Groningen, Scholing en Professionalisering (050 – 363 3883 Greet van Houten), Postbus 800, 9700 AV Groningen.